

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

Maarja Olli
ROOMA RAUAAEGSED EHTED JA ORNAMENDID
EESTIS
Magistritöö

Juhendaja: vanemteadur Heiki Valk

TARTU 2010

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Mõisted, teooriad, allikad ja metoodika	10
1.1. Mõisted ja teooriad.....	10
1.1.1. Mõisted.....	11
1.1.2. Stiil ja funktsioon	12
1.1.3. Ornamendi ja esemete tähendus.....	15
1.4. Kaubandus ja kommunikatsioon	20
1.2. Allikad ja metoodika	25
1.2.1. Allikad.....	25
1.2.2. Metoodika	29
2. Rooma rauaaja ehete ja ornamentide analüüs	33
2.1. Loode-Eesti	33
3.1.1. Ehted	33
3.1.2. Ornamendid.....	36
2.2. Kesk-Eesti	42
2.2.1. Ehted	43
2.2.2. Ornamendid.....	45
2.3. Edela-Eesti	51
2.3.1. Ehted	51
2.3.2. Ornamendid.....	52
2.4. Lääne-Eesti.....	54
2.5. Saaremaa	56
2.5.1. Ehted	56
2.5.2. Ornamendid.....	58
2.6. Kirde-Eesti	60
2.6.1. Ehted	60
2.6.2. Ornamendid.....	62
2.7. Kagu-Eesti.....	67
2.7.1. Ehted	67

2.7.2. Ornamendid.....	69
2.8. Rahvasterännuaegsed kalmed	72
2.9. Rooma rauaaja kalmete ehted ja ornamendid: võrdlus peitleidudega.....	75
3. Ornamentide taust ja kontekst.....	81
3.1. Eelrooma rauaaeg.....	81
3.2. Teised materjalid.....	85
3.3. Usund ja mütoloogia	88
4. Ehted, ornamendid ning nende kontekst	94
4.1. Ehted Roomas ning selle provintssides	94
4.2. Rooma mõjud Germaania ja Läänemere regioonis	96
4.2.1. Germaania	96
4.2.2. Baltide alad	98
4.3. Ehted ja ornamendid Eestis.....	100
4.3.1. Ehted, ornamendid ja ruum	100
4.3.1.1. Ehteliigid.....	100
4.3.1.2. Ehteliigid ja ornament	102
4.3.1.3. Sümmeetriareeglid	106
4.3.2. Regionaalsed identiteedid ja kontaktid	106
4.3.2.1. Regioonide kajastused ehetes ja ornamendis	107
4.3.2.2. Suhtlusalad naaberuumis	110
4.3.3. Ehete ja ornamentide tähendused.....	111
4.3.4. Ornament kui ornament.....	114
4.3.5. Ornament kui kultuuriline protsess	116
Kokkuvõte	120
Kasutatud kirjandus.....	124
Summary	133
Lisa 1. Töös käsitletud muistsed	
Lisa 2. Rooma rauaaegsed ehted	
Lisa 3. Rooma rauaaegseid motiive ja mustreid	
Lisa 4. Sümmeetriareeglid	

Lisa 5. Ehete ornament

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

Lisa 7. Rooma rauaaja kultuuripiirkonnad

Lisa 8. Eelrooma rauaagsed ehted ja ornamendid

Lisa 9. Eelrooma rauaaja ehted ja neil olev ornament

Lisa 10. Eelrooma rauaaja ornamendid

Sissejuhatus

Erinevate ajastute ehted ning neil olevad mustrid ja kaunistused on kaunid ja intrigeerivad, pannes uurija mõtisklema nende tähenduse üle. Milline koht oli neil ühiskonnas ning mida nad tähendasid inimesele, kes ehteid kandis? Kas nad näitasid, et kandja oli mees või naine, vaene või hoopiski rikas? Milline oli kandja sotsiaalne positsioon ühiskonnas? Kuidas need ehted temani jõudsid, kas vanaema pärandas või ostis ta need väljamaa kaupmehelt? Kõik eelnevad on väga põnevad küsimused ning nende põhjal saaks kirjutada huvitavaid uurimusi. Minu jaoks on huvitavad just rooma rauaaja ehted, ornamendid ning nende võimalik tähendus ja selle uurimine. Selleaegsed esemed väärivad mitmekülgset käsitlust, et näidata nende sügavamat tähendust ning olulisust ühiskonnas.

Eestis on ornamentika põhjal üpriski vähe uurimusi tehtud ning rooma rauaaja puhul on ainus puhtalt ornamentikauurimus minu bakalaureusetöö (Olli 2009). Kuigi Eesti rooma rauaaga ja sellest ajastust pärinevaid ehteid on käsitletud mitmetes uurimustes läbi aja (vt allpool), pole ornamentika abil erinevatele uurimisküsimustele vastuseid otsitud. Just seda lünka proovingi täita, analüüsides varem juba käsitletud materjali ja ajastut läbi uue vaatenurga. Selles töös on kindlasti abiks erinevate teooriate kasutamine, mille hulka kuuluvad ornamendi-, kommunikatsiooni-, kaubandus- ja materiaalse kultuuri tähenduse teooriad. Nende kooskäsitlemine võimaldab uurida esemeid ja neil esinevat ornamenti mitmekülgset ning näha nende tähenduste erinevad tasandeid nii laiemas kui ka kitsamas plaanis (magistritöö teoreetilistest lähtepunktidest põhjalikumalt 1.1).

Samuti on vaja ajakohaseid uurimusi Eesti materjali suhestumise kohta Läänemere regiooni omaga, eriti selle kagurannikuga, mis on seniste uurimuste kohaselt üks peamisi Eesti alade materiaalse kultuuri mõjutajaid rooma rauaajal (Lang 2007b, 259). Käesoleva tööga püüan seda teha. Olulised on ka balti alad, Germaania, kindlasti provintsiaalrooma ja Rooma ehete ning ornamentide uurimine. Teadmine, milline oli ajastu laiem taust, aitab rooma rauaaga paremini mõista ning näha Eesti materjalist kaugemale. Mööda ei saa vaadata protsessidest, mille käigus toimus kommunikatsioon erinevate regioonide ning Eesti alade vahel. Oluline on näha Eesti alade rooma rauaagse materiaalse kultuuri ning ornamentide kohta laiemas kontekstis, nii ajas kui ka ruumis.

Käesolev magistritöö on jätk minu bakalaureusetööle (Olli 2009), kus ma uurisin Kirde- ja Kagu-Eesti tüüpilisi rooma rauaaja ehteid ja ornamente kümne tarandkalme leidude põhjal. Magistritöös vaatlen selle ajastu tüüpilisi ehteid ja ornamente kogu Eestis. Kuna oma bakalaureusetöös käsitlesin juba kaht suurt piirkonda, Kirde- ja Kagu-Eestit, siis nüüd, kasutades sarnast metoodikat (Olli 2010, 9-10, metoodikast lähemalt ka peatükis 1.2.2.), uurin ülejäänud Eesti piirkondi: Loode-Eestit, Kesk-Eestit, Edela-Eestit ja Lääne- ning Saaremaad. Nimetatud piirkonnad on rooma rauaajal omaette tervikutena eristanud Valter Lang (vt nt Lang 2007b, 192–202). Minu meelest see jaotus on põhjendatud ning kasutan seda ka ise, aga selle erinevusega, et vaatan Läänemaad ja Saaremaad eraldi, kuna Saaremaa kivist kalmetes on rooma rauaage kindlalt esindatud (Mägi 2006), Läänemaa puhul on aga seda täpsemate dateeringute puudumisel raske väita. Et saada ülevaatlik pilt iga regiooni materjali kohta, käsitlen peamiselt enimuuritud kalmeid (konkreetsetest kalmetest ning nendest saadud esemete uurimisega seotud probleemidest täpsemalt peatükis 1.2.) ning peitleide. Ajaliselt keskendun rooma rauaajale (50–450 pKr), kuid lähtuvalt töö eesmärkidest saavad kajastatud ka eelrooma rauaage (500 eKr – 50 pKr) ning rahvasterännuaeg (450 – 550 pKr¹).

Käesoleva töö üheks eesmärgiks on uurida, **millised ehted ja ornamendid olid rooma rauaajal Eesti eri piirkondadele iseloomulikud ja milliste ehetega nad seotud olid, s.t milline oli rooma rauaaja stiil, ning kuidas erinevad piirkonnad omavahel suhestusid.** Samuti pakun välja, **mis võisid olla ornamentide ja ehte erinevuste ja sarnasuste põhjuseks Eesti eri piirkondade vahel.** Et käsitleda Eestit terviklikult, kaasan kokkuvõtlikult oma bakalaureusetöö tulemused Kirde- ja Kagu-Eesti kohta. Dateeritud esemete põhjal püüan dateerida ka erinevaid ornamente, kuid seda saan teha vaid väga üldiselt, sest mitmete ehte dateerimine on problemaatiline (nt spiraalsõrmuseid on kasutatud väga pika perioodi jooksul). Ornamentide dateerimine on komplitseeritud ka mitmete motiivide väga universaalse iseloomu tõttu, sest samad motiivid võivad olla nii ajas kui ruumis väga laialdaselt ning kaua levinud (nt punkt-ringi ja ringi levik alates rooma rauaajast kuni uusajani Eestis, vt sellest Jonuks 2009, 236 jj; svastika levikust eri

¹ Kasutatud on Andres Tvaari poolt parandatud rahvasterännuaaja dateeringut (2012, 17–18), varem olid ajastu piirid 450–600 pKr (vt Lang & Kriiska 2001).

piirkondades ning eri ajastutel vt Zemītis 2004; Wilson 2001, 47–49). Ornamentide dateerimise põhjal uurin, **kas saab öelda, millal mingi ornament kasutusele võeti ning kas on võimalik ajaliselt eristada perioode, millal mõni ornament oli rohkem kasutuses.**

Püüan selgitada ka seda, millised olid Eesti-sisesed arengud ning kuidas suhestus nõ „oma“ ja „võõras“. Nimelt, **millised võisid olla erinevate motiivide eeskujud ja algupärad.** Sellele vastuse andmiseks käsitlen eelrooma rauaaja materjali, et näha, mis võis olla nõ „oma“ varasemast perioodist. Samuti uurin, millised võisid olla teised eeskujud ehetele kantud ornamentidele, et mõista paremini nende tähendusi ja kultuurilisi protsesse.

Üksikmotiivide võimalikke tähendusi avasin oma bakalaureusetöös (Olli 2010, 15–23), käesolevas töös aga käsitlen materiaalse kultuuri tähendust laiemalt, arutledes selle üle, **mida ehted ning ornamenteeritus laiemalt tähendavad ja mida võisid nad tähendada rooma rauaajal.** Selleks ühendan erinevad ornamenditeooriad ning teooriad, mis on seotud kaubavahetuse, kommunikatsiooni ja materiaalse kultuuri tähendusega. Selle kaudu püüan mõista protsesse, mille tagajärjel tuli Eestisse nii palju uusi esemeid ja ornamente ning kuidas uued esemed oma kultuuri vastu võeti ning kuidas neid siin kasutati ja millised tähendusi neile anti. Lisaks uurin, kuidas suhestub Eesti materjal sama ajastu ülejäänud Euroopa, eriti Läänemereruumi materjaliga ning püüan selgitada, millised protsessid toimusid seal esemete ning ornamentide „kodustamisel“. Ühtlasi uurin rahvasterännuaja näitel, **millised olid rooma rauaaja järelkajad, s.o milliseks arenesid edasi rooma rauaajal levinud ornamendid, mis jäi, mis mitte, mis muutus/arenes ning miks sellised arengud võisid toimuda.**

Teoreetilises osas toetun ornamentikauurimuste vallas erinevate uurijate töödele. Stiili uuringutest arheoloogias on selleks kogumik „The Uses of Style in Archaeology (New Directions in Archaeology)“ (toim. M. W. Conkey, C. H. Hastorf 1993). Antropoloogilise kunstikäsitlemise osas on oluline Alfred Gelli teos „Art and Agency“ (1998). Kaubandusest ning esemete tähendusest kirjutan põhinedes kogumikule „The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective“ (toim. A. Appadurai 1986), Pierre Bourdieu’le (2003) ja Gil J. Steini artiklile (2002). Baaskirjandusest tuginen Eesti materjali käsitlemisel

eelrooma- ja rooma rauaaja osas peamiselt Valter Langi teosele „The Bronze and Early Iron Ages in Estonia“ (2007b). Erinevate piirkondade käsitluses kasutan neid piirkondi uurinud teadlaste kirjutisi (Lang 1996, Mägi 1996, 1997, 1998, 2006, 2007; Moora, T. 1967; Lavi 1978; Laul 2001; Шмидехельм 1955; Vassar 1943), aga ka üldisemaid teoseid (Rohtla 2003, Moora 1938).

Kirjutades ornamendi eeskujudest ja paralleelvormidest teistel materjalidel, tuginen Mare Piho (2006) ja Susan Lukeshi (1999) artiklitele. Mütoloogia ja usundi väljendustest eheter ja ornamentidel kirjutan Andrejs Vasksi (2006), Heidi Luige (1999) ja Mall Hiimäe (2006) artiklitele toetudes. Rooma ning selle provintside ehteid, nende ornamente ning tähendusi käsitlen lähtuvalt Ellen Swifti (2009) ja Gaston Halsberghe (1972) raamatutest.

Läänemere regiooni rooma rauaaegset materjali vaatlen Germaania osas peamiselt Fredrik Ekengreni doktoritööle (2009) tuginedes, aga kasutan ka teiste autorite töid (Randsborg 1991; Ströbeck 2006). Baltlaste alade ehetest ja ornamentidest kirjutan põhiliselt Anna Bitner-Wróblewska (2010) artikli põhjal, aga kasutan ka teiste uurijate kirjutisi (nt Banytè-Rowell 2007; Bliujienė, Donatas 2007).

Rahvasterännuaja osas põhinen suuresti Andres Tvauri monograafiale „The Migration Period, Pre-Viking Age and Viking Age in Estonia“ (2012).

Ornamentikauurimusest Eestis ning Kirde- ja Kagu-Eesti rooma rauaaja uurimisest pole mul oma bakalaureusetöö esitatule (Olli 2010, 6) erilisi lisandusi. Kogu Eesti vanemast rauaajast, sh kalmetest ja neist pärit esemetest on põhjalikult kirjutanud V. Lang (2007a, 2007b) ning eriti on tema uurimustöö keskendunud Loode-Eestile (1993, 1996, 2000). Loode-Eesti tarandkalmeid on käsitlenud ka teised (nt Tamla 1977; Spreckelsen 1907, 1927). Kesk-Eestis paiknevast Nurmsi tarandkalmest kirjutas põhjaliku doktoritöö Artur Vassar (1943), kus ta vaatles Kesk-Eesti rooma rauaaga lisaks ka üldisemalt. Tarbja kalmest ning Põhja-Eesti rooma rauaaja keraamikast on kirjutanud T. Moora (1967). Ain Lavi on analüüsinud Kõrenduse tarandkalme leide (1978). Edela-Eesti rooma rauaajast on samuti kirjutanud A. Vassar (1956). Saaremaa kivikalmeid on uurinud V. Lõugas (1977, 1988, 1989) ja Marika Mägi, kellelt pärinevad mitmed uuemad käsitlused (Mägi 2005, 2006). Läänemaa rooma rauaajast on kirjutanud Vello Lõugas (1972) ning sealseid kalmeid on uurinud ja nende materjali analüüsinud Mati Mandel (2000, 2003). Nagu ka

Kirde- ja Kagu-Eesti materjali uurimisel (Olli 2010, 6), on ornamendikäsitlused jäänud eelnevalt mainitud autorite uurimustes kirjeldavaks ning pigem teisejärguliseks. Rooma rauaaja aaretest on kirjutanud mitmed uurijad (Jonuks 2009; Vassar 1943, 1966; Lang 1996; Шмидехельм 1955; Tamla & Kiudsoo 2005; Oras 2012).

Lätis ja Leedus on viimasel ajal palju tegeletud rooma rauaaja ehte ja ka ornamentidega. Lätis on rooma rauaaegsetel ehtel olevast ornamendist kirjutanud peamiselt Andreis Vasks (2006) ja Gunitis Zemītis (2004). Leedu uurijatest on rooma rauaajaga tegelenud Rasa Banytė-Rowell (vt nt 2007) ja Mykolas Michelbertas (1986). Poolas on rooma rauaaja ehteid uurinud Anna Bitner-Wroblewska (2009, 2010), kes käsitleb ka ornamente, ja Wojciech Nowakowski (1998). Olulised on ka hiljuti publitseeritud M. Schmiedehelmi tööd Masuurias asuvatest kalmistutest (1990, 2011) ning Harri Moora teos Läti rooma rauaajast (1938).

Käesolev töö on jaotatud nelja suuremasse peatükki ning need omakorda väiksemateks alapeatükkideks. Esimene suurem peatükk koosneb kahest osast. Esmalt seletan lahti oma töö teoreetilised lähtepunktid, mis koosnevad kahest suuremast osast: ornamenditeooriatest ning kaubanduse ja materiaalse kultuuri tähenduse teooriatest. Teise osana esimesest peatükist kirjeldan töö allikmaterjali, sellega seotud probleeme ning kasutatud metoodikat. Teises suuremas peatükis analüüsin Eesti rooma rauaaja materjali. Kõigepealt kirjeldan ja vaatlen materjali regiooniti: Kesk-, Loode-, Edela- ning Lääne-Eesti ja saared, lühidalt kirjeldan ka oma bakalaureusetöösse (Olli 2009) hõlmatud Kirde- ja Kagu-Eesti ainet. Käsitlen ka rahvasterännuaegset materjali ja esitan peitleidude ning kalmete leidude võrdluse. Järgmises suures peatükis keskendun ornamendi eeskujudele. Uurin, kas midagi on rooma rauaaga edasi kandunud eelrooma rauaajast ning kirjeldan ja analüüsin ehtel oleva ornamendi võimalikke eeskujusid ja paralleelvorme mütoloogias ning teistel materjalidel (tekstiil, keraamika), seda nii Eesti kui ka muu maailma näidete põhjal. Neljas peatükk käsitleb eri maade rooma rauaaegsed ehteid: vaatluse all on balti alad, Germaania ning veidi ka provintsiaalrooma ja Rooma ehted. Seejuures analüüsin erinevaid protsesse, mille käigus on uudseid ehteid, ornamente ja esemeid erinevates piirkondades nõ „kodustatud“. Järgnevalt teen Eesti eri piirkondade materjali kohta kokkuvõtte ning selle põhjal regionaalse võrdluse, kus püüan välja tuua piirkondlike eripärade põhjuseid. Lisaks

mõtestan lahti rahvasterännuaegseid ehteid, et leida vastust küsimusele, miks hüljati rooma rauaajal väga levinud ehtevormid.

Käesolev töö poleks valminud minu juhendaja Heiki Valgu toetuse ja õpetussõnadeta. Samuti olid hindamatu nõuga abiks etnoloog Mare Piho, Tartu Ülikooli teadur Kristiina Johanson ning Lundi Ülikooli vanemlektor Fredrik Ekengren.

1. Mõisted, teooriad, allikad ja metoodika

Teooriate lugemine, nende üle mõtisklemine ja mõistete tähenduste sügavam lahtiseletamine on suuresti mõjutanud seda, kuidas ma üldiselt esemetesse ja ornamendi suhtun ning kuidas ma neid vaatan ja analüüsin. Seetõttu on kõik järgnevalt esitatud teooriad ka osa metoodikast, mida kasutan. Teooriad ja metoodika täiendavad teineteist ning nad on tihedalt seotud. Mingi taustaideeta, inspireeriva teooriata on materjalile raske läheneda; midagi peab olema, mis aitaks näha reeglipärasusi ning hõlbustada esemete ja kaunistuste interpreteerimist. Samuti aitab see teooriate ja metoodika lahtimõtestamine teistel uurijatel mõista, mis on erinevate otsuste ja tõlgenduste taga. See muidugi ei tähenda teooriate pimesi jälgimist ning esemelise materjali surumist teooria raamidesse, kuigi selleks oht on. Käesolevas töös on teooriad ja metoodika valitud lähtuvalt uuritava materjali iseloomust ja sellest, mis on töö eesmärk ning kuidas seda saavutada soovitakse. Tõlgendused tulenevad nende kahe pinnalt.

1.1. Mõisted ja teooriad

Ornamendi ning üldisemalt kunsti uurimused on arheoloogias küllaltki levinud ning seejuures kasutatakse erinevaid lähenemisi teistest teadusharudest. Peamiselt antropoloogiast/etnoloogiast, aga ka semiootikast, matemaatikast ning kunstiajaloo (vt nt Gell 1998; Boas 1955; Trilling 2001; Washburn & Crowe 2004; Gombrich 1988). Erinevad teoreetilised lähtepunktid hõlbustavad arheoloogilistes uurimustes materiaalse kultuuri erinevate tahkudega tegelemist ning aitavad mõista selle mitmetasandilisi tähendusi. Sama kehtib ka ornamentika uurimustes: neis kasutatakse käsitlusi, mis aitavad läheneda uuritavale materjalile mitmekülgelt.

Järgnevates peatükkides avan laiemalt mõisteid ja teooriaid, mida rohkemal või vähemal määral oma töös kasutan ning millest ma järelduste tegemisel lähtun. Defineerin kasutatud põhimõisted nagu ornament, motiiv, ornamentika, dekoratsioon ning stiil. Esmalt käsitlen lihtsamaid kirjeldavat laadi mõisteid (ornament, ornamendimotiiv, ornamendielement, ornamentika, dekoratsioon), mida kasutatakse väga tihti ornamentika käsitlemisel. Seega on need mõisted, mis peaksid olema kõige ühesemalt mõistatavad. Pärast mõistete

käsitlemist tutvustan töö teoreetilisi lähtepunkte, kus esmalt seletan lahti stiili kontseptsiooni ning stiili funktsiooni, põhinedes erinevatele käsitlustele. Esemete, ornamenteeritud esemete ja ornamendi enda tähendusest ja suhetest inimeste ning ühiskonnaga kirjutan peatükis 1.1.3., kus seletan lahti, millisele käsitlusele ma selles osas toetun. Teoreetilised käsitlused kaubandusest ning esemete liikumisest on kirjas peatükis 1.1.4. Need on olulised lahendamaks mu magistritöö üht küsimust – ühest kultuuriruumist teise sattunud esemete tähendusest.

1.1.1. Mõisted

Mõistet „ornament“ seletab E. Swift kui mustrit, mis koosneb individuaalsetest motiividest (Swift 2009, 1) ehk ornamendimotiividest. Ornamentika on ÕS-i järgi ornamendikunst, selle laad; ornamendielementide kogum (ÕS 2006). Seega kui võtta nõ kuuseoksamotiiv, siis / ning \ -kriipsud eraldi on ornamendielemendid ning see, mille nad moodustavad, on ornamendimotiiv. Mitmed motiivid omakorda moodustavad ornamendi ehk mustri. Mõistet „muster“ kasutatakse sümmeetriauringutes, käsitledes kujundit, mis allub sümmeetriareeglile, kus translatsioon ehk üleminek saab toimuda ühes kindlas suunas (sellest täpsemalt allpool) (Crowe 2004, 16). Sarnaste ornamentidega ja motiividega ehteid on rooma rauaajal mitmeid ning nende kogum on ornamentika. Laias laastus on kogu mustrite maailm ornamentika. Kirjeldavaks mõisteks on ka dekoratsioon ehk kaunistus, kujundus (ÕS 2006), mis ei ole aga väga kindlalt määratletud ning võib tähendada nii ornamendimotiivi, ornamendi kui ka ornamentikat.

Nende kirjeldavate mõistete abil saab üheselt ornamentikast kirjutada, kuid erineva suunitlusega uuringud kasutavad materjali tähenduse uurimisel erinevaid laiahaardelisi mõisteid. Eestis on arheoloogiliste mustrite uurimisel kasutatud keskse mõistena ornamendi (Rappu 2011; Olli 2010; Mägi-Lõugas 1995; Piho 2006), mis on pigem kirjeldav mõiste. On kasutatud ka mõistet stiil, kuid seda väljaspoolsete mõjudega dekoratsiooni puhul, nt Urnes või Ringerike stiil (Jets 2012). Samas on maailmas ornamentika ja sellega seonduva uurimisel palju eri suundi. Kõige enam on teoreetilistes käsitlustes kasutatud lisaks „ornamendile“ mõistet „stiil“ (*style*), mille ümber on ehitatud mitmeid kontseptsioone erinevate teadusharude esindajate poolt.

1.1.2. Stiil ja funktsioon

Stiilist ning sellega seotud aspektidest (disain, funktsioon) on kirjutanud mitmed uurijad (vt sellest Conkey 2006) ning nii palju kui sellest on kirjutajaid, on erinevad kontseptsioone ja definitsioone. Mõiste on väga lai, võides hõlmata nt ühe inimese individuaalset stiili või mõne grupi oma, samuti kunstistiili jms.

Stiili uurimisel arheoloogias on üheks esimeseks mõjukamaks teoreetiliseks käsitluseks kogumik „The Uses of Style in Archaeology (New Directions in Archaeology)“ (1990), kus on võetud kokku ajaloolised ja teoreetilised käsitlused stiili uurimisest. Stiili on kasutatud arheoloogilistes uurimustes väga erinevalt. Seda on nt kasutatud artefaktide tüpoloogiate tegemises, stiili on võetud ka kui kommunikatsiooni ning leitud, et mustreid saab lugeda kui teksti ning et see räägib midagi mineviku kohta (Conkey 1990, 15). M. Conkey ise toetab ideed, et stiil ei saa defineerida meile kultuure ega gruppe *per se*, vaid annab meile konteksti, milles nad aktiivsed on, ning et stiiliuuringutes on oluline näha ka disaini ja produktsioonielemente, sest nad kõik moodustavad terviku (*Ibid*). Idee valikutest ja valikuvõimalustest, miks valiti mingi materjal, muster, tehnoloogia jne, on üks hiljutisemaid lähenemisi stiilile, disainile ja funktsioonile (Conkey 2006, 367). Hodderi määratlus stiilist eelmainitud kogumikus läheb sellega kokku. See määratlus on lihtne ja paljuhõlmav, nimelt on stiil selle kohaselt asjade tegemise viis (*the way of doing things*), mis hõlmab mõtlemist, tundmist ja olemist (1990, 45). Iga tegu on kuidagi tehtud ja selle tegemise viisi valikul jätkab tegija mingit stiili (*Ibid*, 51).

Stiili on püütud defineerida ka läbi erinevate tunnuste, mida P. Roe on eristanud kaheksa (Roe 1995, 30, 31). Esimene tunnus on identifitseeritav iseloomulikkus, selle visuaalsus ja eristus teistest, mida saab pigem vaateleja positsioonist hinnata. Teisena on välja toodud meisterlikkus, mis väljendub selles, et nendele tunnustele on rohkem aega kulutatud. Kolmandaks on materjali omadused ja kuidas nad võivad muuta kunstniku kavatsust midagi teha. Neljas on äratuntavus mingite inimeste seas kindlas ajas ja ruumis. Viies on süstemaatiline valik teadaolevatest alternatiividest, mis ilmneb disainielementide tegemise ja kombineerimise reeglites. Kuues on nende valikute normatiivsus, mis standardiseeritakse kunstniku ja publiku suhtluses. Seitsmes on esemete suur arv. Viimane, kaheksas on mõju (*affect*), emotsionaalne alus stiililiste valikute tegemisel.

Nendele elementidele tuginedes on stiil sihilik, struktureeritud süsteem, mis seisneb tuntu hulgast kindla vormi, protsessi või printsiibi, funktsiooni, tähtsuse või afekti valimisel, see tähendab alternatiivseid võimalusi, et luua meelepärane vahelduvus käitumuslik-asise korpuse siseselt. (Roe 1998, 31).

E. Swift defineerib stiili kui kõikide dekoratsioonielementide summat, mis on äratuntavad ja korduvad, sisaldades iseloomulikke elemente ning motiivide ja mustrite struktuuri (*Ibid*, 2). Samuti määratleb Swift, et dekoratiivne stiil (*decorative style*) on pigem äratuntav visuaalselt kui sõnades defineeritav, sest see on rohkem visuaalne kui tekstuaalne (2009, 2).

Kunstiajaloos on jällegi kindlad kriteeriumid, mille järgi mõnda stiili määrata (Davis 1990, 19). Laias laastus vaadatakse stiilina mingil grupil esemetel olevaid sarnaseid, aga varieeruvaid omadusi, ajaloolist mõõdet ja sarnast valmistamise viisi. Stiilimääratlus pole nii range, nagu esmapilgul paistab, seda võetakse paindlikult ja kasutatakse ka metafoorilisi omadusi, nagu „soe“ ja „voolav“. Siiski on sellisel lähenemisel mitmeid puudusi; kunstiajaloolased eelistavad, et oleks palju esemeid, millel oleks sarnaseid omadusi. Samas võib olla mõni objekt, mis kuulub selle stiili alla, kuigi tal ei ole selle stiili mõnda iseloomulikku omadust, aga kuulub ta sinna teiste omaduste poolest (*Ibid*, 20). Kasutu on otsida kindlaid piire stiilide jaoks, stiililised omadused ei saa olla üdini identsed, alati on väiksemaid või suuremaid morfoloogilisi erinevusi, esemed saavad olla sarnased, aga mitte identsed; ka sarnasusel on mitmeid tasandeid (koopiad, massproduktioon) ning alati ei ole nad materiaalsed (*Ibid*, 20-21). Selline stiililine määratlus on kõige parem, et kindlaks määrata tootmist, ning sellest ei tohiks välja lugeda stiili tähenduslikke aspekte (Davis 1993, 28). Niisugune kunstiajalooline lähenemine pole minu magistritöö seisukohast just kõige asjakohasem, sest iga väiksema joone või nupukese tagaajamine võib viia eksiteele ning tähenduse kohapealt pole see relevantne. See ongi minu meelest erinevate sarnaste morfoloogiliste elementide järgi stiili määratlemise suurimaid miinuseid. Kuigi ei saa eitada, et ka valmistamisviis on üks osa tähendusest, viidates kohale ning tehnikale, mida on mingis konkreetses stiilis kasutatud.

Stiili ei saa käsitleda funktsioonina, kuna nad on omavahel tihedalt põimunud (Conkey 2006). E. Swift määratleb dekoratiivse stiili funktsioonina selle, kuidas dekoratsioon mingis kindlas kontekstis „töötab“. Viimast saab uurida, toetudes erinevatele teooriatele, milles käsitletakse sümbolismi, stiili, moodi, taju ja mõju (Swift 2009, 3). A. Gell määratleb geomeetrilised mustrid, mida enamik rooma rauaaegsetest mustritest on (Olli 2010, 11), samuti dekoratiivseks kunstiks (vastandades seda representatiivsele kunstile, kus kujutatul on märgatav, äratuntav prototüüp), mida ta peab loomuomaselt funktsionaalseks, sest muidu on selle olemasolu raske seletada (Gell 1998, 26, 74). Ta toob oma väite toetuseks näite antropoloogiast, kus Paapua Uus Guineas on laimimahuti ese, mis viitab omaniku isiksusele (*personhood*-ile) sellel oleva dekoratsiooni kaudu, mis seob eseme omanikuga: dekoratsioonita poleks mahuti nii funktsionaalne (*Ibid*). Kõiki stiili funktsioone ei ole mõtet üles lugeda. Peamine on see, et stiilil on omadus olla funktsionaalne, sõltudes kontekstist, milles ta on ning mida ta täpselt mingis situatsioonis väljendab.

Kriitikat on saanud käsitlused stiilist kui kommunikatsioonist ja võrdlusest keelega (st et ornamendi saab lugeda kui teksti) (vt Conkey 2006, 362, 363; Gell 1998). Visuaalne kunst on see, millest me räägime; kunst ise ei räägi, inimesed omistavad kunstile tähendust, kunst on küll keele osa, aga mitte keel ise (Gell 1998, 6). Erinevad uurijad on kasutanud stiili ning semiootika kõrvutamist, seda tänapäeval küll pigem Peirce'i märgisüsteemist lähtudes (Conkey 2006, 363). Sellest, kuidas materiaalne kultuur võib kanda edasi tähendust ja lähemalt Peirce'i märgisüsteemist, kirjutan järgmises alapeatükis. Etteruttavalt märgin ära, et minu meelest võivad mõned stiilis esinevad ornamendid olla märgilised, omades nt sümboolset funktsiooni, viidates mingile ideele või erinevatele interpretatsioonidele, mis sõltuvad kontekstist (vt ka Swift 2009, 2-3 ja seal viidatud kirjandus).

On vaieldav, kas on üldse universaalset stiilidefinitsiooni; vastavalt erinevatele uurimustele on seda ka erinevalt defineeritud (vt sellest Conkey 1990; 2006). On küll väidetud, et mõned jooned võivad olla stiilil universaalsed, nagu viited identiteedile ja informatsioon sotsiaalsetest suhetest (Wiessner 1990), kuid siiski sõltub stiili määratlus väga palju uuritavast materjalist ning uurimisküsimusest. Samuti seab stiili uuringutele piirid arheoloogilise materjali iseloom, kus nii mõnegi stiili omaduse, nagu sotsiaalsete suhte või

etniliste tasandite, määratlemine on vaieldav. Samuti ei saa me stiilist välja lugeda kultuuri ning eritasandilisi tähendusi, mida see väljendab: see oleks liialt meelevaldne, kuigi mõnel juhul võib mingeid oletusi teha. Sellegipoolest peab meeles pidama, et kõiki tähendusi on meil pea võimatu hoomata.

Leian, et kui määratleda rooma rauaaegset stiili Eesti aladel, siis on kindlasti kasu kriteeriumitest, mida kasutatakse kunstiajaloo stiili määratlemiseks. Arvan, et on kasulik sellisest lähenemisest võtta need elemendid, mis sobivad rooma rauaaja stiili määratlemiseks, ja kõrvale jätta need, mille puhul näevad ka kunstiajaloolased puudusi. Minu meelest on mõistlik olla stiili määratlemise juures paindlik ning võtta arvesse regionaalseid ja sarnaste omaduste variatsioone ning metafoorilisi omadusi. Roe poolt välja toodud kaheksa tunnust on head konkreetsed lähtekohad, kuigi nendele tuleks stiili määramisel läheneda pigem soovituslikult, kuna iga aspekt pole arheoloogilises materjalis jälgitav. Hodderi määratlus stiilist kui asjade tegemise viisist sobib üldiseks nõkatedefinitsiooniks, millele tuleks kindlasti kontekstist tulenevaid iseloomulikke jooni juurde tuua. Stiili funktsiooni on juba keerukam uurida, sõltudes rohkem uuritava materjali interpretatsioonist ning laiemast kontekstist.

Minu meelest on stiili määratlemine ning uurimine oluline, sest see aitab meil näha seoseid materiaalse kultuuri ning inimeste vahel, kes seda tegid ja kasutasid. Stiili funktsionaalsuse uurimisega on võimalik uurida, nagu Swift on nentinud, kuidas stiil mingis situatsioonis „töötab“ ning miks üldiselt stiililisi elemente ühiskonnas kasutati.

1.1.3. Ornamendi ja esemete tähendus

Inimesed ja esemed on nõ aegade algusest seotud olnud. Esemete ning materiaalse kultuuri seotus inimestega on üldisemalt seotud ka ühiskonnaga, kus nad koos eksisteerivad. Sellest teemast on kirjutanud välja paljud uurijad (vt nt Hodder 2012; L. Meskell 2005; Gell 1998), kuid käesolevas töös keskendun ma peaaesjalikult esemete, kaunistatud esemete ja ornamendi seotusega kitsamalt inimeste ning laiemalt kogu ühiskonnaga, kus nad kõik on erinevates omavahelistes suhetes. Selle alapeatüki peamine eesmärk on seletada, kuidas esemetele ning ornamendile anti tähendus ning kuidas nad seda endas kandsid.

I. Hodder oma etnoarheoloogilises uurimuses „Symbols in Action“ (1982) käsitleb materiaalse kultuuri sümboolsust ning seda, kuidas see mitte üksnes ei peegelda ühiskonda, selle mittemateriaalseid sfääre ja struktuure, vaid on aktiivne nende loomisel ja muutmisel (1982, 207). Hodder kirjutab, et uuringud stiilist peavad olema integreeritud uuringutega ühiskonna üldise „stiili“ uuringutega; oma etnoarheoloogilistel välitöödel märkas ta seost dekoratsioonide paiknemise ning ühiskonnareeglite ja üldiste ideede vahel ühes tema poolt uuritud aafrika hõimus (*Ibid*, 206). Sealjuures ei pruukinud erinevad dekoratsioonid ning ühiskonnareglid küll väljendada reaalseid suhteid, vaid ühiskonna ideaali (*Ibid*). Stiilil on mitmeid, vahel vastuolulisi tähendusi, mis eksisteerivad vaid siis, kui nad on kasutatud sotsiaalses kontekstis (Hodder 1990, 5).

Seda tähenduslikkust saab seletada, võttes appi teooriaid tähenduse kandmisest nii semiootika kui ka antropoloogia valdkonnast. Nagu eelnevas peatükis mainitud, on kriitikat saanud stiili kõrvutamine tekstiga. Samas ei ole ma semiootika ja ornamendiuurimise ühendamise vastu - lihtsalt erinevaid teooriaid ei tohiks võtta absoluutse tõena, vaid näha tuleb seoseid, kuidas esemed ja nende tähendus võisid põimitud olla. Ese või ornament võib saada tähenduslikuks mitut moodi. Nad võivad olla märgilised ja/või kanda endas inimese poolt antud tähendust ja kavatsust.

C. S. Peirce'i märgisüsteemi mudel järgi on kolme liiki märke. **Indeks** on märk, mis on otseselt seotud tähistajaga, viidates sellele; **ikoon** sarnaneb või imiteerib tähistatavat, jagades sellega mingeid sarnaseid omadusi; **sümbol** ei sarnane tähistatavaga, vaid on arbitraarne või puhtalt konventsionaalne, kusjuures suhe sümboli ja tähistatava vahel on kokkuleppeline ja õpitud (Chandler 2007, 36, 37). Sümboolsed märgid (nagu keel) on väga konventsionaalsed, ikoonilised märgid omavad samuti mingil määral konventsionaalsust ning indeksid viitavad tähistajale otseselt (*Ibid*, 38).

Iga inimese arusaam sellest, mida märk tähistab, võib olla nii kultuuriliselt kui ka individuaalselt erinev. Märgist arusaamine sõltub inimeste teadmisest, st kas talle on mingid spetsiifilised teadmised kellegi poolt edasi antud või on tegemist üldiselt kindlas ühiskonnas teadaoleva tähendusega. Erinevaid tasandeid märgi tähendusest ning selle arusaamisest on mitmeid ning käesoleva töö raames ei ole neid mõistlik lahata, kuna

märgid, millega ma tegelen, on ligi 2000 aastat vanad ning neid pole võimalik enam tänapäeval täielikult lahti mõtestada. Samuti on tegemist keerulise teemaga, mis vajaks terve omaette magistritöö mahtu. Uurijate antud tähendus esemetele on vaid nende antud ning seda ei tohiks võtta absoluutse tõena. Robert H. Layton on kaljukunsti lahtimõtestamisel (2001,34) välja toonud, et kuigi meil on võimalik aimata kunagist märgisüsteemi olemasolu, ei suuda me mõista nende märkide mitmetähenduslikkust ning püüd täita neid märke sundlikult tähendustega võib viia surrogaatdiskursuse tekkeni. Pigem on oluline mehhanism, kuidas märgisuhted tekivad, mõistmaks, et osade märkide taga võib olla väga mitmetahulisi tähendussüsteeme. Oluline on see, et märgid on kellegi poolt loodud ja kellelegi poolt lahtimõtestatud. See, kuidas märgisuhted tekivad, on erinevate märkide puhul erinev.

Semiootilise mudeli üks kriitikutest on antropoloog A. Gell-² kelle iga väitega ma küll ei nõustu, nt konventsionaalsuse tahaplaanile jätmine, sümboolsuse ja märkide eitamine ning esemete enda võime olla mingis situatsioonis primaarne sotsiaalne agent (vt Gelli kriitikast Layton 2004), kuid tema seletus kunstiesemete (mille alla ma loeksin ka mingis stiilis tehtud ehted) tähendusest läbi sotsiaalse tegevusvõime ehk agentsuse (*agency*) on üks võimalik esemete mõtestatuse viise. Ma ei väida, et tegemist on ainuõige mudeliga, kuid selle näol on tegemist ühe võimalusega seletamiseks esemete, inimeste ja ühiskonna mitmesuunalist seotust läbi tegevuse ja kavatsuse. Nagu stiili puhul, on ka agentsusest palju erinevaid arusaami ja käsitlusi (vt Dorbes & Robb 2000) ning vastavalt erinevatele uurimustele on sellele teemale erinevalt lähenetud. Valisin oma töös Gelli antropoloogilise kunstiteooria mõned osad, kuna ta seletab kunstiesemete, ornamenteeritud esemete ning ornamendi tähendust läbi agentsuse.

Nagu mainitud, seletab Gell kunstiesemete tähendust ühiskonnas tegevusvõime (*agency*) ning tegutsejate, agentide (*agents*) kaudu (Gell 1998). Sotsiaalne agent on see, kellel on tegevusvõime, iga inimene on potentsiaalselt sotsiaalne agent; agentsust omistatakse neile inimestele, kes on mingi sündmuse põhjustajad pigem tahte, kavatsuse ja mõistuse (*mind*) poolt kui vaid füüsiliste sündmuste ahelana (*Ibid*, 16). Gelli järgi ei saa olla esemed primaarselt need, kes mingi sündmuse esile kutsuvad (*primary agents*); viimasteks on

² Ta ei eita semiootilisi funktsioone, küll aga nendib, et esemel pole seda alati (1998, 66).

kavatsusega, tahtega olevused (inimesed), keda eristatakse objektidest või artefaktidest, mis on teised tegevusvõime omajad (*Ibid*, 20, 21). Objektid või artefaktid on need, mille abil primaarsed agendid oma kavatsusi läbi viivad; esemed kannavad samuti seda kavatsust, kuid viimast ei oleks neil inimeseta (*Ibid*). Objektid, artefaktid (sh kunstiesemed) on Gelli järgi indeksid – viited millelegi, mis lubavad sotsiaalse agentsuse omaksvõttu ning ühtlasi selle tulemusel ja/või instrumendid (*Ibid*, 15). Samas on indeksitel prototüübid - need, mida indeksid visuaalselt või mitte-visuaalselt tähistavad (*Ibid*, 26). Eseme tekitaja, kunstiesemete puhul kunstnik, on see, kellelt objekt pärineb ning ilma kunstniku tegevusvõimeta seda ei eksisteeriks, artefaktid viitavad oma nõu päritolule (*Ibid*, 23). Indeks, valmistatud objekt on see, mille suhtes kunstnik tegutseb; objekt on sotsiaalsetes suhetes oma tegijaga, kes on tegutseja (agent) ja kelle tegevusvõimeta objekt ei eksisteeriks (*Ibid*). Indeksid väljendavad läbi omaksvõtu agentsust vastuvõtjale (*Ibid*, 27). Seega Gelli poolt esitatud antropoloogiline kunstiteooria on sotsiaalsete suhete teooria, mis on seotud kunstiteostega (indeksitega). Sotsiaalsed suhted eksisteerivad, kui nad on manifesteeritud tegudes (mina pigem nimetaksin tegusid sotsiaalsete suhete ülalhoidjana, kinnitajana) ning sotsiaalsete tegude tegijad ehk agendid tegutsevad kellegi, millegi suhtes. Suhted nende vahel on seotud eelnevalt mainitud elementidega. (Gell 1998, 26, 27)

Lühidat, keskne mõiste Gelli teoorias on tegevusvõime, mille kaudu esemed tehakse ning nende tähendust tähendust edasi antakse. Suhted selle teooria erinevate elementide vahel (agendid, vastuvõtja, objektid) on suhtelised, sõltudes mingist kindlast situatsioonist. Minupoolne Gelli teooria seletus võib olla veidi lihtsustatud ning jätab välja mõned vaieldavad seisukohad ja erinevad suhtlusskeemid (mis sõltuvad niikuinii kontekstist ning mida arheoloogilise materjali põhjal on raske kindlaks määrata). Leian, et minu töös on kõige tähtsam teadmine, et esemete kaudu annavad inimesed edasi mingeid kavatsusi ja tähendusi ning et esemed viitavad millelegi, mis on ühiskonnas omaks võetud. Tuues Gelli teooriale lisaks Peirce'i teooria sümbolite aspekti, võib väita, et ese või ornament võib viidata millelegi või sümboliseerida midagi, sõltuvalt traditsioonist, kokkuleppest jne.

Gell ei seleta mitte üksnes esemete tähendust, vaid ka mustrite oma. Muster koosneb mitmetest osadest ja nendevahelistest suhetest, mis on allutatud sümmeetriareeglitele (Gell 1998, 76; Crowe 2005). Iga osa, millest muster koosneb, on Gelli järgi nõu alam-

(*subordinate*) indeks, millest koosneb üleüldine indeks (1998, 76). Ehk mingi ornamendielement viitab mustriale, mille ta moodustab. Üldise indeksi osad annavad edasi tegevusvõimet (*agency*), nagu ka üldine indeks ise. Kunstniku tegevusvõime tuleb välja selle kaudu, kuidas on erinevad osad omavahel suhestuma pandud, ehk tema valikust kasutada mingit mustri ülesehitust ning sellega midagi edasi anda. Seega seletab Gell, kuidas antakse mõte, tähendus mustriale, mida luuakse.

Sümmeetriaauuringuid on lisaks mustri rekonstrueerimisele (Rappu 2010, 14; Radovic 2012) kasutatud uurimaks, näiteks seda, kuidas kosmoloogilised ettekujutused on talletatud mustris ning mis viisil saab näha ühiskonna sotsiaalse organiseerituse kajastust mustris (Washburn & Crowe 2004). Seda on võimalik teha antropoloogilise uurimusena, kus käsitletakse lähiminevikku või elavat kultuuri ning tuuakse selged paralleelid sümmeetrias väljendatu ning kultuuris iseloomuliku vahel. D. Washburn, võttes appi sümmeetriareeglite klassifitseerimise, uuris arheoloogilist materjali, nimelt savinõude ornamendi (Washburn 2004). Ta uuris juba eelnevalt läbitöötatud materjali uue meetodiga (s.o sümmeetria klassifitseerimisega) teha kindlaks, kuidas kestvused või muutused sümmeetrias peegeldavad erinevaid kultuurilisi muutusi. Nimelt uuris ta Ika oru elanike ning neid vallutanud inkade suhtlust. Uurimistöö tulemusena selgus, et kuigi inkad füüsiliselt okupeerisid ja poliitiliselt kontrollisid mitmeid Ika oru elanike elude aspekte, jäid siiski mõned aspektid, nagu kohaliku keraamika kaunistamise strukturealne stiil, muutumatuks (*Ibid*, 224-229). Tegu võis olla näitega, kuidas kohalikud inimesed, püüdes säilitada oma identiteeti, püüdsid ka jätkata oma traditsioonilist disainistruktuuri. Väljastpoolt tulnud elemente võeti küll kasutusele, kuid reorganiseeriti kohaliku traditsiooni järgi. See uurimus tõestab, kuidas ka arheoloogilise materjali põhjal võib saavutada põnevaid tulemusi sümmeetriat uurides. Sümmeetriaauuringud näitasid, kuidas on ühe viisina võimalik uurida seda, kuidas uus ja vana suhestuvad ning kas ühiskonnaliikmed võtavad uue sissetulnu iga aspekti vastu või jätkavad juba omal väljakujunenud viisil, integreerides uue oma süsteemi.

Eelnevalt olen kirjutanud stiili, kunstiesemete ja mustrite tähendusest ja selle keerukusest. Selle kõrval kerkib küsimus, kas erinevad esemed ja mustrid ei või sisaldada endas vaid esteetilist mõõdet. A. Gell vaidleb sellele vastu argumendiga, et üksnes esteetilise meeldivusega ei saa põhjendada neid sotsiaalseid suhteid, mis on vahendatud

ornamenteeritud artefaktidega (Gell 1998, 81). Mitmetes traditsioonilistes ühiskondades loob dekoratiivsus sideme inimeste ja esemete vahel (*Ibid*, 83). A. Gelli poolt välja toodud kriitika põhineb peamiselt keerukatel sümmeetriareeglitel rajanevatel mustritel ning nende suhtes nõustun tema poolt välja toodud kriitikaga. Eestis olevad rooma rauaaegsed mustrid on paljud üpriski lihtsa sümmeetrilise ülesehitusega, näiteks sõrmustel või käevõrudel olevad siksakid või suunda vahetavad või peegelsümmeetrias olevad kaldjooned. Mitmed esemed on hoopiski kaunistamata. Kas pigem tagasihoidlikult kaunistatud esemete puhul võib tuua põhjuseks esteetilised kaalutlused? Leian, et nii kauge aja kohta, nagu seda on rooma rauaaeg ning kirjalike allikateta on seda raske öelda, saab vaid spekulatsioon. Kontseptsioon, et esemed võivad olla nõ lihtsalt ilusad ning see on põhjus, miks inimesed neid kanda tahavad, võib ju nii olla, kuid ei saa ära unustada ka esemete sotsiaalset konteksti. Erinevad sotsiaalsed ja kultuurilised elemendid, nagu mood, traditsioon jms võisid samuti olulist rolli mängida. Lisaks ehetele pealekantud mustritele esines ka palju erineva ning keerukama kujuga ehteid (nt ripatsid, sõled), mis juba ise võisid olla paljutähenduslikud nii sotsiaalses kui ka religioosses plaanis (Jonuks 2009, 237jj). Gelli järgi on ka ehted sotsiaalsed agendid (sekundaarsed), vahendades mingeid ideid/kavatsusi, nt tõrjudes halba, mis oli juba ehte valmistaja tegevuse eesmärk. Kui eseme valmistaja polnud teinud seda sellel eesmärgil ning kandja omistas ise nt ripatsile kurja tõrjumise, siis oli ripatsis väljendatud kandja agentsus. Muidugi võis ese olla ka nii valmistaja kui ka omaniku agentsuse kandja. Seega, ripats viitab kurja tõrjumisele, valmistaja ja omaniku agentsusele. Kui ripatsil on mingi ornamendimotiiv, mis sümboliseerib konventsionaalselt päikest ning erinevaid sellega seotud aspekte, nagu viljakus vms, on vastavalt Peirce'i märgisüsteemile tegemist sümboolse märgiga. Seega minu meelest võib too ornamendimotiiviga ripats olla päikese, viljakuse sümbol ning endas kanda ka kandja ja/või valmistaja kavatsusi selles osas.

1.4. Kaubandus ja kommunikatsioon

Uurides ornamente lähtuvalt eelnevalt käsitletud teooriatest, seon ma need teooriaga kaubandusest ja esemete tähenduse muutusest kui nad „kantakse“ üle ühest kultuurist teise. Teooriad ornamendist, stiilist ning esemete poolt kantavast tähendusest seletavad nende olemust ja üldist olulisust ühiskonnas väga hästi, aga seejuures leian, et töös käsitletavaid esemeid oleks vaja panna laiemasse konteksti ja peaks vaatama, kuidas nad omavahel

suhestuvad. Teooriad sellest, mis kaubavahetuse käigus eseme ja selle tähendusega juhtub, võivad anda laiemat konteksti ja arusaama, kuidas ornamendid ja ehted sellesse sobituvad. Usun, et ornamenditeooriate ja kaubandusteooriate kooskäsitlemine on põhjendatud. Nad täiendavad teineteist ning loodetavasti toovad uut mõõdet senisesse rooma rauaaja uurimisse Eestis.

Rooma rauaaja puhul on kogu Euroopas näha sarnaseid esemeid ja ehteid. Rooma ning tema provintsid mõjutasid materiaalselt ning kultuuriliselt ka ülejäänud Euroopat (Todd 2001, 445). See, et sarnaseid sõlgi on leitud nii Eestist, kui ka näiteks Bulgaaria aladelt, ei tähenda, et need olid ainult sisutühjad roomalike eeskujudega esemed, mis saadi mingil põhjusel (nt kaubavahetus) enda valdusesse. Sellisel juhul oleks kaubavahetus olnud mõttetu. Ka eseme saamise aktis, milleks võiski olla kauplemine või kinkimine, peitub tähendus. Samuti saab selle taga näha suuremaid majanduse toimimise süsteeme.

Sarnasuse aspekt tuleb sisse ka sümbolite ja kaunistusmotiivide puhul. Väga paljud neist on sarnased üle kogu maailma (vt nt svastika levikust Zemītis 2004, tahvel XV). Kõigil on oma kultuuris kindel koht ja tähendus ning mõningatel juhtudel ja mingil määral võivad nad ka kattuda (vt nt svastika tähendustest Euroopas rooma rauaajal Wilson 2001, 44 jj). Samuti võib kattuda ka esemete tähendus, kuid siiski on eri kultuuridele iseloomulikke tähendusi, mis on aegade jooksul sinna sobitunud ja juurdunud.

Rooma rauaaja ehteid vaadates võib aimata, millised neist on erinevate kontaktide kaudu sisse tulnud. Neid esemeid võib küll võrrelda ja kirjeldada, kuid sellele lisaks tuleks näha põhjuseid, miks üks või teine ehtetüüp võeti üle ja jäi püsima või oli vaid hetkeline nähtus. Samuti tuleb uurida erinevaid viise ja põhjuseid, kuidas võis toimuda kaubavahetus ning kommunikatsioon, kuidas uued esemed Eesti aladele jõudsid. Eelnevaltmainitu mõistmiseks käsitlen järgnevalt erinevad teooriaid ja seisukohti kaubavahetusest ja kommunikatsioonist, et paremini mõista protsesse, mis võisid toimuda Eesti aladel rooma rauaajal, kui uued esemed siinsesse konteksti sattusid ning ühiskonnas oma koha leidsid ja edasi arenesid.

Esemed, nende tähendus, kultuuriline elulugu ning suhe inimestega erinevates kontekstides on nii arheoloogias kui ka antropoloogias olnud üks olulisi uurimissuundi (Hoskins 2006). Selle abil on võimalik lahti mõtestada, mis tähendus on esemetel erinevates kontekstides ning kuidas on see neile antud. Uurides eseme elulugu võib saada aimu, kuidas ese, olles ise kultuuriliselt laetud, seob inimesi ja ühiskondi. Üheks mõjukamaks selle suuna uurimisel on kogumik „The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective“ (toim. A. Appadurai 1986), mis keskendub asjadele ning nende sotsiaalsetele eludele, vaadates kaupu ja tarbeesemeid kultuurilisest perspektiivist. Appadurai toob välja esemete sotsiaalse elu ja kultuurilise biograafia erinevuse, milles esimene käib üldiselt esemerühmade kohta ning teine on konkreetsete esemete eluloo jälgimine (Appadurai 1986, 36). Mõlemad lähenemised on teineteisega seotud ning mitmed väiksed nihked esemete kultuurses biograafias võivad ajapikku viia muutusteni esemete sotsiaalses ajaloos. Kuna mina vaatan oma töös pigem esemerühmi kui konkreetseid üksikesemeid, siis sobib minule rohkem esemete sotsiaalse elu uurimine. Samas, nagu Appadurai välja tõi, võivad üksikesemed lõpuks viia muutusteni esemete sotsiaalses elus. Seega võib mõne eseme puhul siiski rääkida tema kultuurilisest biograafiast, millest on täpsemalt kirjutanud Igor Kopytoff eelmainitud kogumikus (1986).

Eseme elulugu ehk biograafia võib endas sisaldada mitmeid biograafiaid, nt majanduslikku, sotsiaalset või tehnilist, kuid kõik neist ei pruugi olla kultuurilised (Kopytoff 1986, 68). Eseme kultuurilis-majanduslik elulugu vaatab eset kui kultuuriliselt konstrueeritud entiteeti, millel on kultuurispetsiifilised tähendused ning mis on klassifitseeritud ja reklassifitseeritud kultuuriliselt konstrueeritud kategooriatesse (*Ibid*). Esemete kultuuriline biograafia võib aidata kohtades, mis jääksid muidu segaseks. Nimelt kultuurikontaktide käigus saadud uute esemete puhul ei ole oluline see, et nad on uude ühiskonda võetud, vaid see, et nad on kultuuriliselt redefineeritud ja kasutusse võetud (*Ibid*, 67). Samal esemel võib ühiskonnas, kus ta on, olla täiesti erinev kultuuriline biograafia, sõltuvalt tema kontekstist. Eseme biograafia üks faas võib kätkeada endas seda, et ese on kaup ning nii võib sattuda ta uude konteksti, kus ta redefineeritakse.

A. Appadurai seletab kaupu, tarbeesemeid, kui asju, millel on mingit tüüpi sotsiaalne potentsiaal ning mis mingitel kindlatel juhtudel ja kindlast vaatenurgast vaadatuna on

teistest asjadest erinevad. Seega kaup, tarbeese viitab esemetele, mis teatud ühiskonnas vastab tarbekauba kriteeriumitele (1986, 6, 16). Tehtud on mitmeid kaupade erinevaid jaotusi, nt esemed, mis on tehtud vaid kauplemiseks, esemed, mis pole algselt olnud selle otstarbega, aga on selle kuidagi saavutanud, luksusesemed jne (*Ibid* ja seal viidatud kirjandus). See, mis on kaubaks defineeritud, tuleneb ilmselt suuresti ühiskonnast endast. Arheoloogia puhul on minu meelest oluline seik, et kaup on see, mis on mingis kontekstis just kaubaks defineeritud. Faasi, kus midagi on oma eluloos kaup, on defineeritud kui situatsiooni, kus vahetatavus (minevikus, olevikus, tulevikus) mingi muu asja vastu on ta peamine tunnus (Appadurai 1986, 13).

Mitmetes ühiskondades, kus ei kehti kaubavahetusel kapitalistlikud reeglid (ehk Bourdieu järgi kapitalismieelne majandus), tugineb majandus selle eitamisele, mida me praegu majandusena mõistame ning majanduslikud aktid on ümber kujundatud sümboolseteks aktideks (Bourdieu 2003, 220). Sümboolseks vahetuseks saab lugeda kinkimist, millel on väga palju erinevaid tasandeid ja implitsiitseid reegleid (*Ibid*, 205–211). Kaubavahetuses võib Bourdieu järgi: „kinkimine kujuneda võrdsete osapoolte vahel ning seejuures aidata kaasa nõ ühtekuuluvusele, solidaarsuse tugevdamisele kommunikatsiooni kaudu, mis loob sotsiaalse sideme“, aga ta võib ka kujuneda ebavõrdsete tegutsejate vahel, kus kehtivad sümboolse domineerimise suhted, mis on loodud kommunikatsioonile, tundmisele ja äratundmisele ning tunnustamisele (*Ibid*, 213). Kink ise on sõnum, sümbol, mis suudab luua selle sideme (*Ibid*, 220).

Kuid mis vahe on kingil ning kaubal ning kas neid üldse saab teineteisest eristada? Selget eristust on püüdnud teha mitmed uurijad (Appadurai 1982, 11 ja seal viidatud kirjandus). Tavaliselt on kinke ja nende vahetust käsitletud vastastikkuse, sotsiaalsuse ja spontaansuse vaimus, kus kingid loovad inimeste vahel sidemeid ja sotsiaalseid suhteid, vastandudes kasusaamisele, enesekesksusele ja kalkuleeritusele, mille vaimus ringlevad kaubad. See on aga väga lihtsustatud vastandus ning tegelikult kannavad kaubad ning kingid mitmeid ühisosi (*Ibid*, 12). Ka kaup suudab luua sotsiaalseid sidemeid, nt kauplemine toimub alati mingite kindlate inimeste vahel ning nende suhete ülalhoidmiseks on vaja mingeid nõ kinke. Kindlasti olid kauplemise ja kinkimise aktid omavahel seotud ning võib-olla ei saagi

neid teineteisest eristada. Mõlemad on seotud sotsiaalsete suhetega ning esemed on nende suhete kandjad.

Rooma rauaajal puhul oli ilmselt tegu tihedate ning keeruliste kaubandussüsteemidega, kus ainust ühesuunalist mõjupiirkonda välja tuua ei saa. Erinevad kaubandusteooriad, nagu maailma-süsteemid³ (*world systems*) ning akulturatsioon⁴ (*acculturation*), on tänapäeval suuresti ümber lükatud (Stein 2002, 905). Nad ei ole sobivad tegemaks üldiseid analüüse kultuurikontaktide kohta oma mitmete vigade tõttu, milleks on eeldamine, et tuumikalal on täielik võim perifeeria üle ning et mõjutused tulevad unilineaarselt aktiivsetelt tuumikaladelt passiivsetele vastuvõtivatele aladele. Mitmetes uurimustes on tõestatud, et kahe kultuuri vaheline suhtlus võib olla väga keerukas ja lisaks kõigele muule võivad kõik osapooled sellest kasu saada või selle suhtluse baasilt võib midagi täiesti uut tekkida (*Ibid*, 906). Üheks variandiks on hübriidisatsioon, mis on nõ sulami (*amalgamation*) teke kahe või enama kultuurilise elemendi ühinemise teel, mis oleksid muidu ajalise või sotsiaalse või füüsilise ruumi poolt eraldatud (Ekengren 2009, 157 ja seal viidatud kirjandus). Hübriidne ese ei ole originaali mehhaaniline koopia, vaid süntees ning selle tõttu midagi unikaalset ja originaalset (*Ibid*). Võõra kultuuri elemente nõ kodustades nõ sulandamise (*fusing*) teel kohalike elementidega võib kohalik kultuur oma struktuurid ümber korraldada ja selle käigus midagi uut luua (*Ibid*, 157, 158).

Seletada valikut, miks mõni ese, mida vahetati või kingiti, oma kohalikku konteksti võeti, on üpriski keeruline. V. Langi järgi võib kultuurielementide⁵ levikul üle kultuuripiiride olla kaks tagajärge: ühest küljest on selliseid esemeid, mida on teisest kultuurist küll

³ Tegemist on Immanuel Wallersteini välja töötatud mudeliga (1974), mille keskmes on kaks poolt: tuumikala ja perifeeria. Esimene on rohkem arenenud ning spetsialiseerub kõrgekvaliteediliste kaupade valmistamisele kohalikuks kasutamiseks ja ekspordiks perifeeriasse. Tuumikala kontrollib perifeeriat, kas otseselt (kolooniad) või kaudselt (kohalike valitsejate sõltuvus tuumikalast). Perifeeria varustab tuumikala sellele kriitiliste toormaterjalidega. Maailmasüsteemide mudel põhineb kolmele eeldusele: tuumikala domineerimine, tuumikala kontroll vahetussüsteemi üle ja perifeeria ühiskonna otsene mõjutatus vahetussüsteemist. (Stein 2002, 904)

⁴ Akulturatsioon kirjeldab protsessi, kus väiksemad, vähem võimsad grupid (nõ vastuvõtja kultuurid) saavad lõpuks samasuguseks nagu suuremad võimsamad neid kontrollivad nõ doonorühiskonnad. On arvatud, et traditsionaalsetel vastuvõtjakultuuridel on loomulik soov võtta omaks doonorühiskonnadest sissetulev materiaalne kultuur ja ka ühiskonna teised aspektid. Akulturatsiooniprotsessi on nähtud kui kultuurielementide laenamist, mis lõpuks viib väiksemate gruppide kadumisele suuremasse kultuuri sulandumisel. Stein 2002, 905

⁵ V. Lang on kultuuri defineerinud semiootiliste mõistete abiga kui: „teatud esiajaloolisel ajal ning piiritletud ruumis eksisteerinud mittepäriliku informatsiooni terviklikku kogumit, mis vastavalt ühiskonna, majanduse, tehnoloogia ja sümboliseeritud mõtlemise arengutasemele leidis väljenduse materiaalsetes objektides ja nende kontekstides (2013, 205)“.

imporditud, kuid mis ei ole kohapeal juurdunud, jäädes ainueksemplarideks. Teisest küljest on esemeid, mis võetakse omaks ning mida „hakatakse kohapeal valmistama ja kultuuriliselt edasi arendama“ /.../ „nad on semiootiliselt adapteeritud ja saavutasid tähenduse ja koha kõnealuse kultuuri märgisüsteemis“ ning niisuguste esemetega on võidud omaks võtta ka nende originaalne või selle lähedane tähendus (*Ibid*, 205). See, kas ese juurdub kohapeal või mitte, sõltub sellest, kuidas ta korreleerub kohaliku kontekstiga, mis on aga aja jooksul pidevas muutumises (Lang 2007b, 259). Seega muutub ajas, mida soovitakse oma kultuuri sisse võtta ja mida mitte.

1.2. Allikad ja metoodika

1.2.1. Allikad

Uurimiseks olen võtnud leiud 21 kivikaldest ja kuuest aardest (vt lisa 1). Ajaliselt jäävad kalmed eelrooma rauaajast rahvasterännuajani ning aarded on vaid rooma rauaajast.

Eelrooma rauaaja kalmete leidudele lähenesin eseme-, mitte piirkonnapõhiselt, kuna esiteks ei leidu selleaegsed kalmeid kõigis Eesti piirkondades, mida käsitlen, ning teiseks esineb minu töö jaoks oluline esemeline materjal (esemed, millel on ornament) vaid mõnedes kalmetes. Samuti on minu jaoks oluline ajaline lähedus rooma rauaajale. Selliste kriteeriumitele vastasid mitmed kalmed, kuid valisin välja Võhma Tandemäe IV, Kõmsi I ja II, Kurevere ja Poanse I ja II varajased tarandkalmed. Võhma Tandemäe tarandkalme leiumaterjal kuulub vanemasse eelrooma rauaajaga (2 bräcksta tüüpi kaelavõru, 2 raudkäevõru, 4 ümmarguse ristlõikega käevõru, pronksist aasotsine ehtenõel, spiraalse keskosa ja lusikotstega oimuehe) ning nooremasse eelrooma rauaajaga (karjasekeppnõelad, pronksist õhukesed käevõrud) (Lang 2000, 145). Kõmsi I ja II kalme esemeline materjal on varasemalt dateeritud 1.–2. sajandisse pKr (Lõugas 1972, 166, 168), kuid uuemate käsitluste kohaselt on kalme olnud kasutusel eelrooma rauaajal (Aasala 2002, 25; Lang 2007b, 174). Poanse I kalme võib dateerida alates eelrooma rauaaja keskpaigast või isegi algusest kuni ajaarvamise vahetuseni ning II kalmesse maeti eelrooma rauaaja lõpul (Lang 2007b, 176; Mandel 2000, 104). Kurevere kivikalme rikkaliku materjali dateeringud hõlmavad kogu eelrooma rauaaja (Lang 2007b, 171; Vaab 2003, 44, 45).

Bakalaureusetöös käsitlesin viie Kirde-Eesti ning viie Kagu-Eesti rooma rauaaegse tarandkalme ehteid (Olli 2010). Kirde-Eestist olid nendeks Jäbara, Pada, Tõrma Reinapi, Tüksamäe ja Kohtla-Järve tarandkalmed. Jäbara rooma rauaaegsed kalmed sisaldasid peamiselt 2.-4. sajandi materjali, kuid ka mõnesid leide rooma rauaaja lõpust ja rahvasterännuaja algusest (Lang 2007b, 193, 194). Pada tarandkalmest leitud esemed kuuluvad 2.-4. sajandisse, üksikult on ka 5.-6. sajandi esemeid (Lang 2007b, 194). Kohtla-Järve tarandkalmesse maeti (2.)3.-4. sajandil, veidi ka 5. sajandil (Lang 2007a, 131). Tüksamäe kalme leiud kuuluvad samasse aega (3.-4. sajand, üksikult oli ka 5.-6. sajandi leide) (*Ibid*). Tõrma Reinapi kalme leidude dateering on 2.-6. sajandi alguseni (Шмидехельм 1955, 146-148).

Kagu-Eestist bakalaureusetöös käsitletud tarandkalmed on järgmised: Kambja, Paali, Jaagupi, Kullaku ja Virunuka (Olli 2010). Kambja, Paali ja Kullaku kalmete leiud on peamiselt 3.-5. sajandist, Jaagupi tarandkalmesse maeti kõige enam 4.-5. sajandil ja Virunuka tarandkalmesse peamiselt 2.-5. sajandil (Laul 2001, 32-34, 48, 76-77).

Rooma rauaaja puhul võtsin lisaks bakalaureusetöös käsitletud Kirde- ja Kagu-Eesti kalmetest pärit materjalile juurde valiku ülejäänud Eesti olulisematest ja ulatuslikumalt kaevatud tarandkalmetest (tüüpilistest ja üksiktarandkalmetest).

Loode-Eestist on nendeks Lagedi XIII, XIV, XV, Lehmja-Loo I, IV, Saha D, Mõigu-Peetri, Viimsi I, II ja Proosa tarandkalmed. Mõigu-Peetri kalme puhul oli tegemist rikkalike panustega tüüpilise tarandkalmega. Sealsetest materjalidest enamiku sai dateerida 3. sajandisse (mõned 5.–7. sajandisse) (Lang 2007b, 194), mis annab hea pidepunkti ornamendi dateerimiseks. Sarnase dateeringuga (3. sajand, 200–300 pKr) on Lagedi XIII kalme materjal, kuigi mõned esemed pärinevad ka hilisematest ajajärkudest (*Ibid*, 1996, 225, 226). Lagedi XIV ja XV kalmete materjal kuulub peamiselt (3.)4.–5. sajandisse (Lang 1996, 228; 2007a, 132). Lehmja-Loo I kalme leiumaterjal pärineb aastatest 300–450, mõned esemed on ka hilisemad ning IV kalme materjal kuulub ilmselt samasse aega (Lang 2007b, 204). Saha D-kalme rikkaliku materjali hulka kuulub ka rooma rauaajal haruldast skandinaavia importi, kalme oli kasutusel 4. sajandil ja 5. sajandi esimesel poolel (Lang 2007b, 195–196; 1996, 246). Viimsi I ja II kalme leiumaterjal kuulub väikeste varieeruvustega laias laastus 4. sajandi II poolest 5. sajandi alguseni (mõni ese on ka varasemast ning hilisemast ajast) ning on sellele perioodile iseloomulik (Lang 2007b, 195,

196; 1996, 169, 173; 1993, 54, 55). Proosa tarandkalme kasutusperiood on olnud 300–450 pKr (Lang 2007a, 133; 1996, 184). Seega Loode-Eesti kalmeleidude põhjal võib saada piisava ettekujutuse selle piirkonna 3.–5. sajandi ehetest ja ornamentidest.

Kesk-Eestist on rikkaliku materjaliga ning teaduslikult kaevatud Nurmsi, Tarbja ja Kõrenduse tarandkalmed (Lang 2007b, 196), mida ma oma töös käsitlen. Piirkonnast on teada rohkem kalmeid, aga neid on pigem lõhutud või väiksemamahuliselt kaevatud. Nurmsi kalme rikkalik materjal kuulub peaaesjalikult 2. sajandi keskpaigast 5. sajandi teise poolde, kuid leide on ka 6. sajandist ja muinasaja lõpust (*Ibid*). Seega on Nurmsi kalmes esindatud ajaliselt peaaegu kogu rooma rauaaeg. Tarbja kalmete materjal kuulub 4. sajandisse ning 5. sajandi algusesse, kuigi kalme ise on rajatud juba varem, s.o 3. sajandi II poolel (*Ibid*, 197; Moora, T. 1967, 298, 299). Huvitavaks kalmes on Kõrenduse, mis võib kuuluda ehituslikult varaste tarandkalmete hulka, kuid mille esemeline materjal on pärit 2. – 5. sajandist (Lang 2007b, 198; Lavi 1978, 75). Kesk-Eesti kalmete puhul saab ülevaate 2.–5. sajandi ning Tarbja kalme näol täpsemalt 4. sajandi ja 5. sajandi alguse ehetest ning nende ornamentidest.

Edela-Eesti teatakse rohkesti tarandkalmeid, kuid vaid mõnda on kaevatud (Lang 2007b, 201). Üks neist on Ülpre kalme, kuid leide saadi sealt väga vähe ning need kuuluvad peamiselt 3. või 4. sajandisse (*Ibid*, 202; Vassar 1956, 182). Ka mõnest teisest kalmest on leide saadud, kuid nende kaevamine jääb 19. sajandi lõppu või 20. sajandi algusesse ning puuduliku kaevamismetoodika tõttu ei pruugi olla ettekujutus ehetest, matmisviisist jms kuigi representatiivne (Vassar 1956, 183). Kuigi andmete koondamisega tegeles Janika Viljat oma bakalaureusetöös (2012), jäi see pigem kirjeldavaks. Ülpre kalmest veidi rohkem on esemeid saadud Kuude kivikalmest. Viimane on väga üldiselt dateeritud 1. kuni 4. sajandisse, kuid lisaks sisaldab palju ka hilisema aja matuseid (Vassar 1956, 183). Vana-Võidu kalme sisaldab esemeid 1./2. sajandist kuni 4. sajandist ning lisaks sellele on ka mitmeid hilisemaid esemeid (*Ibid*). Seega on väheste leidude põhjal väga raske saada ettekujutust Edela-Eesti rooma rauaaegsest ornamendist, kuid olemasoleva põhjal võib siiski midagi selle piirkonna iseloomu kohta öelda.

Läänemaal on rooma rauaaja kalmete poolest keeruline piirkond. Seal esineb küll varajasi tarandkalmeid ning rahvasterännuaega kuuluvaid kivikalmeid, kuid kindlaid rooma rauaagseid tarandkalmeid sealt avastatud ei ole (Lang 2007b, 202). Mis selle põhjus võiks olla, on väga huvitav küsimus, kuid paraku ei ole see üks mu peamisi uurimisprobleeme ning seetõttu käsitlen antud teemat vaid põgusalt. V. Lang leiab, et tüüpiliste tarandkalmete äärmine vähesus ei pruugi olla juhuslik või kehvast uurimisseisust tulenev (*Ibid*). Ehk võib see vähesus olla näiline, nagu ka Saaremaa puhul (vt allpool) ning varastesse tarandkalmetesse on maetud ka rooma rauaaja jooksul. See hüpotees vajab kontrollimist täpsemate dateeringute tegemisega.

Saaremaal käsitlen Tõnija Tuulingumäe tarandkalmet, mis on C¹⁴ meetodil dateeritud⁶ rooma rauaaga. M. Mägi järgi on paljud sellest kalmest pärit esemed Kuramaa paralleelide põhjal dateeritavad rooma rauaaga ning nad sarnanevad pigem sealse, Ida-Preisi ja Kirde-Poola rannikuala esemelise materjaliga kui Mandri-Eesti omaga (Mägi 2006, 57). On tõenäoline, et sarnaselt Tuulingumäele on ka teised „klassikalised“ tarandkalmed (Liiva-Putla, Mäla, Võhma) rajatud 2.–3. sajandil ja olnud kasutusel kogu rooma rauaaja vältel ning ilmselt ka rahvasterännuaaja lõpuni (*Ibid*). Tõnija Tuulingumäe ja Liiva-Putla kalmele on samas kohas eelnenud eelrooma rauaagse kalme (Lang 2007b, 189; Mägi 2006, 57; 2001, 50; 1998), millest annavad tunnistust mõned selleaegsed leiud. Viimaseid neid rooma rauaagsetega võrreldes on võimalik uurida eriaegsete esemete ja ornamentide suhestumist. Seega Saaremaa puhul ei saa ehete põhjal väga täpselt ornamenti dateerida, kuid sellegipoolest saab mingi ettekujutuse piirkonna ornamendist.

Mõnedesse rooma rauaajal kasutusel olnud tarandkalmetesse, eriti Põhja-Eesti omadesse, mida käsitlen käesolevas töös ja mida käsitlesin oma bakalaureusetöös (Olli 2010), maeti ka veel rahvasterännuajal, nt Tõrma Reinapi, Viimsi, Nurmsi, Liiva-Putla (Tvauri 2012, 254–255). Mõnedes tarandkalmetes esineb ka eelviikingi- ja viikingiaegseid järelmatuseid, nt Tõnija ja Lagedi XIII kalmetes (Tvauri 2012, 255, 256 ja seal viidatud kirjandus). Siiski esineb ka rahvasterännuajal rajatud ja kasutatud kalmeid, mis pole tarandkalmed (nt kangrud ja kivivared). Sellest tulenevalt tekkis küsimus, kas sealne esemeline materjal

⁶ Info Marika Mägilt 28.02.2013.

ehete näol ning neil olevad ornamendid erinevad kuidagi tarandkalmete omast. Samuti on rahvasterännuaegse materjali põhjal hea vaadata, kas ja kuidas ornament ehedel muutub ning edasi kandub.

Rahvasterännuaegseid kalmeid vaatlen samade piirkondade kaupa, nagu rooma rauaaja kalmeidki, et näha, kas on mingeid sarnasusi või erinevusi kahe perioodi ja kalmevormi ehete ja ornamentika vahel. Kalmed olen valinud nende ehituslikust (kivikalmed) ning ajalisest (vähemalt rahvasterännuaegne rajamine ning kasutus) aspektist, jättes kõrvale need matusepaigad, mis sisaldavad skandinaaviapäraseid leiumaterjali (nt Proosa).

Kesk-Eestist käsitlen rahvasterännuaegse kalmena Preedi Kuningamäge, mis on üheks varaseimaks pärast varast metalliaega rajatud kangurkalmeks. Kalme rajati 4. sajandil ning seda kasutati matmiseks 8. sajandini (Tvauri 2012, 257 ja seal viidatud kirjandus). Läänemaalt olen vaatluse alla võtnud Lihula kangurkalme, mis pärineb ajavahemikust 5. sajandi teine pool kuni 7. sajand (Mandel 1976, 58). Maidla I kivikalmesse maeti peamiselt 5.–6. sajandil (Mandel 2003, 42). Saaremaal on 5.–6. või isegi 7. sajandisse dateeritud Lepna surnumajast leitud huvitavaid esemeid (Tvauri 2012, 278; Mägi 2004, 54), mille uurimine annab sissevaate, kuidas vahetult pärast rooma rauaaga nägid välja sealsed esemed ja ornamendid. Kagu-Eestis oli kasutusel Verevi – Läätsa kivikalme, mis esemete järgi pärineb 6. sajandi varasemast osast (Tvauri 2012, 258; Aun 1970, 60). Samas tulid piirkonna idaosas kõige hiljem 6. sajandi teisel poolel uue matmispaigana kasutusele põletusmatustega kääpad (Tvauri 2012, 284), mis võisid olla saanud eeskujul tarandkalmetest (*Ibid*, 273 ja seal viidatud kirjandus). Kirde- ja Loode-Eestis jätkus suuresti tarandkalmetesse matmise traditsioon ning suurem muutus tuli ilmselt pärast rahvasterännuaega.

1.2.2. Metoodika

Ornamentide uurimisel kasutasin sarnast metoodikat nagu oma bakalaureusetöös (Olli 2010, 9–10). Vaadates üle valitud kalmete materjali, joonistasin üles ornamenteeritud ehted ning osad savinõukillud, grupeerisin ornamente ehete ja piirkondade kaupa (v.a eelrooma rauaaja materjal, mida vaatasin üldjuhul tervikuna).

Ehete osas uurin sõlgi, käevõrusid, sõrmuseid, ripatseid ja kaelavõrusid (vt näiteid nendest lisa 2). Sõlgedest vaatlen silmiksõlgi (pea-, preisi- ja eesti seeria omad), ambsõlgi (tagasipainutatud jalaga, tagasipainutatud jalaga ja peaoksaga, tagasipainutatud jalaga ja rõngasgarnituuriga, lihtsad valatud nōelahoidjaga, tähe- ja labidakujulise jalaga, laieneva jalaga), peakilpsõlgi, suuri ja väikseid (ehk kagueesti tüüpi) ketassõlgi, kärbissõlgi (põhjaeesti, lõunaeesti ja läti tüüpi), hoburaudsõlgi, nn türsamäe-tüüpi sõlgi, pahksõlgi, profileeritud sõlgi, kolmnurkse jalaga liigend- ja seondsõlgi. Kuna erinevatel silmiksõlgedel on neile küllaltki tüüpiline ornament, siis ei erista ma neid regiooniti, vaid vaatlen neid üldiselt, kogu Eesti raames. Türsamäe-tüüpi sõled ja hoburaudsõled on levinud üksnes Kirde-Eestis ning seetõttu ei saa nende ornamentide regiooniti võrrelda. Sama kehtib ka kagueesti tüüpi ketassõlgede puhul. Samuti jäävad eri regioonides levinud ehete ornamentide võrdlustabelist välja ehted, mis on levinud vaid ühes piirkonnas.

Sõrmustest uurin spiraalsõrmuseid, kesk- ja otsaplaatidega spiraalsõrmuseid, lahtised sõrmuseid, erineva ristlõikega kinnised sõrmuseid ja prillspiraalsõrmuseid.

Käevõrudest vaatlen lamekumera-, õõneskumera-, nelinurkse-, ümmarguse ja paelja ristlõikega käevõrusid, kuue- ja kaheksatahulisi käevõrusid, erineva ristlõikega seeriavõrusid-, nuppotstega, paelja ristlõike ja ümarate otstega ning erineva ristlõikega spiraalkäevõrusid.

Kaelavõrudest uurin trompetotstega-, seen- ja koonusotstega-, pikiharjaliste otsaplaatidega-, vaheliti otstega-, lamedate otsaplaatidega-, pikiharjalisi-, emailitud kettaga, aasa ja haagiga- ning kapselotstega kaelavõrusid.

Ripatsitest uurin prillspiraal-, luunula-, ratas-, neljajarulisi-, ümar-, ämber- ja merevaikripatseid ning kolmnurkripatseid-, romb- ja nõgusate külgedega rombristripatseid.

Erinevalt bakalaureusetööst vaatlen ka ehtenõelu, kuna mitmeski kalmes esines neid ohtralt (eriti karjasekeppnõelu) ning nad kuuluvad tüüpiliste ehete hulka. Ehtenõeltest on uurimise all karjasekeppnõelad, spiraalpeaga-, profileeritud peaga ning ristpeanõelad.

Kuna mitmed ehtetüübid (ketassõled, ripatsid) on spetsiifilisema kujuga, siis käsitlen kuju kui üht ornamendi ilmingut.

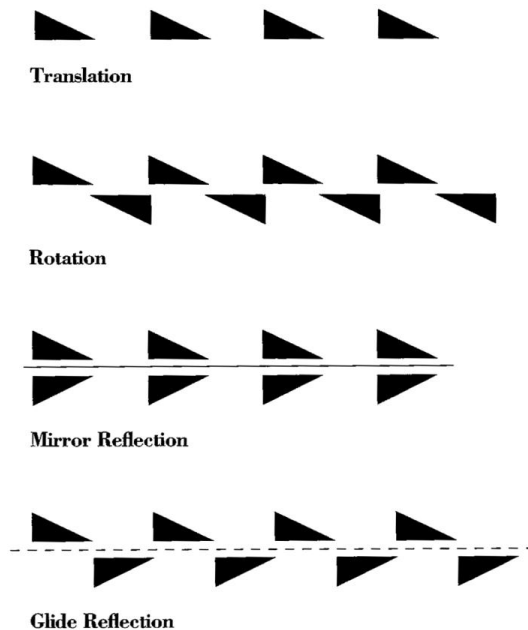
Mustreid ja erinevaid ornamendimotiive kirjeldades lähtun lisa 3 väljatoodud ornamendimotiividest. Eelmainitud võivad omavahel kombineeruda, moodustades

erinevaid mustreid, näiteks osad jooned on täkitud või moodustavad ise kujundeid (nt neli ringi võivad moodustada rombi või kolm ringi kolmnurga). Regioone võrdlevatesse üldtabelitesse olen lisanud kõige tooniandvamad motiivid ehteliigiti. Tabelist on välja jäänud motiivid, mis esinevad vähemal kui kahel korral. Need motiivid olen aga ära toodud teksti sees ning olen neid arvesse võtnud ehteülesete motiivide määramisel.

Erinevalt oma bakalaureusetööst, võtsin analüüsi sisse ka savinõukildude ornamendi, kuna üks mu eesmärke on uurida, kuidas oli ornament väljendatud erinevatel materjalidel ning kas võib näha ornamentide kandumist savinõukildudelt ehetele või vastupidi. Ornamentide kasutaja üldisemal määramisel kasutan seni kirjanduses ilmunud ehte dateeringuid ning püüan selle kaudu määratleda ornamentide kasutamise ajajärke. Paraku pärinevad mitmed ehte dateeringud 20. sajandi algupoolest (vt nt Moora 1938) ning uuemaid on vaid üksikuid (vt Rohtla 2003; Laul 2001). Samas on Poolas ja Leedus uuemaid uurimusi, kus müntidega dateeritud hauakomplekside põhjal on mõningasi muutusi esemete dateeringutes tehtud (Lang 2007b, 206). See materjal on heaks võrdluseks Eesti omaga, kuid kuni erinevate esemetüüpide kohta ei ole Eestis uuemaid uurimusi, ei saa ka mina kindlamalt ornamentide kasutusaega määrata ning pean leppima üldisemate määratlustega. Ka uuritava materjali iseloomu (kindlate leiukomplekside puudumine, sissetulnud esemete edasiarendused) tõttu on keerukas täpsemaid dateeringuid kaugemate paralleelide põhjal teha (*Ibid*). Olen ka juba eelnevalt rõhutanud, et ornamentidel on ajas ja ruumis universaalne iseloom, mis teeb ka nende dateerimise raskeks. Sama kehtib ka mõnede ehteliikide puhul. Siiski võib ehk saada mingi ettekujutuse mõne ornamendi kasutuseletulekust ehtel ning peamisest kasutusajast vaadeldavatel perioodidel.

Ornamendi vaatlusel kasutasin lisaks bakalaureusetöös välja toodule (Olli 2010, 9–10) enam sümmeetriaalaseid meetodeid. Mustrite sümmeetriaauuringute abil uuritakse, kuidas on geomeetrilised mustrid üles ehitatud, milline reeglistik nende taga peitub ning mida nende uurimisega ühiskonna kohta öelda saab. Kogumik, kus seda erinevates artiklites lahti seletatakse, on „Symmetry Comes of Age. The Roles of Pattern in Culture“ (2004). Sümmeetriaauuringud on põhilised, uurimaks korduvate mustrite loomist (Crowe 2004, 4). Esemetele kantud geomeetrilised ornamendid järgivad geomeetrilise sümmeetria põhimõtteid; sümmeetria tähendab ranget liikumist või isomeetriat, mis toimub tasapinnal

kindlas suunas (*Ibid*, 3). Selles liikumises eristatakse nelja üleminekut (vt skeem 1), milleks on rotatsioon, translatsioon, peegeldus ja liugpeegeldus. Nendest saab omakorda luua seitse ühedimensionaalset (*Ibid*, 8; vt lisa 4, joonis 1) ning 17 kahedimensionaalset mustrit (*Ibid*, 12). Eelrooma ja rooma rauaajal pole kahedimensionaalseid mustreid kasutatud ning seega ma neid lisades välja ei too.

Joonis 1. Neli isomeetrilist üleminekut (Crowe 2004, 4, fig. 1.1 järgi).

Lisaks sellele on mitmeid nõ lõplikke kujundeid, mis ei allu translatsioonile (*Ibid*, 16–17; vt lisa 4, joonis 3). Kõiki neid on Crowe eelmainitud artiklis täpsemalt lahti seletatud. Ühtlasi on esitatud erinevad diagrammid, mille abil saab määrata, millist reeglipärasust kasutades on muster üles ehitatud (vt lisa 4, joonis 2). Sümmeetriareeglite määramine on keerukate mustrite puhul üpriski raske ning vajab eraldi põhjalikumat süvenemist. Sellegipoolest püüan käesolevas töös seda lähenemist jõudumööda kasutada, kuna, nagu peatükis 1.1.3. mainitud, võib see anda vastuse, kas midagi uut võeti oma kultuuri täielikult üle või jätkati uute asjade tegemisel vanu traditsioone. Ma ei väida, et sümmeetriauuringud annaksid minu poolt uuritava materjali puhul kindla tulemuse, kuid proovin siiski seda lähenemist kasutada.

2. Rooma rauaaja ehete ja ornamentide analüüs

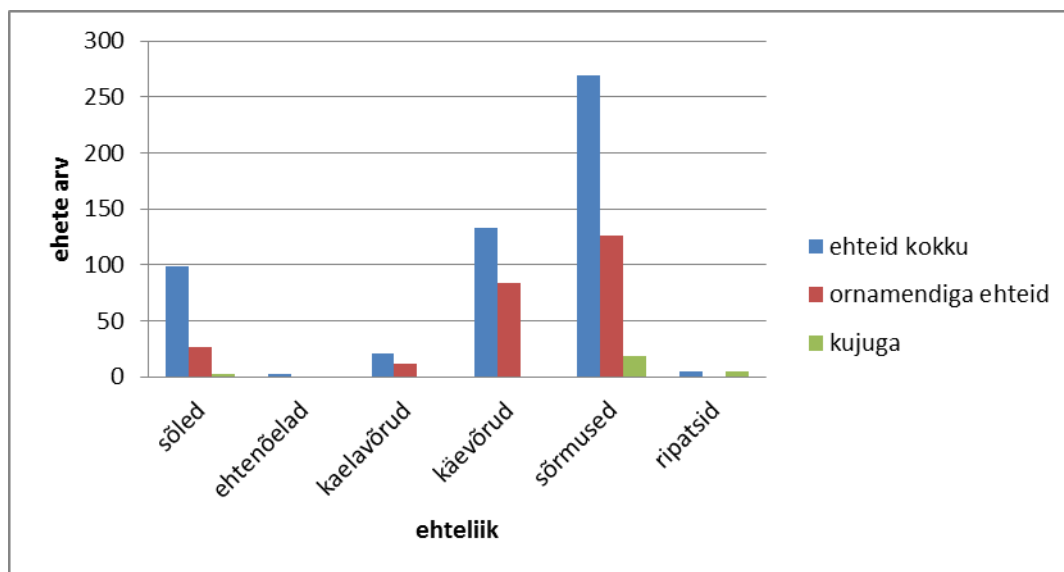
2.1. Loode-Eesti

Loode-Eesti ehete ja ornamentide üldkäsitluse esitan Lagedi XIII, XIV, XV Saha D, Mõigu-Peetri, Viimsi I, II ja Proosa tarandkalmete põhjal. Loode-Eestis olid levinud nii tüüpilised kui ka üksiktarandkalmed (Lang 2007a, 134). Vahemikku u 50–200 pKr iseloomustab leiumaterjali ja muististe vähesus; kalmeid, mis oleksid sel perioodil rajatud, ei teata (Lang 1996, 332). Tüüpilisi tarandkalmeid hakati rajama 3. sajandi alguses ning neisse maeti 5. sajandi lõpuni nii põletatult kui põletamata (Lang 2007b, 196). Samaaegselt olid kasutusel ka üksiktarandkalmed, mida ei hakatud rajama enne aastat 300 pKr ning kuhu maeti samuti nii põletatult kui põletamata (*Ibid*, 204–205). Tüüpiliste tarandkalmete hulka kuuluvad Mõigu-Peetri, Lagedi XIII, Saha D, Viimsi I ja II; ülejäänute puhul on tegemist üksiktarandkalmetega (Lang 1996, 320, 322). Kuigi enamikus kalmetes on tuvastatud ka hiliseimaid esemeid, pole neid just kuigi palju ning nad on kergesti rooma rauaaegsetest eristatavad. Loode-Eestis on valitud kalmetes kokku pea pooled rooma rauaaegsed ehted ornamenteeritud: 523st ehtest on 251 (48%) ornamendiga. Kui sellele lisada ehted, millel oli ornament, aga mis pole enam jälgitav (nt põletusmatuse või eseme halva säilimise tõttu), siis võib see protsent veelgi suurem olla. Kuigi kalmetes esines ka keraamikat, polnud see eriti märkimisväärselt kaunistatud.

Esemete dateeringutes olen toetunud peamiselt V. Langile (1996, 2007a), aga ka üksikutele teistele käsitlustele (Rohtla 2003; Moora 1938).

3.1.1. Ehted

Minu poolt käsitletavatest Loode-Eesti tarandkalmetest on enim saadud sõrmuseid, seejärel käevõrusid, sõlgi ja kaelavõrusid ning kõige vähem ripatseid ja ehtenõelu (tabel 1).

Tabel 1. Loode-Eesti rooma rauaegsete ehete arvukus kalmetes: Lagedi XIII, XIV, XV, Saha D, Mõigu-Peetri, Viimsi I, II, Lehmja Loo I, IV ja Proosa.

Sõlgedest esines kõige enam erinevaid ambsõlgi (85%), mis ilmusid 4. sajandil ja kestsid kogu perioodi vältel (Lang 1996, 315–316; lisa 2:2, 1, lisa 2:3). Teised sõleliigid on esindatud vaid üksikute eksemplaridega, millest kõik peale ühe Proosa tarandkalmest leitud hoburaudsõle nõela saab dateerida 3. sajandisse. See nõel võib kuuluda 3.–6. sajandisse, kuna ei ole teada, mis tüüpi hoburaudsõle nõelaga tegu on (kas oli kaarelaiendiga või mitte) (Moora 1938, 105 jj). Võimalus on ka, et tegemist ei ole rooma rauaaga kuuluva sõlenõelaga.

Vaid kolme eksemplariga on esindatud ehtenõelad, täpsemini karjasekeppnõelad, mis võivad pärineda nii eelrooma- kui ka rooma rauaajast, kuna neid esines mõlemal perioodil (Lang 2007b, 184).

Kaelavõrudest on kõige enam emailitud otsaketta ja pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõrusid (Lisa 2:16, 3, 2:15, 2), millest esimesed kuuluvad rooma rauaaja lõppu ning teised 3.–4. sajandisse (Lang 1996, 153, 243). Kolme eksemplariga on esindatud laiemate otsaplaatidega kaelavõrud, mis kuuluvad 5. sajandi I poolde (*Ibid*, 153; lisa 2:16, 1). Ülejäänud tüübid on esindatud üksikute katketega (3. sajandi seen-, koonus- ja 5. sajandi paksenevate vaheliti otstega kaelavõrud; *Ibid* 1996, 223, 155) ning leidub ka määramatuid katkeid.

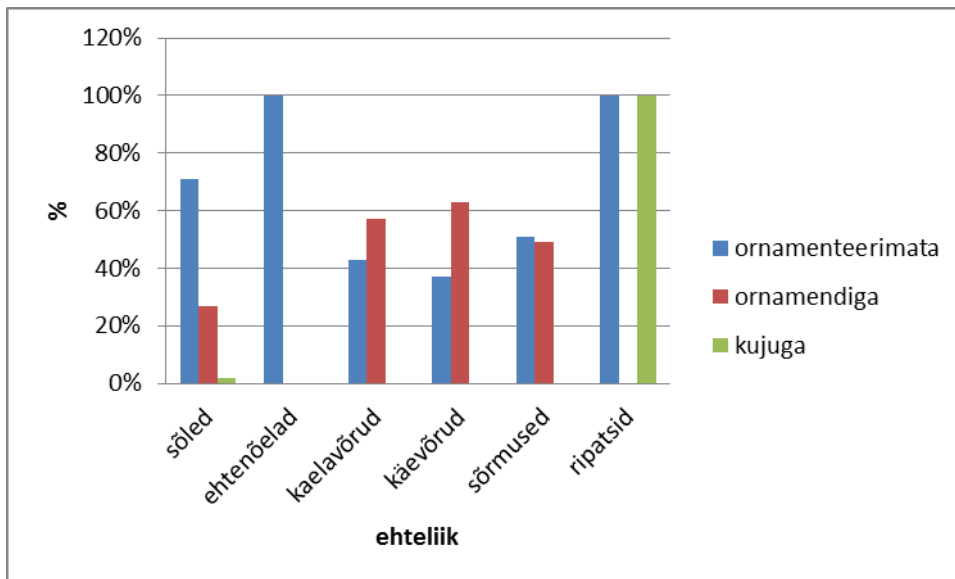
Käevõrud on arvukuselt teisel kohal (vt nt lisa 2:12, 2, 3). Kõige enam on esindatud lamekumera ristlõikega käevõrud, mis moodustasid kõikidest käevõrutüüpidest peaaegu poole. Ligi veerand käevõrudest on õõneskumera ristlõikega. Ülejäänud veerandi käevõrudest moodustavad spiraal-, nelinurkse ristlõikega ja seeriakäevõrud ning lahtitõmmatud spiraalsõrmused, mida on kasutatud käevõrudena. Seitse muud tüüpi käevõru on esindatud vaid ühe eksemplariga. Lame- ja õõneskumera ristlõikega käevõrusid on raske dateerida, kuid laias laastus võib nad dateerida 3.–5/7. sajandini. Umbes 5. sajandil hakkasid nad minema laiemaks ning kasutusele tulevad ka laiad paelja ristlõikega käevõrud (Lang 1996, 158). Paelja ristlõikega käevõrude dateering Loode-Eestis jääb mõnede eksemplaride puhul 3. sajandisse, enamik aga 4.–5. sajandisse. Nelinurkse ristlõikega käevõrud kuuluvad 3. sajandisse (Lang 2007b, 194). Seeriakäevõrud on dateeritud 3.–5. sajandisse ning 5. sajandist hakkavad nad massiivsemaks minema (Lang 1996, 158; Lang 2007b, 226). Spiraalkäevõrud on dateeritud rooma rauaaja lõppu (Lang 1996, 181), kuigi neid esines ka eelrooma rauaajal (Lang 2007b, 181 jj). Ilmselt kunagi spiraalsõrmused olnud, aga lahti tõmmatud ja käevõrudena kantud ehted on dateeritud, nagu spiraalsõrmusedki, 3.–5. sajandisse (Lang 1996, 160). Erandlikud, ühe eksemplariga esindatud käevõrutüübid, pärinevad ajavahemikust 2. kuni 6. sajandini.

Sõrmustest moodustavad valdava enamiku (80%) spiraalsõrmused, mis olid kasutusel 3.–5. sajandini, pärast seda hakkas nende arvukus vähenema (Lang 2007b, 214). Alates 4./5. sajandist hakkasid levima ka teistsugused spiraalsõrmused (Lang 1996, 315 jj). Kinniste sõrmuste, mis levisid 3. sajandil, ning erinevate lahtiste ja prillspiraalsõrmuste, mis levisid 3.–5. sajandil (*Ibid*, 181–224; Moora 1938, 463), osakaal jäi Loode-Eestis rooma rauaajal marginaalseks.

Samuti on ripatsite hulk antud piirkonnas väike. Kolm prillspiraalripatsit on dateeritud rooma rauaaja lõppu (Lang 1996, 230; Moora 1938, 256 jj; Vassar 1943, 143 jj). Ratasripats pärineb nooremast rooma rauaajast ning emailiga luunularipatsi katke 4. sajandi I poolest (Lang 1996, 180, 181). Viimane on tehtud ilmselt Masuuria aladel ning on ainulaadne Eestis (*Ibid*).

3.1.2. Ornamendid

Loode-Eestis oli protsentuaalselt kõige enam kaunistatud käe- ja kaelavõrusid, veidi vähem sõrmuseid ja kõige vähem sõlgi (tabel 2). Ehtenõelu pole kaunistatud üldse. Ripatsid, prillspiraalripatsid ja luunularipats olid juba oma kuju poolest erilised, kuigi neil puudub ornament. Sama kehtib ka ketassõlgede puhul, mille kuju erinevate ringidega annab edasi ideid liikumisest vms.

Tabel 2. Loode-Eesti rooma rauaaegsete kalmete ehete ornamenteeritus: Lagedi XIII, XIV, XV, Saha D, Mõigu-Petri, Viimsi I, II, Lehmja Loo I, IV ja Proosa.

Tagasipööratud jala ja peaoksaga ambsõlgi, mis olid levinud 4.–5. sajandil, kaunistati Loode-Eestis üpris erisuguselt (lisa 5:1). Välja ei saa tuua väga ühtset ornamenteerimist, küll aga domineerivad jooned, mida esineb sõle kaarel, jalal, rõngal, peaplaadil, peanupul ja sõlekaare servadel. Ühel juhul esineb peaplaadil kaldrist. Samaaegseid rõngasgarnituuriga III rühma ambsõlgi on kaunistatud püstjoontega rõngastel ning võreornamendiga iluplekil. Valatud nõelahoidjaga ambsõlgi on ilustatud joonte gruppide ja kaldristiga peaplaadil, joontega rõngastel, samuti ühel juhul erandlikult rõngaga. Üht laieneva jalaga 3. sajandi importsõlge Ojamaalt on sarnaselt eelmistele kaunistatud rõngasgarnituuril joontega. Erandlik on rooma rauaaja kontekstis 5. sajandi tähekujulise jalaga ambsõle jalal kujutatud rosettornament (Rohtla 2003, 56; Lang 1996, 230). Seega ambsõlgedel olid levinud nii jooned kui ka joonte grupid, võreornament iluplekil ja kaldrist, mida saab dateerida 4.–6. sajandi alguseni. Ainsa rosettornamendi võib dateerida 5. sajandisse.

Ühe hoburaudsõle nõela dateering on lahtine, kuna ei ole teada, kas see pärineb rooma rauaajast või mõnest hilisemast perioodist. Sõle nõelal esineb sammuv siksak ja jooned. Rooma rauaaegsed hoburaudsõled on dateeritud 3.–5. sajandisse (Moora 1938, 105 jj), Loode-Eestit Lagedilt juhuleiuna saadu aga 4.–5. sajandisse (Lang 1996, 233). Rooma rauaaegsetel hoburaudsõlgedel esineb sammuvat siksakki sõlenõelal (vt nt Olli 2010, 67 foto 1). Seega on mõeldav, et Loode-Eesti hoburaudsõle nõel on rooma rauaaja lõpust, mis sobib ka tema leidmise kontekstiga: see pärineb Proosa 4.–5. sajandi alguse tarandkalmest. Kaks ketassõlge on 3. sajandist ning neil mõlemal esineb neli suurt ning mitmeid väiksemaid ažuurseid ringe; üks sõlgedest on ilmselt olnud ka emailiga kaunistatud (Lang 1996, 222). Nelikringid ning ringid (ehtekujuna) üldisemalt (lisa 5:3), mida võib lugeda nõ päikesesümbolite alla (Olli 2010, 16, 17), saab ketassõlgedele abil dateerida 3. sajandisse. Samasse aega on dateeritud ka kaks kärbissõlge, üks põhja-eesti ja teine põhja-läti sarja oma (Lang 1996, 222 ja seal viidatud kirjandus). Mõlemad on kaunistatud joontega okstel. Põhja-eesti omal on lisaks nupul ning teljetorul sooned, teisel on okste jooned täkitud. Eelmainitud ornamendid on väga tüüpilised kärbissõlgedele. Peakilpsõlg kaldtäketega kilbil kuulub 3. sajandisse, nagu ka kaks eesti sarja silmiksõlge, millel esineb neile tüüpiline ornament. Üks 2.–3. sajandi profileeritud sõlg on kaunistatud soontega.

Loode-Eestis on üle poole kaelavõrudest kaunistatud (lisa 2:15, 2; 2:16, 1). Kaelavõrude ornamendis esineb 3. sajandist kuni rooma rauaaja lõpuni ristjooni ja nende gruppe. Joonest, topeltjoontest või peenest pealornamendist rist ja ringid esinevad vaid 3. sajandi seen- ja koonusotstega kaelavõrudel. Ühel seenotstega kaelavõru nupul on erandlikuna risti haarade vahel kolmest ringist kolmnurk. Germaani päritoluga 4. sajandi ornamenteeritud pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõrusid on minu poolt käsitletavatest kalmetest leitud kaks. Ühel esineb otstel ristjoonte gruppe, mille vahel on madalam ala ning harja ülal ja all on peegelpildis siksak. Teisel on puntsitud ornament: poolkaared ja neli kolmnurka, tipud koos (lisa 2:15, 2). Rooma rauaaja lõpust pärinevad üheksa kaelavõru. Kolm neist on laiemate otsaplaatidega, ühel neist on otstel piki võru ringid, teisel ristjoonte grupid. Kolm emailitud kettaga, aasa ja haagiga kaelavõru on kaunistatud suurte ringidega ümber emaili, üks mässitud kaare ja ristjoontega kaunistatud rõngastega.

Lamekumerate käevõrude ornamendis (lisa 5: 12) domineerivad ülekaalukalt ristjooned: 65% lamekumera ristlõikega käevõrudel esineb kas üks või lisaks veel mingi motiiviga ristjooni. Ristjoonte alla lähevad ka ristjoonte grupid, millega oli kaunistatud 29% ristjoontega lamekumera ristlõikega käevõrudest. Mõnikord oli ka ristjoonte gruppide vahel madalam ala või soon. Ühel juhul olid jooned ka täkitud ning ühel juhul ei esinenud ristjoonte gruppide vahel madalamat ala.

Seitsmel lamekumera ristlõikega käevõrul (s.o 16%) leidub erinevaid ringide kombinatsioone. Kolmel juhul esineb piki võru otsi kolm ringi, ühel juhul neli. Ühel juhul ka on käevõru otstel ringidest romb, kahel juhul kolmnurk. Ühe käevõru puhul on ringidest kolmnurk käevõru ühel otsal üks, teisel otsal moodustavad ringid nelinurga ja ristjoone. Teisel käevõrul esineb ringidest kolmnurk koos ristjoonte ja paarisjoontest põhjata külili kolmnurgaga (st kaldjoonte horisontaalne peegeldus), mille tipus asub kolmnurk.

Lisaks nendele on ühel käevõrul ilustuseks paarisjoontest põhjata külili kolmnurk. Kahel käevõrul esineb otstes täkkeid, neljal ristjoonte gruppe, millest kolmel on iga ristjoonte grupi välimine joon täkitud ning pärast seda on madalam ala. Ühel käevõrul on otstes esmalt madalam ala, seejärel ristjooned.

Õõneskumera ristlõikega käevõrude levinuimad kaunistused (lisa 5: 13) on sarnased lamekumerate käevõrude omaga, mida on ka V. Lang välja toonud (1996, 157). Kõigil esineb otstes ristjooni, kas siis gruppina, mille vahel võib olla madalam ala, või siis lihtsalt erinev arv jooni. Koos ristjoonte või nende gruppidega on ühel juhul otstel kontsentrilised ringid. Samuti vaid ühel käevõrul esineb pärast ristjooni võrul poolringe. Kuna tegemist on laiema võruga, võib selle dateerida 5.–7. sajandisse. Ainueksemplarideks on ka kaks võru, millel ühel on pärast ristjooni topelt kaldjoonte horisontaalne peegeldus ning teisel piki võru otsi kontsentrilised ringid. Peenikeste lame- ja õõneskumerate käevõrude dateering hõlmab Loode-Eestis 3.–5. sajandit. Seega on keerukas dateerida neil esinevat ornamendi, kuna selliseid võrusid on kasutatud pika perioodi vältel.

Paelja ristlõikega käevõrude ornament erineb mõneti eelmistest (lisa 5:14), kuna mitmed käevõrud on hilisemast ajajärgust. Nimelt saab paljud 4. sajandisse ja 5. sajandi algusesse dateerida, kuna nad on laiemad. Peenemad võrud on dateeritud 3.–5. sajandisse. Mõlemal juhul esineb võrude otstes ristjooni. 4. sajandi ja 5. sajandi I poole käevõrude ornamendis esineb vaid ühe käevõrul otstel olevaid täkkeid. Ülejäänute ornament on kõigil erinev. Käevõrude otstes leidub ristjoonte vahel võret ja kaldristi ning ühel võrul on otstes

kaldjoonte vertikaalne peegeldus. Ühel 5. sajandisse kuuluval paelja ristlõikega käevõrul on otstel kontsentrilised ringid.

Kolmel 3. sajandi käevõrul (kaks kuue-, üks kaheksatahuline), mis algselt pärinevad ilmselt Lõuna-Läti või Leedu kääbaskalmete aladelt ning on sattunud Loode-Eestisse Virumaalt (Lang 1996, 223), esineb võru otstel ristjooni ja/või täkkeid; üle võru on ringe ja kontsentrilisi ringe, vahel peenikest paelornamenti ning ühel juhul leidub ka puntsitud kolmnurkadest mustrit (lisa 5:17; lisa 2:12, 3). Samalt alalt pärinevad ka ahenevate otstega õõneskumera ristlõikega 3.–4. sajandi käevõrud, millest ühe otstel on ristjoonte vahel võreornament ning võru kaarel on täkitud pikijooned; teisel käevõrul on ilustuseks aga vaid pikijooned (Lang 1996, 243 ja seal viidatud kirjandus). Läti, Leedu kääbaskalmete alalt pärineb lisaks üks paelja ristlõikega käevõru, mis on kaetud ringide ja kontsentriliste ringidega.

Kõik spiraalkäevõrud minu poolt käsitletavates Loode-Eesti kalmetes on dateeritud rooma rauaaja lõppu ja rahvasterännuaega (Lang 1996, 181). Kõigil kolmel ornamenteeritud võrul esines otstes ristjooni, ühel lihtsalt võru otstes, teisel ristjoonte gruppide näol ning kolmandal on ristjoonte vahel topeltjoontest kaldrist.

Ühel 3. sajandisse dateeritud nelinurkse ristlõikega käevõrul on otstel ring. Kahel 3.–5. sajandi nelinurkse ristlõikega seeriakäevõrul ja kahel samasse aega kuuluval ilmselt lahtitõmmatud spiraalsõrmusel, mida on kantud käevõruna, on otstel ristjooned (lisa 5:16). Ühel pikiharjalisel, 5.–6. sajandisse kuuluval käevõrul on piki võru täkked.

Sõrmustest esines kõige enam tavalisi 3.–5. sajandi spiraalsõrmuseid, mille laia dateeringu tõttu on nende ornamenti keerukas täpsemalt dateerida. Spiraalsõrmuste ornamendis domineerivad erinevad jooned ning nende kombineerimine (lisa 5:7). Ornament paikneb peamiselt sõrmuste otstel. Üle pooltel spiraalsõrmustel on otstel vaid ristjooned. Ristjoonte gruppe, kaldjooni ning ristjoonte gruppe, mille vahel madalam ala või soon (ehk reljeefsed joonte grupid), esines sõrmuste otstel märkimisväärselt vähem. Teise suure rühma spiraalsõrmuste kaunistustest moodustas otste nõ loomapea moodi vormimine ning üldjuhul olid sellised otsad kaunistatud ka ristjoontega (lisa 5:7 e, f). Kahel sõrmusel on otstes kaldrist, ühel ristjoonte vahel, teisel üksi. Kahel sõrmusel on otstel ka kaldjoonte horisontaalne peegeldus. Viiel sõrmusel on vaid neil esinev ornament: piki sõrmust

jooksev siksak, võreornament, pikijoon, täkked otstel, kald- ja ristjooned otstel. 4. ja 5. sajandisse dateeritud teistsugused spiraalsõrmused (laia- ja pikiharjalise keskplaadiga ning pikiharjaliste otsaplaatidega) on peamiselt kaunistatud ristjoontega (lisa 5: 8). Ühel juhul esineb koos ristjoontega täkkeid ning kahel juhul piki plaate ringe (lisa 2:10, 3). Lameda keskplaadiga ringidega sõrmus on dateeritud kitsamalt 5. sajandisse (Lang 1996, 160). Pooleteise keeruga tavalised spiraalsõrmused on kaunistatud otstel ristjoontega.

Õõnesterava ristlõikega kinnised sõrmused on dateeritud 3. sajandisse. Nende ornament on üpriski ühtne ning neile iseloomulik (lisa 5:9) (Olli 2010, 36). Vaid ühel juhul Loode-Eestis on piki sõrmust, terava osa ülal ja all, kujutatud ringe. Õõneskumera ega lamekumera ristlõikega kinniste sõrmuste ornament ei erine õõnesterava lõikega sõrmuste omadest. Ühel paelja ristlõikega lahtisel sõrmusel on otstes ristjooned, teisel viirutatud pikijooned piki sõrmust. Need sõrmused on dateeritud 4.–5. sajandisse. Paelja ristlõikega sõrmused, mille puhul võib olla tegu endiste käevõrudega, on ühel juhul otsast kaunistatud ristjoonte vahel asuva võrega, teisel juhul ristjoonte vahel asuva kaldristiga ning kolmandal juhul viirutatud pikijoontega. Esimesed kaks on dateeritud 5. sajandisse (Lang 1996, 160). Ühel vaheliti otstega sõrmusel esineb otstel /-jooni ning ühe eksemplariga on esindatud ka prillspiraalsõrmus.

Eheteüleselt esineb vaieldamatult kõige enam igasuguseid jooni, mida esineb üle poolte ornamendiga ehedel. Joonte hulka kuuluvad: ristjooned, nende grupid, ja kaldjooned. Populaarsuselt teised on erinevad ringid, mis vahel moodustavad ka ise kujundeid (nt kolmnurga, rombi või nelinurga). Leidus ka punkt- ja kontsentrilisi ringe. Spiraalsõrmuste otsi, mida oli vormitud loomapeakujulisteks, esines arvukuselt kolmandana, tihti olid nad lisaks ka ristjoontega kaunistatud. Kaldrist ja võre, pikijooned, täkked, kaldjoonte peegeldused, siksak, peenike paelornament, sooned, puntsitud, tippudega vastakuti koos kolmnurgad ja lamespiraal olid esindatud neljal või vähemal protsendil ehetest.

Ornament on üles ehitatud ühemõõtmeliselt. Peamiselt on kasutatud mustritüüpe p111 (tavaline translatsioon), p1m1 (horisontaalpeegeldus) ja pm11 (vertikaalpeegeldus), aga ka pmm2 (vertikaal ja horisontaalpeegeldus) (vt lisa 4, joonis 1). P111 mustrid on nt kaldjooned ja ristjooned sõrmuste otstel. Siksak ja võre on pm11, kaldrist pmm2, ning p1m1 on näiteks nn kuuseoksamotiiv. Pm11 kehtib ka nt samamoodi kaunistatud

käevõrude otste puhul, mis omavahel peegelduvad. Kaelavõru nuppudel esinevad kaunistused on ilmselt nõ lõpetatud kaunistused, mis ei allu translatsioonile ning nad kuuluvad tüüpi C4 (vt lisa 4, joonis 3). Esineb ka erineva ülesehitusega mustreid ühel ehtel, eriti baltipärastel käevõrudel (AM 49: 66 ja AM 25: 20). Esimesel on koos pm11 ja p1m1 ning teisel p111 ja p1m1. Skandinaaviapärase pikiharjaliste kaelavõrude (AM 49: 501, 51) puhul esineb samuti pmm2 mustrit.

* * *

V. Langi järgi on aastad u 200–300 pKr Loode-Eestis märkimisväärsed innovatsioonide poolest, nimelt tulid nüüd kasutusele erinevad uued ehteliigid ja hakati rajama tüüpilisi tarandkalmeid (1996, 331, 332). Sinna perioodi jäävad minu poolt käsitletud kalmete materjalist ketas-, kärbis-, eesti sarja silmik-, profileeritud-, peakilp-, ja seondsõled, kinnised sõrmused, õhukesed seeria-, nuppotstega- ja laiad või kaheksakandilised käevõrud, seen- ja koonusotsalised kaelavõrud (*Ibid*, 313, 314). Järgneval perioodil u 300–450 pKr toimus kohalike arengusuundade võidulepääs üksiktarandkalmete leviku ning mõne esemetüübi näol (*Ibid*, 332). Uute esemetüüpidega ilmuvad ambsõled, emailitud otsaketta ja pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõrud, pikiharjaliste otsaplaatidega spiraalsõrmused, lamedate otsaplaatidega kaelavõrud ja laia või pikiharjalise keskplaadiga spiraalsõrmused (*Ibid*, 315, 316). Lame- ja õõneskumera ristlõikega peenikesi käevõrusid ja spiraalsõrmuseid on raske täpsemalt dateerida, kuid üldiselt on paigutatud nad Loode-Eestis rooma rauaaja kontekstis 3.–5. sajandisse ning paelja ristlõikega ja laiema käevõrud hakkasid levima alles 5. sajandist (Lang 1996, 158).

Kõige varasemalt, s.o. 2.–3. sajandil hakati ehteid kaunistama soontega. Kolmandal sajandil hakkasid levima ringid, pikijooned, täkked, täkitud jooned, ristjooned, kontsentrilised ringid, ristjoonte grupid, rist ning äsjanimetatud motiivide erinevad esitamisi viisid. Eelmainitud motiivid jäid ilmselt kestma kuni rooma rauaaja lõpuni. 3.–5. sajandi ehtel esineb mitmeid erinevaid ornamendimotiive (lisaks eelmainitule ka kaldrist ja võre), seega on nende täpsem dateerimine üpris keerukas. Ehted, mis on täpsemalt dateeritud, võivad anda mõningase pidepunkti, kui nende ornament on neile ainuomane. Näiteks koos kinniste sõrmustega ilmunud paelornament jäi vaid 3. sajandisse ning sealt

teistele ehtegruppidele edasi ei kandunud. 3.–4. sajandisse jääb ka mõnede importesemetena Loode-Eestisse tulnud ehete ornament, nagu puntsitud poolkaared ja ruudud, mille kõrgemal osal on kaldrist. Nende tegemise tehnika võis Loode-Eesti inimestele võõras olla või ei võetud seda mingil muul põhjusel üle. Samuti ei kasutatud ka pärast 4. sajandit siksaki horisontaalset peegeldust, kuigi siksakki ennast esines.

Seega on ornamenti üpriski keerukas dateerida, kui seda esineb paljudel esemetel, mille täpsemat dateeringut on raske määratleda. Võib öelda, et ornamendi massilisem esinemine algas Loode-Eestis just 3. sajandil koos tarandkalmete rajamisega, kuid arheoloogilise materjali põhjal ei saa täpsemalt määrata, milline motiiv millal kasutusele tuli. V. Lang on esemetüüpide ja kalmete puhul suutnud eristada kolme perioodi, kuid ornamentide puhul tuleb välja vaid ajajärk 3. kuni 5. sajandini. Ilmselt arenguid nende kahe sajandi jooksul oli, kuid üldjoones on neid eheteüleselt keerukas kindlaks määrata. Pigem on jälgitav motiivide esinemine erinevatel ehteliikidel. Hästi on äratuntavad importesemed. Neli 3.–4. sajandi käevõru pärinevad ilmselt Läti, Leedu ning ühel juhul Ida-Preisi aladelt ning leitud on ka mõned skandinaavialikud kaelavõrud (Lang 1991, 223, 243, 244 ja seal viidatud kirjandus). Nende ornament on väga rikkalik, kuid ornamenti üks-ühele üle ei võetud ning pigem jätkati ikka vanaviisi asjade tegemist, mida näitab ka import- ja kohalike esemete erinev ornamendi ülesehitusstruktuur. Teatud ideid või eeskujusid võidi küll saada, aga need kodustati oma kultuuri.

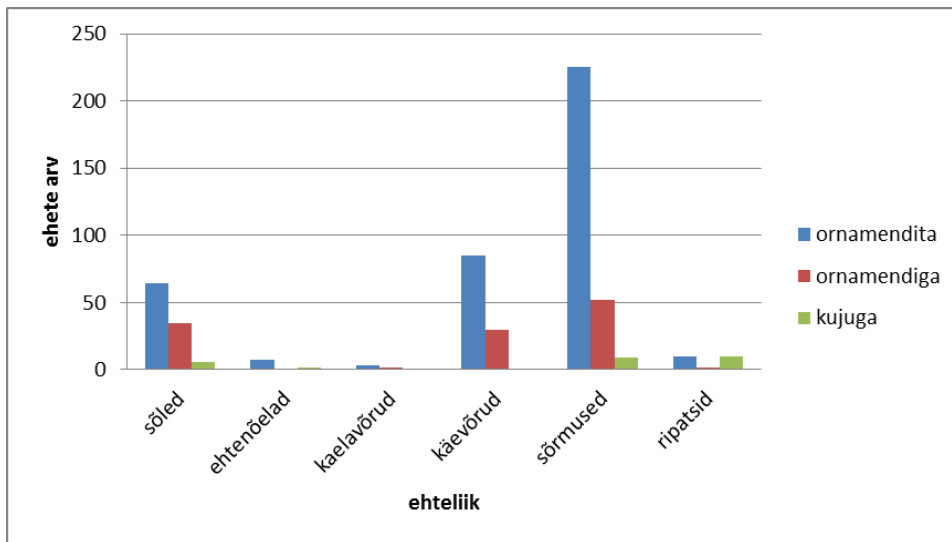
2.2. Kesk-Eesti

Kesk-Eesti rooma rauaaegse ornamendi määratlemisel tuginen Nurmsi, Tarbja ja Kõrenduse tarandkalmete leidudele. Tüüpiliste tarandkalmete (Lang 2007b, 197–198) rajamine ja neisse matmine algas Kesk-Eestis 2. sajandi keskpaiku. Sellised tarandkalmed jäid kasutusele kuni 4.–5. sajandini, kuid üksikuid leide leidub ka hilisematest ajajärgudest. Alates 3. sajandist sai valitsevaks põletusmatus, kuni sinnani oli levinud laibamatus. Seega tarandkalmete rajamine ja nendesse matmine algas Kesk-Eestis sajand enne kui Loode-Eestis, kuid põletusmatuse valitsevaks muutumine 3. sajandil ja tarandkalmetesse matmine kuni 4.–5. sajandini on Kesk- ja Loode-Eesti puhul sarnane. Kokku on analüüsitud ehteid kolme tarandkalme peale 392, millest ornamendiga on 121, s.o. 31%. See on pea 20% võrra vähem kui Loode-Eestis.

Esemete dateeringutes toetun A. Vassara doktoritööle (1943), T. Moora (1967) ja A. Lavi artiklitele (1978) ning mõnel juhul teistele autoritele (Rohtla 2003; Moora 1938).

2.2.1. Ehted

Ehteliikidest on vaieldamatult kõige populaarsemad olnud erinevad sõrmused. Seejärel järgnevad käevõrud ja sõled. Vähe on end ehitud ehtenõelte ja ripatsitega ning vaid kolmel juhul on kalmesse pandud kaelavõru (tabel 3).

Tabel 3. Kesk-Eesti rooma rauaaegsete ehete arvukus kalmetes: Nurmsi, Tarbja ja Kõrenduse.

Kesk-Eesti sõlgede puhul paistab silma mitmete eri tüüpi esinemine. Nendest on kõige tavalisemad (30%) olnud ambsõled, mille peamine kasutusaeg jäi Kesk-Eesti puhul 3.–4. sajandisse, kuid mõnda ambsõle tüüpi on kasutatud ka 5. sajandil (vt nt lisa 2:2, 2) (Rohtla 2003, 55 jj; Vassar 1943, 74 jj; Lavi 1978, 72). Arvukuselt teisena on peakilpsõlgi (22%), mille dateering hõlmab enamikul juhtudel 2. sajandi, ent mõnel juhul on neid kasutatud ka 3.–4. sajandil (Vassar 1943, 63–65; Lavi 1978, 72 ja seal viidatud kirjandus). Veidi vähem (15%) esineb erinevat tüüpi kärbissõlgi, mille kasutusaeg hõlmas 3. ja 4. sajandi (Vassar 1943, 68–70; Moora, T. 1967, 283). Eesti seeria silmiksõlgi kasutati 1./2. sajandist kuni 5. sajandi alguseni (Vassar 1943, 60–62), nende hulk moodustab 11% sõlgede koguarvust. Vähemal määral (9%) esineb ketassõlgi (vt nt lisa 2:6, 1), mille dateeringud hõlmavad ajavahemikku (2.)3.–5. sajandini (*Ibid*, 71; Moora, T. 1967, 284; Lavi 1978, 73). Kolmnurkse jalaga liigendsõled (vt lisa 2:8, 3) (3.–4. sajand) ning profileeritud sõled (4.–5. sajand?) moodustavad mõlemad 5% sõlgede üldarvust (Vassar 1943, 67 ja seal viidatud

kirjandus; Moora, T. 1967, 284; Lavi 1978, 72 ja seal viidatud kirjandus). Ülejäänud kolm sõlge on üksikeksemplarid, millest üks on määramatu ning kaks (S-kujulise kaarega ja pahksõlg) on dateeritud 3. sajandisse (Vassar 1943, 68 ja seal viidatud kirjandus). Seega ei domineeri liialt ükski sõletüüp. Üldise tendentsina võib välja tuua, et 2. sajandil olid rohkem kasutusel peakilpsõled, kuid alates 3. sajandist hakatakse kasutama mitmeid erinevaid sõletüüpe ning 5. sajandiks jäävad kasutusele ambsõled-, eesti seeria silmiksõled-, ketas- ning ilmselt ka profileeritud sõled.

Vaid seitsme eksemplariga on esindatud ehtenõelad. Ühe rõngaspeaga ehtenõela saab dateerida 3. sajandisse (Vassar 1943, 79, lisa 2: 19, 1), kolm karjasekeppnõela kuuluvad ilmselt 4.–5. sajandisse või rooma rauaaja hilisemasse poolde. Sama kehtib ka spiraalpeaga ehtenõela puhul (*Ibid*). Kaks ristpeaga ehtenõela võivad kuuluda rooma rauaaja lõppu või mõnda hilisemasse perioodi (Vassar 1943, 80; Laul 2001, 131). Seega valdav enamik ehtenõeltest jääb rooma rauaaja teise poolde.

Kolmest käsitletavast kalmest on leitud vaid kolm kaelavõru. Kahe puhul on tegemist seenotstega kaelavõrudega, mis on dateeritud 3. sajandisse (Vassar 1943, 84). Üks koonusotstega kaelavõru on dateeritud 4. sajandisse (Moora, T. 1967, 285).

Käevõrudest on kõige populaarsemad lamekumera ristlõikega võrud, mida kasutati kogu perioodi vältel. Sama kehtib ka arvukuselt teise rühma, õõneskumera ristlõikega käevõrude puhul. Paelja ristlõikega käevõrud moodustavad käevõrude koguhulgast 12% ning nendegi täpsemat kasutusaega on keerukas määrata. Ülejäänud käevõrutüübid olid esindatud alla 5%. Paari üksiku erandiga ei ole võimalik käevõrusid täpsemalt dateerida.

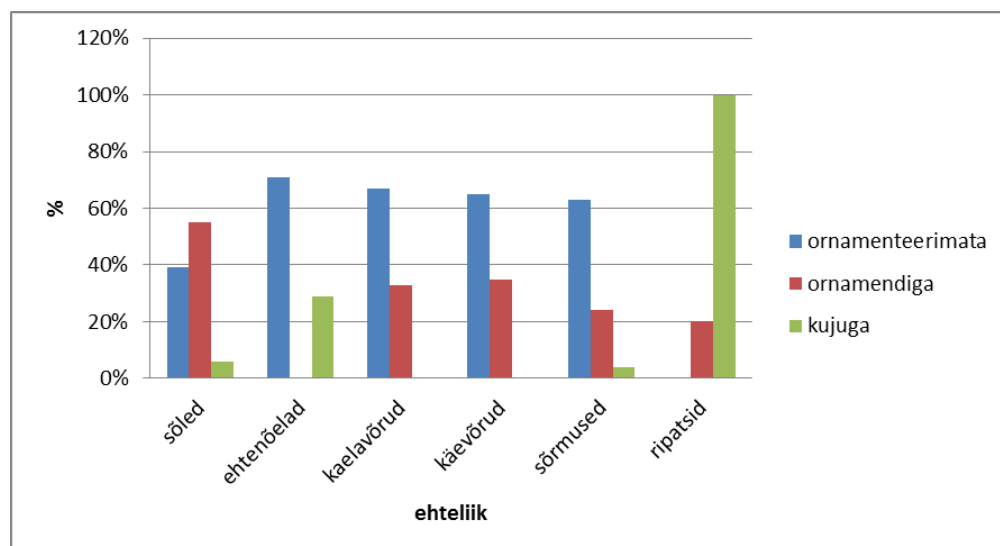
Sõrmustest olid vaieldamatult kõige levinumad igasugused spiraalsõrmused, mille rooma rauaagene dateering on (2.)3. sajandist kuni 5(6.). sajandini (Vassar 1943, 109). Täpsemalt saab dateerida vaid kesk- ja otsaplaatidega spiraalsõrmused, mis olid kasutusel rooma rauaaja lõpul (Vassar 1943, 108). Veidi alla veerandi kõikidest sõrmustest moodustasid erineva ristlõikega kinnised sõrmused, mille seas domineerivad õõneskumera ja õõnesterava ristlõikega kinnised sõrmused. Kinniste sõrmuste dateering on Kesk-Eestis üldiselt määratletud 3.–4. sajandisse (Vassar 1943, 104). Seitsme eksemplariga on

esindatud prillspiraalsõrmused, mis kuuluvad samuti 3.–4. sajandisse (*Ibid*; Moora, T. 1967, 289). Kõige vähem oli lahtiseid sõrmuseid, mis on dateeritud samasse aega (Vassar 1943, 104).

Ripatseid on leitud vaid Nurmsi tarandkalmest. Nad on kuju poolest viit eri tüüpi (prillspiraal-, ratas-, rist-, romb- ja kolmnurkripatsid). Ajaliselt on neid keerukas määrata, kuid ilmselt jäävad nad rooma rauaaja teise poolde (Moora 1938, 256, 257; Vassar 1943, 85, 86).

2.2.2. Ornamendid

Kesk-Eesti puhul on protsentuaalselt kõige enam ornameenteeritud sõlgi, seejärel käe- ja kaelavõrusid ning siis sõrmuseid ja ripatseid. Silma paistab ka kõikide ripatsite erilise kuju. Samuti ehtenõelte ning veidi ka sõlgede ja sõrmuste kuju (tabel 4).

Tabel 4. Kesk-Eesti rooma rauaegsete ehte ornameenteeritus: Nurmsi, Tarbja ja Kõrenduse.

Tagasipööratud jala ja peaoksaga 3.–4. sajandi ambsõlgedest (Rohtla 2003, 54) on kaks joontega ning ühel on ringid (lisa 5:1). Kaunistatud on ka kaks erandlikku 5. sajandi ambsõlge, millel esineb jooni, täkkeid ja topeltjoontest siksak (Vassar 1943, 74), samuti kõik eesti seeria silmiksõled neile omase ornamendiga (lahtised vahel rõngastatud silmad, täkked, jooned, täkitud jooned ning nendest moodustatud kolmnurk jalal). Ühel juhul on nõelahoidjal ristjoonte vahel kaldjooned, mis saab sõle järgi dateerida 1.–2. sajandisse (Vassar 1943, 61). Peakilpsõlgedest on enamik kaunistatud soontega, kahel juhul esineb ka

ristjoontevahelisi kaldjooni, ühel juhul täkkeid, punkte ja siksakki (lisa 5:2). Täkked, siksaki, ristjoonte vahelised kaldjooned ja punktid võib sõlgede järgi täpsemalt dateerida 2.–3. sajandisse (Vassar 1943, 63–65). Erinevate kärbissõlgede ornamendis domineerivad sooned, aga esineb ka täkkeid. Ketassõlgedest on kaks lohkude ja ringidega, kaks svastikat ning üks kodaratega ja nõgusate külgedega rombristiga (lisa 5:3, 2:6, 1). Esimesed neist on dateeritud 3. sajandisse (Vassar 1943, 71). Svastikad ja nõgusate külgedega rombristiga sõled on dateeritud laialt 2.–5. sajandisse (Lavi 1978, 73) ning kodaratega sõlg 4.–5. sajandisse (Moora, T. 1967, 284). Profileeritud sõled on kõik soontega (lisa 5:6).

Ehtenõelad ei ole ornamenteeritud, kuid spiraalpeaga ehtenõel (lisa 2:19, 1) (4.–5. sajand; Vassar 1943, 79) annab edasi ideed spiraalist ning ristpeanõelad (rooma rauaaja lõpp või hilisemad) rombist ja ringidest. Võiks ka öelda, et karjasekeppnõelad või rõngaspeaga nõelad võivad edasi anda ideed aasast, ringist vms, kuid spiraal- ning ristpeaga nõelte puhul on see silmapaistvam.

Varasemal, 3. sajandi seenotstega kaelavõrul (Vassar 1943, 84) jookseb mööda nupu alaosa joon, moodustades ringi, ning nupul on ka kahest joonest rist, mille haarad küll ei kohtu nupu tipul, et tervikut moodustada. 4. sajandi koonusotstega kaelavõrul (Moora, T. 1967, 285) jooksevad nupu alaosas jooned, mis moodustavad ringe, kui nuppu pealt vaadata. Nupu juures võru kaarel on ristjoonte grupid. Neile järgnevad kaardjooned, mis justkui mässiksid end ümber võru.

Peaaegu pooltel kaunistatud lamekumera ristlõikega käevõrudel esineb otstel ristjooni, ühel juhul on ka ristjoonte grupid üle võru (lisa 5:12). Teisel poolel lamekumera ristlõikega käevõrudest oli kaunistamiseks kasutatud ringe, mida on võrule paigutatud erinevalt. Kahel juhul on võru otstel 3 ringi piki võru, ülejäänud kombinatsioonid esinevad vaid ühekordselt (võru otstel 2 ringi piki võru; punkt-ring otsal). Ühel käevõrul on otstel koos ristjoontega kaldjooned. Eelmainitud käevõrud on dateeritud üldiselt 3.–5. sajandisse (Vassar 1943, 97). Kahel, ilmselt baltipärastel 4. sajandi käevõrul (*Ibid*) on piki võru mõlemat äärt põimornament.

Kaunistatud õõneskumera ristlõikega käevõrudel esineb peaaegu kõigil otstel ristjooni, ühel juhul ka ristjoonte gruppe (lisa 5:13). Ristjoontega otstel on mõnel juhul

kombineeritud teisigi elemente. Ühel juhul on võru otsal ristjoonte vahel kaldjoonte vertikaalne peegeldus, keskel ristjoon. Samuti esinevad ühel võrul pärast ristjooni üht pidi kaldjoonel ning teisel pool ristjooni teist pidi kaldjooned. Ühel võrul on pärast ristjooni otstel paarisjoontest kaldrist, haarade vahel mõlemal pool üks ring. Ühel esineb ka kaldjoonte horisontaalne peegeldus koos ringidega. Ühel õõneskumera ristlõikega käevõrul on piki mõlemat võru äärt peenike paelornament. Õõneskumera ristlõikega käevõrusid väga täpselt dateerida ei saa. Üldiselt on nende kasutusaeg hõlmanud (3.)4. ning 5. sajandi (Vassar 1943, 96).

Paelja ristlõikega käevõrude kaunistamine on mitmekesisem (lisa 5:14). Vaid kahel juhul esineb otstel ristjooni, kusjuures mõlemal juhul on neid kombineeritud teiste elementidega, sh ühel juhul ringidega, mis jooksevad piki võru, teisel juhul kaldjoontega ristjoonte vahel; samuti on ühel ristjoonte vahel kaldjooned. Esimest neist on dateeritud kitsamalt 3. sajandisse (Vassar 1943, 97), ülejäänuid 2.–5. sajandisse (Lavi 1978, 73). Ühel laiemal võrul on sammuv siksak võru all- ja üläärel. Võru laiuse ning teiste regioonide paralleelide (Шмидехельм 1955, 135) põhjal võib see leid isegi kitsamalt 5.–6. sajandisse kuuluda. Kahest kitsamast paelja ristlõikega käevõrust on ühel punkt-ringid piki võru, teisel täkked otstel.

Enamik (u 40%) spiraalsõrmustest on kaunistatud ristjoontega otstel (lisa 5:7). Sellele lisaks on ristjoontega kombineeritud erinevaid teisi elemente ning kolmel juhul on ristjoonte grupid sõrmuse otstel, vahel madalamal alal ning ühel juhul madalama alata. Kaldjooni spiraalsõrmuste otstel esines 14% juhtudel ning neist pooled olid üht, pooled teist pidi. 13% spiraalsõrmustel kulgesid piki sõrmust sooned. Vähemal määral (viiel või vähemal protsendil) esines teistsuguseid kaunistusviise. Nende hulka kuuluvad loomapeakujuliselt vormitud sõrmuse otsad (ühel juhul koos ristjoontega); suunda vahetavad kaldjooned; kaldristid (ristumiskohaga ülal, mitte keskel); nn kuuseoksamotiiv; siksak piki sõrmust; ühel otsal ristjooned, teisel kaldjooned; esmalt ristjooned, siis siksak, kus üks sakk on topeltjoontest. Üldiselt on spiraalsõrmused dateeritud 3. sajandist 5./6. sajandini. 3. sajandisse on dateeritud vaid sõrmus, millel on otstel ristjoonte grupid (*Ibid*, 107), 3.–4. sajandisse aga sõrmus, millel on siksak piki sõrmust (Moora, T. 1967, 288) ning 4. sajandisse sõrmus, millel on kaks soont piki sõrmust (*Ibid*, 289). Kui välja arvata mõned üksikud eksemplarid, siis on spiraalsõrmuste ornamendi täpsem dateerimine raske.

Spiraalsõrmuste hilisemad variandid on kaunistatud täkete ja ristjoontega, kuuludes 4.–6. sajandisse (lisa 5:8) (Vassar 1943, 108). Ühel õõnesterava ristlõikega kinnisel sõrmusel on täkked all ja ülääärel ning teisel peenike paelornament. Paaril lahtisel sõrmusel on ristjooned otstel (lisa 5:10), kuid neid on raske täpsemalt dateerida.

Rist-, romb-rist-, kolmnurk- ning ratasripatsid on ilmselt 3.–4. sajandist (Vassar 1943, 85–86; lisa 5:22). Paksude haaradega ristripatsi keskel on punkt-ring (lisa 2:17, 4) ning kolmnurkripatsil on joonte vahel kaldrist. Rooma rauaaja lõppu jääb prillspriaalripats (lisa 2:17, 1), mis kujutab endast lamespiraali (Moora 1938, 256, 257).

Eheteüleselt on Kesk-Eestis kaunistamiseks kõige enam kasutatud rist- ning kaldjooni ning nende erinevaid kombinatsioone (37% kõigist ehetest). Kõige suurema osa (51%) selles grupis moodustavad ristjooned, võrdselt on esindatud ristjoonte grupid ja ristjoonte grupid, vahel madalam ala (mõlemaid 7%). Kuue kuni kolme protsendiga on selles grupis esindatud rist- ja kaldjooned koos, mõlemat pidi kaldjooned, lihtsalt jooned, suunda vahetavad kaldjooned, nn kuuseoksamotiiv, ristjooned, vahel kaldjooned ja kaldjoonte vertikaalne peegeldus. Eheteüleselt on teisel kohal (s.o u 16%) sooned. Ilmselt seetõttu, et levinud olid mitmed kärbis- ja peakilpsõled, kus sooned olid peamiseks kaunistusviisiks. Üheksal protsendil ehetest esineb ringe (sh punkt-ringe ning ühel juhul ringidest moodustatud romb). Kuuel protsendil leidub täkkeid ja viiel lamespiraali. Neljal kuni kahel protsendil ehetest esineb nuppe, risti, siksakki, täkitud joontest kolmnurka, rombi ja täkitud jooni. Kõikidest ehetest 8% oli kaunistusi, mis on esindatud vaid ühel või kahel esemel (loomapea; loomapea koos kaldjoontega; kaardjooned; peenike paelornament; sammuv siksak; põimornament; svastika; kodarad; luunula; lohud; kaldrist; kaldrist ristumiskohaga ülal).

Seega paistab silma mitmete erinevate kaunistusviiside kasutamine, millest väga paljud on regioonis unikaalsed või vaid mõne eksemplariga esindatud. Mustrite ülesehitusel on enim kasutatud p111 (tavalist translatsioonit), aga ka p1m1 (horisontaalpeegeldust), pmm2 (vertikaal ja horisontaalpeegeldust) ja pm11 (vertikaalpeegeldust) (vt lisa 4:1). Ketassõled, ripatsid ning nuppotstega kaelavõrude nuppude ornament on nõ lõplik ega allu translatsioonile (lisa 4:3). Vaid ühe peakilpsõle (AI 2486: 125) puhul esineb erandlikku mustri ülesehitust, nimelt p1a1 (liugpeegeldus). Ka A. Vassar toob selle välja kui

erakordse kaunistamisviisi (1943, 65). Ta peab seda sõlge 2. sajandil kohapeal valmistatuks, kohalike peakilpsõlgede ja tugevalt profileeritud sõlgede eeskujul. Sellisel juhul võis mustri puhul tegu olla ühekordse katsetusega, s.t mingi (sõle?) eeskujul olnud ornamendi matkimisega, mis aga ei juurdunud, või impordiga. Rooma rauaaja sõlgedest leidsin sellisele kaunistusviisile vaid mõned vasted – ühe Rumeeniast (Ionita 1998, 233, jn 1:4) ja ühe Norrast (Straume 1998, 442, jn 6:3). Mõlemad pärinevad rooma rauaaja algusest, kuid kumbki pole ei profileeritud ega peakilpsõlg ega kaunistatud täketega.

* * *

Kesk-Eesti ehete puhul võib välja tuua sarnaseid tendentse, nagu Loode-Eesti puhulgi, kus V. Lang on rooma rauaaja leiurikkama perioodi puhul määratlenud kaks alaperioodi (Lang 1996, 331, 332). Kesk-Eesti puhul hakkab nõ innovatsiooniline periood veidi varem, s.o. 2. sajandil, kui hakatakse matma tarandkalmetesse ning sellega koos ilmuvad uued ehtetüübid silmik- ja peakilpsõlgede näol (Vassar 1943, 60–65; Lang 2007b, 198). Kuigi erinevad käevõrud ja üksikud sõrmused võisid kasutusele tulla ka juba 2. sajandil, algas nende laiem levik 3. sajandil. Levik alates 3. sajandist kehtib ka kärbis- ja ketassõlgede ning kolmnurkse jalaga liigendatud sõlgede puhul (Vassar 1943, 67–71 ja seal viidatud kirjandus). Esimesed ambsõled ilmuvad 3.–4. sajandil ning nende erinevaid tüüpe kasutatakse kuni rooma rauaaja lõpuni ja hiljemgi (Rohtla 2003, 54–56; Lavi 1978, 72; Vassar 1943, 74, 75). Samasse perioodi või veidi hilisemaks on dateeritud ripatsid (Vassar 1943, 85–86; Moora 1938, 256, 257), prillspiraalsõrmused ning kaelavõrud. Rooma rauaaja lõpu poole, 4.–5. sajandil ilmuvad mõned uued ambsõletüübid (laieneva jalaga, rõngasgarnituuriga II rühma, erandlikud) ja spiraalsõrmuste tüübid (lameda-, pikiharjalise keskplaadiga ning lameda keskplaadiga) (Rohtla 2003, 55–56; Vassar 1943, 74, 108). Kui 2. sajandil hakkasid levima mõned ehted, siis 3. sajand oli ilmselt tõeline nõ buumiaeg. Teatav muudatus toimub ka 4. sajandil, kui kinnised sõrmused, kaelavõrud ning osad teised sõletüübid (mõned variandid kärbis-, peakilp- ja eesti seeria silmiksõlgedest) kaovad kasutuselt. Samas kestavad edasi teiste sõlgede ja ehete erinevad variandid ning kasutusele tuleb uusi. Seega väga selget piiri pärast teist sajandit kuni rooma rauaaja lõpuni välja ei tule, kuigi mõningasi etappe ehete põhjal nagu eristada saaks.

Vanimad ornamendimotiivid on seotud vanimate ehetega. 2. sajandil kasutati peakilpsõlgede kaunistamiseks sooni ning eesti sarja silmiksõlgedele omast ornament (ringid silmade ümber, jooned, täkked, täkitud jooned ning nendest jalal moodustatud kolmnurk), millele lisaks on vahel ka nõelahoidja ristjoonte ja nendevahelise kaldjoontega kaunistatud. 2.–3. sajandil tuli lisaks eelnevalt mainitud ornamentidele kasutusele siksak. Ülejäänud populaarseid kaunistamisviise on keerukas dateerida just enamiku sõrmuste ja käevõrude dateerimisraskuste tõttu. Ilmselt on erinevate ornamentide laiem kasutus ehtel alanud 3. sajandil, kui ilmusid sõrmused ja käevõrud. Koos nendega ilmusid ka erinevad rist- ning kaldjooned, nende grupid, nn kuuseoksamotiiv, kaldjoonte vertikaalne peegeldus, ringid, punkt-ringid, ringidest moodustatud romb, ehisnupud, romb, loomapea, peenike paelornament, kaldrist, kaldrist ristumiskohaga ülal ning suunda vahetavad kaldjooned. Loetletud kaunistused kestsid kuni rooma rauaaja lõpuni. Ehted, mis on täpsemalt dateeritud, annavad pidepunkti üksikute, vaid neil esinevate kaunistuste dateerimiseks. Peakilpsõlgede- ja eesti seeria silmiksõlgede nõelahoidjal esinevad ristjooned ning nendevahelised kaldjooned kestavad vaid 3. sajandi lõpuni. Lamespiraal, mis ilmneb 3.–4. sajandil prillspiraalsõrmuste kujunduses, on rooma rauaaja lõpul esindatud vaid ühe prillspiraalripatsi näol (Vassar 1943, 104; Moora 1938, 256, 257). Kuna võrdhaarseid riste esineb üsnagi vähe ning nad on seotud kindlate ehetega (kaelavõrud, ripatsite kuju), siis viimaste põhjal võib selle motiivi dateerida 3.–4. sajandisse. 4. sajandisse kuuluvad ka ühel kaelavõrul (Moora, T. 1967, 285) esinevad kaardjooned. Sammuva siksaki võib Kirde-Eesti eeskujul dateerida 5.–6. sajandisse (Шмидехельм 1955, 135). Põimornament esineb vaid 4. sajandi baltipärasel käevõrul (Vassar 1943, 97). Üksik svastika on laialt 2.–5. sajandisse dateeritud (Lavi 1978, 73), kuid üldiselt võiks seda teiste ketassõlgedega vastavusse viia ning dateerida u 3.–4. sajandisse. Ümarate loh kudega ketassõled jäävad 3. sajandisse, luunulatega kaunistatud kolmnurkripats kuulub 3.–4. sajandisse ning kodaratega ripats 4.–5. sajandisse (Vassar 1943, 71, 85–86).

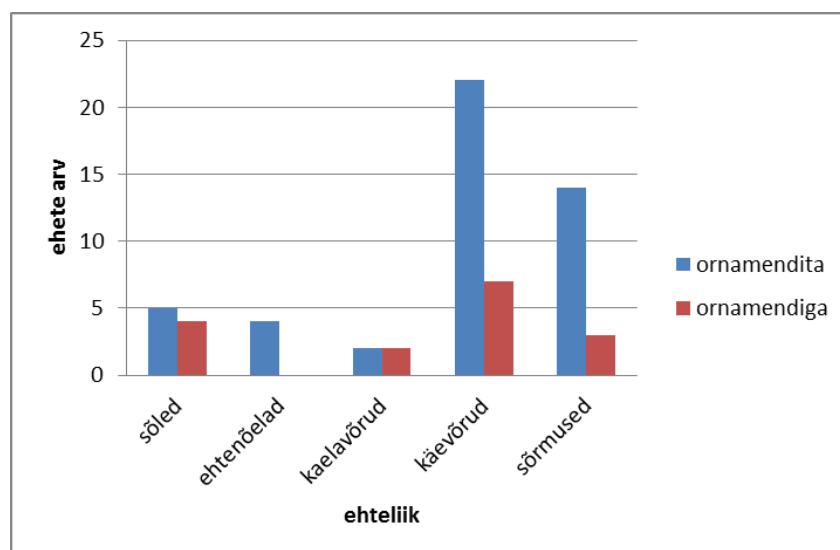
Seega tõuseb kaunistuste esinemisel esile 2.–3. sajand, millal ilmuvad esimesed sõled ning nendega seotud kaunistused. Kolmandast sajandist kuni rooma rauaaja lõpuni valitseb erinevate motiivide ja elementide küllus, kus peale üksikmotiivide konkreetsete esinemisaegade üldisi kindlamaid perioode välja tuua ei saa.

2.3. Edela-Eesti

Edela-Eesti tarandkalmete materjal paistab silma oma leidude vähesuse poolest (Vassar 1956, 175). Selle piirkonna ehteid ning nende kaunistusi käsitlen Ülpre, Kuude ja Vana-Võidu kalmetest saadud esemete põhjal. Nendest kalmetest on vanemasse rauaaega kuuluvaid ehteid leitud 49, millest 16, s.o 33%, on kaunistatud. Ehete arv ja kaunistatud ehete protsent võib olla suuremgi, kuna Kuudesse on maetud ka hilisemal ajal ning sarnaste ehteliikide kasutamise tõttu läbi aja (nt spiraalsõrmused) on rooma rauaaja ehteid teistest kohati raske eristada. Samuti on põlenud katkete puhul raske määrata, mis esemega on tegu olnud. Esemete eristamises olen lisaks oma kogemusele tuginenud veidi J. Viljati bakalaureusetööle (2012) ning A. Vassara artiklile (1956). Ülpre kalmest on leitud küllaltki vähe luid, mis kõik olid põletatud ning segatud (Vassar 1956, 179). Matmisviis teises kalmetes ei ole teada, kuid lähtuvalt ajastu üldisest iseloomust ja Ülpre paralleelist võib oletada segatud põletusmatuseid.

2.3.1. Ehted

Ehete seas olid kõige arvukamad käevõrud ja seejärel sõrmused. Sõled ning ehtenõelad on üpriski võrdselt kolmandal-neljandal kohal ning kõige vähem on kaelavõrusid. Ripatseid ei esine üldse (tabel 5).

Tabel 5. Rooma rauaaegsete ehete arvukus Edela-Eesti tarandkalmetes: Ülpre, Kuude, Vana-Võidu.

Sõlgedest enamiku, st neli viiest, moodustasid silmiksõled. Neist varaseim on preisi seeria silmiksõlg 2. sajandist (Vassar 1956, 183). Ühe eesti seeria silmiksõle saab dateerida 4. sajandisse, teiste dateering on üldisemalt rooma rauaaeg. Ainus kolmnurkse jalaga peakilpsõlg võib kuuluda 2.–3. sajandisse (Moora 1938, 73 jj).

Neli ehtenõela on kõik karjasekeppnõelad, mille täpsem dateerimine on keerukas, nad võivad kuuluda nii eelrooma kui ka rooma rauaaega.

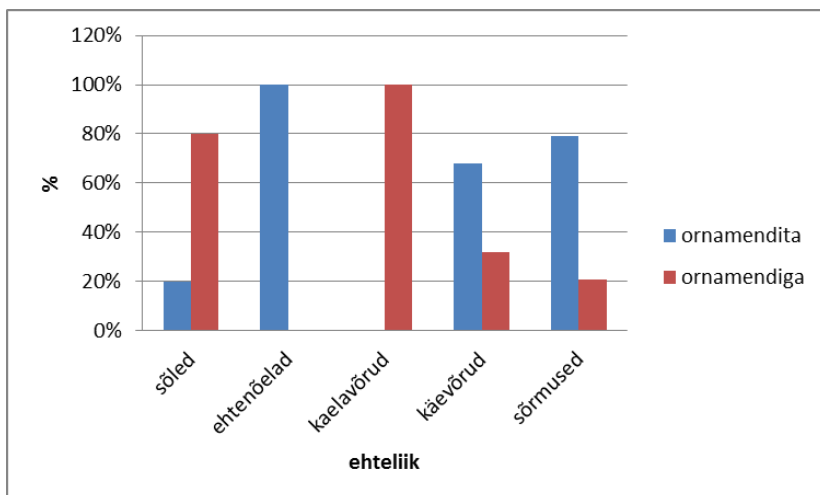
Kahest kaelavõrust üks on 3. sajandi pasunotstega kaelavõru (Vassar 1956, 181 ja seal viidatud kirjandus). Teise puhul on tegu võru katkega ning tegu võib olla seen-, või koonusotstega kaelavõruga (Viljat 2012, 35), mille dateering võib olla 3.–4. sajand.

Käevõrudest olid üpriski võrdselt esindatud ümara-, lamekumera- ja nelinurkse ristlõikega ning spiraalkäevõrud (kolmnurkse ja lamekumera ristlõikega). Ümara ristlõikega käevõrud võivad kuuluda 2.–3. sajandisse (Vassar 1943, 182). Spiraalkäevõrude levik algab ilmselt 4.–5. sajandist (Laul 2001, 158 ja seal viidatud kirjandus), kuid neid on kasutatud ka varasematel perioodidel (Lang 2007b, 213). Leitud on kaks 3.–4. sajandi ümarate otste ja paelja ristlõikega kaarega käevõru, mis on ilmselt pärit Läti või Leedu aladelt (Vassar 1956, 182 ja seal viidatud kirjandus). Ühe eksemplariga olid esindatud õõneskumera- ja kolmnurkse ristlõikega võrud ning pikiharjaline käevõru. Neid ning lamekumera ristlõikega käevõrusid on raske täpsemalt dateerida, kuid nad kuuluvad ilmselt rooma rauaaega.

Sõrmustest olid vaieldamatult kõige levinumad 3.–5. sajandil spiraalsõrmused (Lang 2007, 214). Üksikute eksemplaridena olid esindatud ka kinnised 3.–4. sajandi sõrmused (*Ibid*, 214). Veel on teada üks vaheliti otstega sõrmus ning üks lahtine, paelja ristlõikega sõrmus, mis võib olla tehtud käevõrust.

2.3.2. Ornamendid

Edela-Eestis on kõik kaelavõrud ning enamik sõlgedest ornamendiga. Mõned käevõrud ja mõned sõrmused on kaunistatud ning ükski karjasekeppnõel ei ole ornamendiga (tabel 6).

Tabel 6. Rooma rauaaegsete ehte ornamenteeritus Edela-Eesti tarandkalmetes: Ülpre, Kuude, Vana-Võidu.

Sõlgedest pole ornamendi vaid peakilpsõlel. Preisi seeria silmiksõlel on sellele iseloomulikud kolm kontsentriste ringide paari sõle jalal (Olli 2010, 31; Шмидехельм 1955, 64). Ka eesti seeria silmiksõled on kaunistatud neile omaselt (silmad, ühel juhul rõngastatud, jooned ning paarisjoontest kolmnurk jalal).

Trompetotstega kaelavõrul on kohe võru otsal ümber võru jooksev joon ning kaare alguses kolm ristjoonte grupil, mis samuti jooksevad ümber võru. Seen/koonusotstega kaelavõru kaarel on kaardjooni, mis on üpriski tüüpiline sellistele kaelavõrutüüpidele. Mõlemad kaunistused saab dateerida 3.–4. sajandisse.

Käevõrude ornament on küllaltki tagasihoidlik (lisa 5:12). Üks nelinurkse ristlõikega käevõru on kaunistatud täketega. Üht ümmarguse, üht õõneskumera ning nelja lamekumera ristlõikega käevõru on otstel kaunistatud ristjoontega. Üks lamekumera ristlõikega käevõru on lisaks ilustatud ristjoonte ja topeltjoontest kaldristiga, teine piki võru jooksvate ringidega. Nende dateering ilmselt hõlmab kogu rooma rauaaega. Kitsamalt 3.–4. sajandisse saab dateerida kaks Läti või Leedu aladelt pärit käevõru ning nende ornamendi, milleks on ühel peenike paelornament ja teisel sooned.

Sõrmustest on kaunistatud üks spiraalsõrmus otstel olevate ristjoonte ning kaldjoonte horisontaalse peegeldusega, teised kaks spiraalsõrmust ristjoontega otstel (lisa 5:7). Ka

selle kaunistusviisi aega on keerukas määrata ning ilmselt jääb see umbes 3.–5. sajandi vahele.

Eheteüleseid ornamendi üldistusi teha ei saa, kuna enamik ornamente on seotud kindlate ehteliikidega ning vaid ristjooni võib välja tuua nii sõrmustel, käevõrudel kui ka silmiksõlgedel. Ülejäänud mustrid ja ornamendielemendid esinevad üksnes seoses kindlate ehteliikidega. Üksikud mustrid, mis Edela-Eestis ette tuleb, olid üles ehitatud translatsiooni (p111), horisontaal- ja vertikaal- (pmm2), horisontaal- (p1m1) ning vertikaalpeegelduse (pm11) põhimõttel (vt lisa 4:1).

* * *

Olemasoleva põhjal on väga raske teha piirkonna rooma rauaaja ehte ja ornamentide kohta mingeid üldistusi. Ehete tulek kalmetesse toimub alates 2.–3. sajandist, kui ilmuvad üksikud sõled, käevõrud ja kaelavõrud neile iseloomuliku ornamendiga. Üksikud eesti seeria silmiksõled jäid sõlgedest ainsateks 3. sajandist edasikestvateks. Ilmselt toimus, nagu Loode- ja Kesk-Eesti puhulgi, 3. sajandil suurem ehete levik sõrmuste ja mitmete käevõrude lisandumisega ning nende ornament on küllaltki sarnane ülejäänud Eesti omaga. Mitmedki ornamendimotiivid ja -elemendid on vaid sissetulnud esemetel ning nendest nad edasi ei ole kandunud ega ka juurdunud. Ilmselt oli Edela-Eesti puhul tegemist üpriski omanäolise piirkonnaga, kus kas veel ei ole leitud külluslike panustega tarandkalmet või seal ei peetudki esemete kalmesse kaasapanekut nii oluliseks. Ilmselt oli, vähemalt Ülpre näitel, tarandkalmete puhul tegemist pigem monumentidega, mis olid eelkõige rituaalsed ja kultuslikud paigad (Lang 2007b, 202).

2.4. Lääne-Eesti

Lääne-Eestist ei ole teada tüüpilisi tarandkalmeid ega kindlamaid rooma rauaageid matusepaiku (Lang 2007b, 202). Kuigi varasemalt arvati et Kõmsi varased tarandkalmed olid kasutusel matmiseks ka 1.–2. sajandil pKr (Mandel 1993, 28; Lõugas 1972, 166, 168), siis V. Lang hindas selle dateeringu esemeid uurides ümber ning ilmselt on Kõmsi tarandkalmeid kasutatud matmiseks kuni ajaarvamise vahetuseni (Lang 1996, 302). Samas maeti sarnaste panustega ka Saaremaa rooma rauaagestes tarandkalmetesse (vt järgmine

peatükk). Asjaolu, et tegemist on eelrooma rauaajal rajatud kalmetega ning et nad kuuluvad varaste tarandkalmete hulka, ei pruugi samuti üheselt viidata nimetatud kalmete ainult eelrooma rauaaegsele kasutusele, kuna Saaremaal Tõnija Tuulingumäe ja Liiva-Putla rooma rauaaegsetele tarandkalmetele on eelnenud eelrooma rauaaja varased tarandkalmed (Lang 2006b, 189; Mägi 2006, 57; 2001, 50; 1998). Tõnija Tuulingumäe varane tarandkalme oli ilmselt Kõmsi tüüpi varane tarandkalme ja Liiva-Putla Poanse tüüpi varane tarandkalme (Lang 2007b, 174, 176). Kuigi Lääne-Eestis pole rooma rauaajal rajatud tüüpilisi tarandkalmeid, ei tähenda, et varastesse tarandkalmetesse ei pruugitud rooma rauaajal üldse enam matta. Matmise ulatus ning panuste kaasapanek ei pruukinud lihtsalt võtta sarnaseid mõõtmeid, nagu näiteks Kesk-Eestis. Kui pöörduda ehete ning nende kaunistuste poole, siis Kõmsi puhul paistab silma sõrmuste ja käevõrude suur hulk kalmes. Need ehted võisid sinna sattuda nii eelrooma rauaaja nooremal poolel kui ka rooma rauaaja alguses või isegi kestel. Mõned käevõrud olid ka kaunistatud. Eriti silmatorkavad on kaks lamekumera ristlõikega massiivset käevõru (AM 449: 224, 225) (üks veidi väiksem kui teine, ilmselt koos kantud) ning neil mõlemal on samasugune ornament: ristjoonte grupid üle võru, kus ühe grupi välimised jooned on täkitud (lisa 5:12 c). Sarnast kaunistamisviisi esineb nt nii Kirde-, Loode- kui ka Kagu-Eesti käevõrude hulgas (nt AI 3172: 1023; AI 2012 I. 43; AI 3236: 20). Kõmsi käevõrud on küllaltki hästi säilinud, mis võib viidata nende väga nõrgale põletusele või põletamata olekule. Kõmsi kalmetesse ongi maetud peamiselt põletamata (Aasala 2002, 26 jj), mis võib tähendada, et käevõrud kuulusid matuste juurde. Käevõrude leidmine II kalme keskosast võib samuti osundada nende hilisemale dateeringule, kuna sinna maeti ka nooremal rauaajal ja ajaloolisel ajal (*Ibid*, 28, lisa 3, 7). Siiski võivad nad siiski olla ka rooma rauaaegsed, kuna samast on leitud nt karjasekeppnõelu ning bräcksta-tüüpi kaelavõru (*Ibid*, lisa 3, 7). Muidugi tuleb meele pidada, et kalmesse maeti segatult ning eriaegsed esemed võivad seetõttu esineda koos või üksteise läheduses. Siiski on olemas võimalus, et Kõmsi kalmesse maeti ka rooma rauaajal ning mitte ainult selle esimesel poolel, vaid ka hiljem, kuna massiivsed käevõrusid on kantud rooma rauaajal (Moora 1938, 406) ning neid on leitud ka nt Truuta kaldest (Laul 2001, 157, joon. 63) (seal küll teistmoodi kaunistatult).

Kõmsi kalmesse matmise aeg vajaks täpsustamist loodusteaduslike meetoditega. Ehete ning ornamentide põhjal on olemas võimalus, et sinna maeti ka rooma rauaajal või toimis

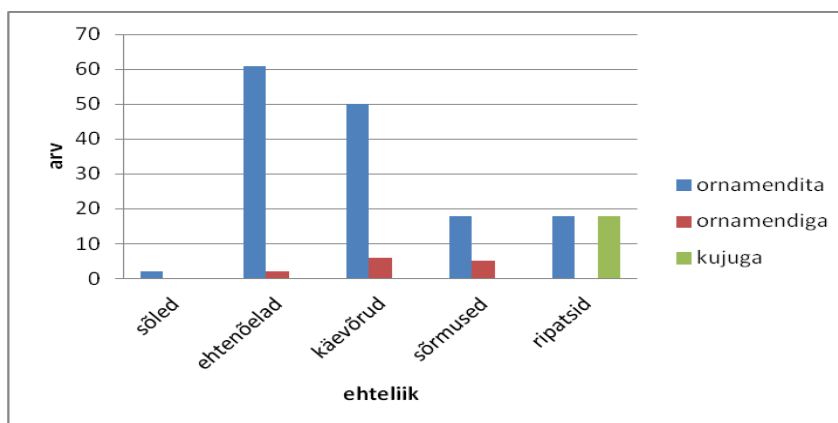
kalme sel ajal vähemasti ohvripaigana. See tähendab, et kalmet hoiti kasutuses, küll aga veidi teistmoodi kui matmise puhul.

2.5. Saaremaa

Liiva-Putla ja Tõnija Tuulingumäe tarandkalmete kasutusaeg on hõlmanud pika perioodi: eelrooma rauaajast kuni rahvasterännuaja lõpuni (Mägi 2006, 57). Kohati on tuvastatavad ka eelviikingiaegsed esemeid (Mägi-Lõugas 1997, 35). Seega võib eeldada ehete ja ornamentide muutust ja arengut pika perioodi vältel. Paraku ei ole uuritavat materjali just väga palju. Kokku on ilmselt rooma rauaaga kuuluvaid ehteid 149, millest ornamendiga on vaid 13. Seega on ornamendiga ehete hulk küllaltki kesine, moodustades kõikidest ehetest vaid 9%. Seevastu savinõudel esinevad kaunistused on mitmekülgsed ning ornamenteeritud savinõusid esineb mitmeid, kuid need kaunistatud killud kuuluvad ilmselt peamiselt eelrooma rauaaga (Mägi-Lõugas 1996, 429). Mõlemasse kalmesse oli maetud nii põletamata kui põletatult ning matused olid üldjuhul segatud (Mägi-Lõugas 1997, 36; Mägi 1998, 97; Kustin 1963, 22). Esemelisele materjalile dateeringu andmistes toetun peamiselt M. Mägi artiklites esitatud dateeringutele (Mägi-Lõugas 1996, 1997, 1998, 2007), aga ka V. Lange üldisele teosele (2007b).

2.5.1. Ehted

Saaremaa rooma rauaagsetest tarandkalmetest on ehetest saadud enim karjasekeppnõelu, seejärel käevõrusid, sõrmuseid, ripatseid ja sõlenõelu (tabel 7).

Tabel 7. Saaremaa rooma rauaagsete ehete arvukus kalmetes: Tõnija Tuulingumäe ja Liiva-Putla.

Tõnija Tuulingumäe ja Liiva-Putla rooma rauaaegsetele tarandkalmetele on eelnenud eelrooma rauaaegsed varased tarandkalmed, kust on saadud selleaegseid ehteid ja keraamikat. Leiumaterjal on eelrooma rauaaega dateeritav selleaegsete paralleelide põhjal, kuid esineb ka ehteid, mida nii täpselt dateerida ei saa ja mis võivad kuuluda nii eelrooma kui ka rooma rauaaega. Üheks selliseks ehteliigiks on karjasekeppnõelad, mis olid mandri-Eestis kasutusel mõlemal nimetatud ajajärgul (Lang 2007, 183, 184, 211; Laul 2001, 126–128). Sama kehtib ka Saaremaa puhul, kus Tõnija Tuulingumäelt leitud 3.–4. sajandi rinnakee oli kinnitatud karjasekeppnõela ja profileeritud peaga ehtenõela abil (lisa 2:18, 3); samuti on karjasekeppnõelad kuulunud eelrooma rauaaegsete kaunistuste hulka (Mägi 2007, 44, 48). Lahtine on ka pronksist karjasekeppnõelte dateering, millest üks on kaunistatud täkete, püst- ning kaldjoontega. Kuna karjasekeppnõelte dateering on lahtine ning vaid umbes üheksa Tõnija Tuulingumäelt saadud karjasekeppnõela kuuluvad kindlamalt eelrooma rauaaega (Mägi-Lõugas 1996, 429; Mägi 1997, 33; 1998, 96), siis ülejäänud on esitatud tabelis 7 koos rooma rauaaja ehetega. Ka üksikud käevõrud ja sõrmused võivad pärineda eelrooma rauaajast, kuid tabelis 7 on nad esitatud koos rooma rauaaegsetega, kuna neil ei ole võimalik vahet teha. Ilmselt oli eelrooma rauaajal nende osakaal väiksem. Tõnija Tuulingumäelt ega Liiva-Putlast pole kindlalt eelrooma rauaaega kuuluvaid käevõrusid ja sõrmuseid; vaid üks spiraalsõrmus Tõnija Tuulingumäelt võib olla eelrooma rauaajast (Mägi-Lõugas 1996, 429, tahvel VIII).

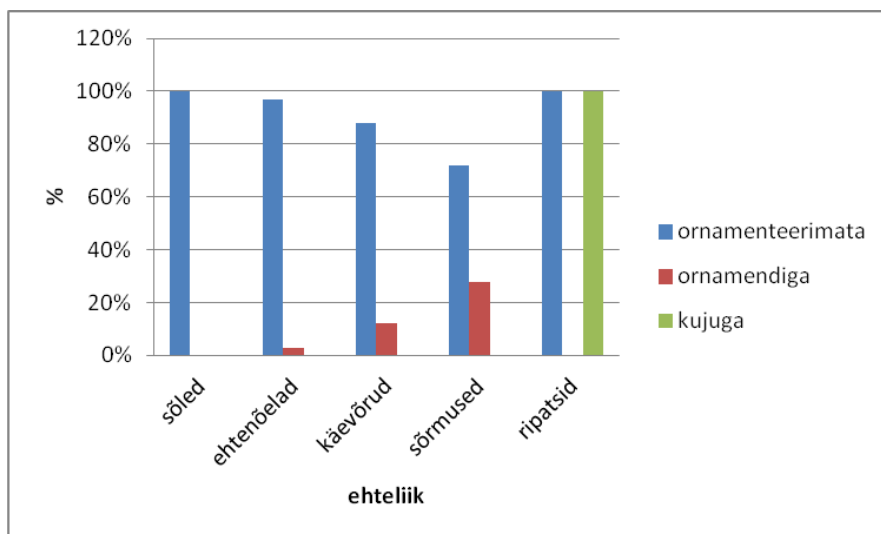
Huvitaval kombel ei esine Saaremaa rooma rauaaegses materjalis pea ühtegi sõlge, samas kui paljudes mandri-Eestis piirkondades olid sõled üsnagi levinud rooma rauaaja kalmetes (Lang 2007b, 235). Erandiks on vaid kaks kahtlast sõlenõela leidu Tõnija Tuulingumäe kalmest ning üks hilisem hoburaudsõlg tarandkalme juures olevast kultusekohast (Mägi 2000, 52).

Kõige enam on Saaremaa rooma rauaaegsetest kalmetest leitud käevõrusid. Neid on erinevate ristlõigetega ning erinevat tüüpi ning kõigist neist esineb ka väga väikseid eksemplare, mis võivad olla kuulunud lastele. Sõrmustest olid kõige eelistatumad spiraalsõrmuseid, üksikult esines ka teisi tüüpe. Tõnija Tuulingumäelt on leitud unikaalsed ämberripatsid. Taolised levisid Leedus, Ida-Preisias ja Poolas peamiselt 3.–4. sajandil (Mägi-Lõugas 1996, 429 ja seal viidatud kirjandus). Leiti ka üheksa merevaikripatsit, mida

on Ida-Preis is tavaliselt leitud koos ämberripatsitega (lisa 2:18, 3; lisa 5: 21 d, e). Seega võib nende dateeringuks samuti olla 3.–4. sajand (*Ibid*, 430 ja seal viidatud kirjandus).

2.5.2. Ornamendid

Vaid vähesed Saaremaa ehted olid rooma rauaajal ornameenteeritud (tabel 8). Protsentuaalselt on kõige enam kaunistatud sõrmuseid, seejärel käevõrusid ning vaid üksikuid ehtenõelu. Kuigi ripatsid ei ole otseselt ornamendiga, on nende kuju siiski eriline ning ilmselt olid nad unikaalsete esemetena silmapaistvad.

Tabel 8. Saaremaa rooma rauaaegsete kalmete ehte ornameenteeritus: Tõnija Tuulingumäe ja Liiva-Putla.

Ehtenõeltest esineb ornamendi kahel. Üks on unikaalne profileeritud peaga rauast ehtenõel, mille peal on sooned ning mille pronksist paralleele on dateeritud 5. sajandi lõppu, 6. sajandisse (Mägi-Lõugas 1996, 429 ja seal viidatud kirjandus). Teine on pronksist karjasekeppnõela pea katke, millel esinevad täkked, püstjooned ning kaldjooned peegelduses. Sarnane ornament esineb ka eelrooma rauaaegsetel karjasekeppnõeltel (vt peatükk 3.1) ning sobib üldisesse eelrooma rauaaja ornamendistiili. Samas ei saa välistada karjasekeppnõela rooma rauaaegset dateeringut, kuna sarnased ornamendielemendid olid kasutusel ka siis.

Enim ornamendi esineb käevõrudest lamekumera ristlõikega eksemplaridel, millest oli ornamendiga 21% (lisa 5:12). Neil esineb püstjooni võru otstes, täkkeid piki võru ning horisontaalses peegelpildis kolmnurki piki võru. Kahel identsel käevõrul on püstjoonte

grupid peegelpildis püstise siksaki vahel, mille otstest tulevad piki võru täkked ning selline muster jookseb kordustena piki võru (lisa 5:12 k). Paelja ristlõikega käevõrul on püstjooned otstes. Ilmselt saab käevõrud dateerida rooma rauaaega, kuna kindlaid ainult eelrooma rauaaega dateeritud käevõrusid Tõnijalt ja Liiva-Putlast ei ole.

Sõrmustest esines ornamendi vaid spiraalsõrmustel, nende koguarvust oli ornamendiga 28% (lisa 5:7). Kahel juhul esines punkt-ringe, ühel vaid otstes, teisel piki sõrmust. Leidus ka püst- ja kaldjooni sõrmuse otstes ning siksakki horisontaalses peegelduses piki sõrmust. Need sõrmused ja ornamendid võib dateerida samuti rooma rauaaega.

Eheteüleselt esines kõige enam püstiseid jooni, seejärel täkkeid, siksakke ning punkt-ringe, üksikult on esindatud ka sooned, kaldjooned, kaldjoonte peegeldus ning kolmnurgad. Ornamendi ülesehituses on kasutatud kahel Liiva-Putla samasugusel käevõrul (AI 4339: 49; SM 7437: 212) ning ühel siksakiga spiraalsõrmusel (AI 4339, 509) pmm2 ehk horisontaal- ja vertikaalpeegeldust. Esineb ka teisi reegleid ornamendi ülesehitusel: p1m1, p111 ning pm11 (lisa 4:1).

* * *

Tõnija tüüpiline tarandkalme rajati 2.–3. sajandil, samasse aega võib jääda ka Liiva-Putla tüüpilise tarandkalme rajamine (Mägi 2006, 57). Spiraalsõrmuste ning käevõrude ilmumine võib jääda samasse perioodi, kuid samas pole see väga kindel. Veidi hilisemad on 3.–4. sajandisse jäävad ripatsid ja nendest hilisem on rauast ehtenõel (Mägi-Lõugas 1996, 429 ja seal viidatud kirjandus). Karjasekeppnõelte puhul on keerukas täpsemalt öelda, mis sajanditel nad täpsemalt kasutusel olid. Seega ehete põhjal ei saa Saaremaal rooma rauaajas eristada erinevad alaperioode. Spiraalsõrmustel esinevad punkt-ringid, kald- ja püstjooned ning horisontaalses peegelduses siksaki võib määratleda alates (2.)3. sajandist kuni kalme kasutuse lõpuni. Samasse aega võib paigutada ka käevõrudel esineva ornamendi. Kui karjasekeppnõel kuulub rooma rauaaega, siis saab kõik ehete ornamendid dateerida rooma rauaaega, alates (2.)3. sajandist, kui kalme rajati, rooma rauaaja lõpuni ning võib olla sealt ka edasi. Kuna vaid karjasekeppnõela puhul tuli kõne alla eelrooma

rauaaegne dateering, siis võivad täkked, püstjooned ning kaldjoonte horisontaalne peegeldus pärineda juba eelrooma rauaajast. Samas võivad nad olla ka rooma rauaageksed.

2.6. Kirde-Eesti

Kirde-Eesti ehteid ja neil olevaid kaunistusi olen analüüsinud Jäbara, Pada, Kohtla-Järve, Tõrma ja Türsamäe tarandkalmete materjali põhjal oma bakalaureusetöös (2010). Kirde-Eestis hakati tüüpilistesse tarandkalmetesse matma u 2. sajandil, kui maeti nii põletatult kui põletamata (Lang 2007b, 203). Alates 3. sajandist muutus põletusmatus ainuvalitsevaks. Uute tarandite ehitamine lõppes 4. sajandil, kuid nendesse matmine jätkus ning hakati matma ka äärevaredesse, mis muutus 5.–6. sajandil tavaliseks, ning siis maeti ka põletamata (Шмидехельм 1955, 206). Alljärgnevalt esitan lühidalt bakalaureusetöö (2010) tulemused, tuues lisaks esemegruppide dateeringud ning püüan ka ornamenti dateerida. Olles materjali uuesti üle vaadanud, teen mõned täpsustused varem esitatule. Kirde-Eesti käsitluses toetun oma bakalaureusetööle (2010), M. Schmiedehelmi raamatule (1955), V. Langi teosele (2007b) ning ambsõlgede osas M.-L. Rohtlale (2003).

2.6.1. Ehted

Kirde-Eestis oli vaieldamatult kõige enam sõrmuseid, seejärel käevõrusid, siis sõlgi ning kõige vähem ripatseid ja kaelavõrusid (Olli 2010, 41).

Sõlgedest on levinuimad ambsõled. Neist kõige enam oli kasutatud tagasipööratud jala ja peaoksaga variante, mis dateeritakse 3.–4. sajandisse (Rohtla 2003, 54). Teisi variante (lihtsad tagasipööratud jala, rõngasgarnituuriga, tähekujulise jalaga, laieneva jalaga, valatud nõelahoidjaga, jm) esineb vähem ning nad kuuluvad üldiselt 4.–6. sajandisse (vt sellest ka Rohtla 2003, 54–57; tabel 2) (lisa 2:2, 3, 2:4, 1). Väga palju on leitud ka silmiksõlgi (lisa 2:1), millest pea- ja preisi sarja omasid võib dateerida 1.–2. sajandisse, kuid neid võidi kasutada hiljemgi (Lang 2007b, 206 jj; Moora 1938, 57). Peasarja silmiksõlgedest arenesid Kirde-Eestis välja eesti sarja silmiksõled, mis jäid kasutusele 4.–5. sajandini, muutudes ajas suuremaks ning tehes läbi mitmeid stiililisi arenguid (Lang 2007b, 207). 2.–3. sajandi profileeritud sõlgedest arvukaimad on peakilpsõled (nende levik algas ilmselt Kirde-Eestist), mille lokaalsed arenguvariandid jäävad 3.–4. sajandisse (Lang 2007, 207 ja seal viidatud kirjandus; Шмидехельм 1955, 116). Kirde-Eesti kohalikel 3.–4. sajandi peakilpsõlgedel on tahuline kaar ning jalg võib lõppeda nupuga (lisa 2:4, 2).

(Шмидехельм 1955, 94). Teised sõletüübid on väiksemaarvulised, kuid välja võib veel tuua kaks nõ kohalikku tüüpi, milleks on põhjaeesti kärbissõled ning türsamäe-tüüpi sõled (lisa 27, 4; 2:9, 1). Esimeste lähtevorm on ilmselt pahksõlged ning nende kasutusaeg on olnud 4. sajandi paiku (Lang 2007b, 207). Põhja-Eesti kärbissõlgede hilisem arenguvariant on nn türsamäe-tüüpi sõled, mis on ilmselt kohapeal välja kujunenud ning vaid Kirde-Eestis levinud, M. Schmiedehelm dateerib nad 4. sajandi lõppu või 5. sajandi algusesse (Lang 2007b, 207 jj; Шмидехельм 1955, 94 jj). Iseloomulikud on piirkonnale veel Põhja-Eestis levinud ketassõled (lisa 2:7, 3), mis on dateeritud 3.–4. või 4.–5. sajandisse (Lang 2007b, 208). Mitmeid varaseid hoburaudsõlgi (lisa 2:9, 2), mis on dateeritud 4.–5. sajandisse (*Ibid*), on leitud peamiselt Kirde-Eestist.

Sõrmustest olid kõige eelistatumad spiraalsõrmused, samuti erineva ristlõikega kinnised sõrmused, eriti õõneskumera- ja õõnesterava ristlõikega (lisa 2:10, 1) (Olli 2010, lisa 1, tabel I). Prillspiraal- ning teisi spiraalsõrmuste tüüpe esines vähem (lisa 2:1, 2, 5, 6) (*Ibid*). Spiraalsõrmused on rooma rauaajal dateeritud 3.–5. sajandisse, kinnised sõrmused olid kasutusel 2.–3. sajandil ning võib-olla ka 4. sajandil ning prillspiraalsõrmused 3.–4. sajandil (Lang 2007b, 214; Шмидехельм 1955, 81 jj, 137).

Erinevate käevõrutüüpide hulk on Kirde-Eesti tarandkalmetes küllaltki rikkalik, väga palju esineb riskülikukujulise ristlõikega seeriakäevõrusid (lisa 2:13, 1), suure osa moodustavad ka lamekumera (lisa 2:11, 1) ning paelja ristlõikega võrud (Olli 2012, lisa 1, tabel I). Väiksema osa moodustavad spiraal, õõneskumera ristlõikega seeria, õõneskumera ristlõikega, nuppotstega ning nelinurkse ristlõikega käevõrud ja kuuetaulised käevõrud (lisa 2:11, 2; 2:13, 3, 4) (*Ibid*). Vanimad käevõrudest on õhukesed nelinurkse ristlõikega, ümmarguse ristlõikega ning nuppotstega eksemplarid (lisa 2:13, 2), mis on dateeritud 1.–2. sajandisse (Schmiedehelm 1955, 65–67). 2.–3. sajandist pärinevad Läti ja Leedu aladel väljakujunenud paelja ristlõike ja ümarate otstega⁷ ning kuuetaulised käevõrud (Lang 2007b, 213). Umbes samal ajal tulid kasutusele lame- ning õõneskumera ristlõikega käevõrud (*Ibid*). Spiraalkäevõrusid on kasutatud alates 2. sajandist (*Ibid*, 193). Hilised,

⁷ Bakalaureusetöös on nad koos nõ tavaliste paelja ristlõikega käevõrudega (bakalaureusetöö „sirge ristlõikega käevõrud“) ning pikiharjaliste käevõrudega, mis tegelikult on ilmselt rooma rauaaja lõpust või sellest hilisemad (nagu Loode-Eestiski).

ilmselt 5.–6. sajandi käevõrud on pikiharjalised (Moora 1938, 444 jj) ning ilmselt ei kuulu enamik neist rooma rauaaega.

Ripatsitest esines kolmnurk- ja luunularipatseid. Mõlemad tüübid on ilmselt 3.–4. sajandist (Moora 1938, 244, 250).

Kaelavõrudest esines seen-, koonus- ning trompetotstega kaelavõrusid (lisa 2: 14; 2: 15, 1). (Olli 2010, lisa 1, tabel I) Seenotstega kaelavõrud tulevad Ida-Baltikumis kasutusele 2. sajandi lõpul ning neid oli ka veel 4.–5. sajandil (Lang 2007b, 212 ja seal viidatud kirjandus). Trompetotstega kaelavõrud tulevad kasutusele juba 2. sajandil ning kestavad kuni 4. sajandini (Lang 2007b, 211). Üks vaheliti otstega kaelavõru on 5. sajandist (Шмидехельм 1955, 88).

2.6.2. Ornamendid

2. sajandil hakkasid Kirde-Eestis levima preisi sarja silmiksõled (Шмидехельм 1955, 68), nendega koos ka kontsentrilised ringid, mida on sõlele tavaliselt kantud kahe või kolme paarina (lisa 2:1, 1). Kõige enam esineb peakilpsõlgedel peenikest paelornamenti ja pikijooni, veidi vähem on siksakki, ringe ja kontsentrilisi ringe, täkkeit, kaldristi ristumiskohaga ülal ja ristjooni (Olli 2010, lisa 1, tabel II) ning nõelahoidjal ristjooni ja nendevahelisi kaldjooni (lisa 5:2; 2:4, 2). Samasugust nõelahoidja kaunistamist esineb ka varastel silmiksõlgedel ning nende pingehaagil. Sellise nõelahoidja kaunistusviisi dateerib Vassar 2. sajandisse (1943, 61). Peakilpsõlgede kilbil esineva siksakornamenti alguse paigutab Vassar 2. sajandisse ning järgnevatel sajanditel esineb seda seal juba rohkem, paaril juhul ka türsamäe-tüüpi sõlgedel (*Ibid*, 65). Teised peakilpsõlgedel loetletud ornamendid on tüüpidel, mis kuuluvad 3.–4. sajandisse. Kärbissõlgedel esineb ainult pikijooni nende okstel, 2.–3. sajandi ning 3. sajandi eksemplaridel leidub ka kaarel ringe ja täkkeit (lisa 5:4, lisa 2:7, 3) (Шмидехельм 1955, 92, 82). Nn türsamäe-tüüpi sõlgedel esineb täkkeit, peent paelornamenti, jooni ning siksakki⁸; lisaks on nad kaunistatud emailiga nuppudega, mis mõnel juhul moodustavad kolmiku sõle jala otsas (lisa 2:9, 1) (Olli 2010, 32, lisa 1, tabel II). Profileeritud sõled on täkete ja joontega kaunistatud (lisa 5:6) (*Ibid*, lisa 1, tabel II). Kõikidel hoburaudsõlgedel (4.–5. sajand) oli otstel või

⁸ Pole märgitud minu bakalaureusetöös.

kaarelaiendis nõgusate külgedega rombrist, ühel nõgusate külgedega kolmnurk, paljudel on otsi ja kaarelaiendit ümbritsev peenike paelornament, sõlekaarel esineb ringe ja ühel juhul nõ sammuvat siksakki⁹ (lisa 2:9, 2) (*Ibid*). Ketassõled (3.–5. sajand) on tihti nelikringikujulised, vähem esineb kolmkaart ja rombi, ühel sõlel on ka rosettornament (lisa 5:3; lisa 2:5, 2, 3) (*Ibid*; Lang 2007b, 208). Paljudel sõlgedel on ka ažuurseid ringe sõle kaare küljes. Üksikult on ambsõlgi kaunistatud (lisa 5:1) lisaks nõ neile tüüpilisele kaunistusele (rõngasgarnituur, iluplekk) ringidega, kaldristiga ning silmiksõlge võrkornamendiga (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Need eksemplarid kuuluvad juba rooma rauaaja lõppu (Rohtla 2003, 55). Eesti sarja silmiksõlgede ornament muutub ajas, nagu ka nende suurus. Siiski jäävad sõlgedel sarnaselt kaunistatuks samad kohad. Esineb ka mõnesid erandeid, kuid üldjuhul on nende ornament küllaltki ühetaoline läbi rooma rauaaja, sisaldades enamjaolt jooni, täkitud jooni, kolmnurka sõle jalal ning vahel pingehaagi kaunistust rist- ning kaldjoontega (lisa 2:1, 3, 4).

Üldjuhul läheb käevõrude ornamendi dateering kokku võrude kasutamisaaja dateeringuga (välja toodud eelmises peatükis), kuid mõned käevõrud on dateeritud kindlamalt. Vanimad ümmarguse ristlõikega käevõrud on kaunistatud kaldjoontega otstel, käevõrude järgi saab kaldjooni dateerida 2. sajandisse. Enamik kuueta hulisi käevõrusid on ilustatud neile tavalise ornamendiga: punkt-ringid või ringid piki võru üla- ja alääärt, joonitud pikijooned või peenike paelornament nende vahel ning ristjooned võrude otstel (lisa 5:17). Paistab silma eelnevalt mainitud elementide erinev kombineerimine, kusjuures on raske leida kaht ühesugust käevõru. Võrude otstel esineb üksikult ka võrkornamenti ning ristjoonte gruppe. Samuti on paelja ristlõike ja ümarate otstega käevõrud neile omaselt peene paelornamendi ja pikijoontega (lisa 5: 18). Paelja ristlõike, aga mitte ümarate otstega käevõrudel on otstel püstiste joonte vahel olevaid kaldjooni, kaldriste, ristjooni, põimornamenti kahes reas kontsentrilisi ringe, mille vahel on peen paelornament, ja nende gruppe (lisa 5: 14). Väga suure osa riskülikukujuliste seeriakäevõrude ornamendist moodustavad punkt-ringid ja ristjooned otstel; veidi esineb ka täkitud ristjoonte gruppe ja ristjoonte gruppe (lisa 5:16). Lamekumera ristlõikega käevõrude ornamendis domineerivad ristjooned ning nende grupid võrude otstel (lisa 5:12). Veidi vähem esineb joonte gruppe, mille vahel on madalam ala, täkitud välimiste joontega joonte gruppe, ringe, võrkornamenti, üksikult kaldjoonte

⁹ Bakalaureusetöös nimetatud peeneks hammasjoonornamendiks.

vertikaalset ning horisontaalset peegeldust. (Olli 2010, lisa 1, tabel II) Õõneskumera ristlõikega käevõrudele on iseloomulikud vaid neil esinevad joontega eraldatud poolrombid (lisa 5:13 g). Sellise ornamendiga käevõrudest üks on kindlamalt dateeritud 2. sajandisse (Шмидехельм 1955, 75). Lisaks on õõneskumera ristlõikega käevõrudel kasutatud ka võrkornamenti, joonte gruppe, mille vahel on madalam ala, ning lihtsalt joonte gruppe (lisa 5:13). Õõneskumera ristlõikega seeriakäevõrudel esineb peenikest paelornamenti ning kontsentrilisi ringe (lisa 5:15). Spiraalkäevõrudel esineb otstel vaid kaldjooni. (Olli 2010, lisa 1, tabel II) Pikiharjalised käevõrud jäävad oma ornamendiga ilmselt rooma rauaajast välja või selle lõppu. Nad on kaunistatud sammuva siksaki, täkete poolringide ja nõ lipsukestega – motiividega (va täkked), mis pole väga omased rooma rauaajale ning seetõttu ma neid rooma rauaaja kontekstis ei käsitle.

Spiraalsõrmuste ornamendis (Olli 2010, lisa 1, tabel II) domineerisid ristjooned, kaldjooned ning nende grupid (lisa 5:7, lisa 2:10, 1). Esineb ka kuuseoksamotiivi, kaldristi, ringe, punkt-ringe, kontsentrilisi ringe ja loomapeakujuliste otstega¹⁰ sõrmuseid. Vähe on kaldjoonte vertikaalset peegeldust, ristjoonte vahel olevaid kaldjooni, siksakki, pikijooni, sammuvat siksakki. Erinevalt teistest regioonidest, olid osad prillspiraalsõrmused kaunistatud; neil esineb enam ristjooni, võrkornamenti ning üksikutel juhtudel kaldjooni ja täkkeid (lisa 5:11), peamiselt kuuluvad sellised sõrmused 3.–4. sajandisse (Lang 2007b, 193). 4.–5. sajandi spiraalsõrmused (laiema keskosaga, pikiharjalise laia keskosaga, pikiharjaliste otstega) (Lang 2007b, 214) on kaunistatud¹¹ peamiselt nn kuuseoksamotiiviga ja ristjoontega (lisa 5:8). Üksikult on neid kaunistatud peene paelornamendi, pikijoonte, sammuva siksaki (ilmselt rooma rauaaja lõpust või hilisemad) ja/või kontsentriliste ringidega, täketega ning joonte gruppidega. Paljud kinnised õõnes-, ja lamekumera ning õõnesterava ristlõikega sõrmused on kaunistatud neile omaselt peene paelornamendi, joonte ja täketega (lisa 5:9) ning nende ornamendi dateering kattub nende kasutusajaga. Huvitav on see, et on samuti raske leida mitut samasuguse kaunistusega sõrmust. Kuigi nende ornament on kõigil väga sarnane, erinevad mitmed detailid (näiteks

¹⁰ Bakalaureusetööst jäid need leiud välja, siin aga toon nad sisse. Loomapeaotsi esineb Kirde-Eesti materjali hulgas umbes seitsmel sõrmusel.

¹¹ Kõiki loetletud kaunistusviise pole mu bakalaureusetöös ära toodud, kuid esitan nad siin.

mõned jooned on täkitud, mõned mitte). Seetõttu ei kajastu kaugeltki kõik võimalused võrdlevas tabelis.

Lahtisi sõrmuseid esineb vähe ning neid on kaunistatud ristjoontega ning üksikult peene paelornamendi, pikijoonte ning nn kuuseoksamotiiviga (lisa 5:10).

Trompetotstega kaelavõrud on kaunistatud peene paelornamendi, ristjoonte ning kolmnurki moodustavate joontega ning nad on dateeritud u 2. sajandisse (lisa 5:20, lisa 2:24) (Шмидехельм 1955, 68). Vaheliti otstega kaelavõru otstel on topelt kaldjoonte horisontaalne peegeldus (ehk põhjata külili kolmnurk), mille tipus on ring. Koonusotstega (nimetatud ka seenotstega) 3. sajandi kaelavõrul (Шмидехельм 1955, 158) on peenikest paelornamenti, joonte gruppe, mille vahel on madalam ala, ning siksakki/võreornamenti. Sama aja ning hilisematel seenotstega kaelavõrudel (Шмидехельм 1955, 146) esineb nappudel nõgusate külgedega kolmnurka, risti, peent paelornamenti, mis mässib end ümber võru, ristjooni ja ringe (lisa 5:19; lisa 2:14, 2 lisa 2:15, 1).

Eheteüleselt tõusevad esile ristjooned, nende grupid (sh joonte grupid, vahel madalam ala), pikijooned, erinevad ringid (kontsentrilised, punkt-ringid, ringid kolmnurgana jms) ja peenike paelornament (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Paljudel ehtel esineb võreornamenti, püstjoonte vahel olevaid kaldjooni ning täkkeit. Vähem kui kümnel korral tuleb ette kaldristi, põimornamenti, rombi, nõgusate külgedega rombristi, siksakki, sammuvat siksakki, nn kuuseoksamotiivi, kaldjoonte vertikaalset peegeldust ning kaldristi ristumiskohaga ülal. Sõlekujus on esindatud nelikring, kolmkaar, romb; ühel juhul esineb sõlel rosettornament (puntsitud silmadest). Ornament on üles ehitatud (lisa 4:1) peamiselt p111 ehk translatsioon (nt üksteisele järgnevad kaldjooned), p1m1 ehk horisontaalpeegelduse (näiteks peenikese paelornamendi peegeldus kinniste sõrmuste äärtel) ja pmm2 ehk horisontaal- ja vertikaalpeegelduse (võreornament, joontega eraldatud poolrombid) põhimõttel. Veidi vähem on pm11 ehk vertikaalpeegeldust (näiteks joonte grupid, kus ühes grupis välimised jooned on täkitud), kuigi näiteks sõlgede puhul ei pruugi p1m1 domineerida, sest see sõltub sellest, mis pidi mustrit vaadata. Ketassõlgede ja kaelavõru nappude puhul on tegemist nõ lõpetatud kaunistustega (lisa 4:3). Ühe Türsamäe tarandkalmest pärit peakilpsõle (AI 2112 I: 18) puhul ei osanud ma mustri ülesehitust määrata, kuna tegemist on erandlike motiividega, kuigi võib-olla on tegu translatsiooniga.

Vanimad hauapanused Kirde-Eesti tüüpilistes tarandkalmetes on eesti, preisi ja peasarja silmiksõled, profileeritud sõled, nuppotstega käevõrud ja trompetotstega kaelavõrud (Шмидехельм 1955, 68–70, 115). Seega võib Kirde-Eestis 1.–2. sajandi kohta öelda, et tegemist oli nõ innovaatilise järguga, mil ilmusid ja võeti üpriski kiiresti omaks uued ehtetüübid. Need ehted jäid kasutusele ka edaspidi ja paljudest arenesid juba siis välja kohalikud ehtetüübid. Umbes 2. sajandi lõpust – 3. sajandist tekib rohkem kohalikke ehtetüüpe, mis arenevad edasi kuni rooma rauaaja lõpuni ning mõned isegi rahvasterännuaja vältel (nt eesti sarja silmiksõled). Esineb ka palju baltipäraseid ehteid (nt kuuetahulised käevõrud, mõned kaelavõruliigid), mille eeskujul on ilmselt valmistatud ka kohalikke eksemplare. Uus muutus tuleb umbes 4. sajandi lõpust, kui tulevad kasutusele uued ambsõlgede tüübid ja uutmoodi käevõrud ning vanad ehtetüübid hakkavad vaikselt hääbuma, kuid siiski on nad baltipärased

Ornamentikas on 1. ja 2. sajand ajaks, mil koos uute ehetega ilmuvad ka uued motiivid. Ilmselt on ühiskond nendele üpriski vastuvõtlik olnud, kuna nt peakilp- ja silmiksõlgede nõelahoidjal ristjoonte vahel olevad kaldjooned kanduvad üle sõrmuste ja käevõru otstele, kus neid esineb neil ka järgnevatel sajanditel. Nõelahoidja kaunistamine sellise mustriga jääb aga 2. sajandisse. Samuti hakkavad võrreldes eelnevaga rohkem levima siksak, erinevad ringid jne. Samas esineb ka motiive, mis nii hästi ei juurdunud. Ilmselt teise sajandi (ehk ka kolmanda sajandi alguse) ilminguks jäävad joontega eraldatud poolrombid. Siiski hakati erinevaid motiive ja mustreid (vt eheteülese ornamendi loetelu) 2. sajandil rohkem kandma erinevatele ehteliikidele ning esile tõusevad motiivide ja mustrite eheteülene paljusus, aga ka kindlate ehteliikidega seotud kaunistused, näiteks silmiksõlgede jalaosas kolmnurk või nupud nn türsamäe-tüüpi sõlgedel. Palju levinud mustrite, motiivide ja ehete küllus ning esinemine kestab umbes 4. sajandi lõpuni. Siis hakkab olukord vaikselt muutuma ning 5.–6. sajandil tulevad kasutusele juba veidi teistsugused ehted, millel on ka teistsugune orament (nt pikiharjalised käevõrud sammuva siksakiga). Ornamendi dateeringus mustri ülesehituse uurimisel mingit kindlat reeglipärasust välja ei tulnud.

2.7. Kagu-Eesti

Kagu-Eesti ehteid ja ornamente käsitlesin oma bakalaureusetöös (2010) Virunuka, Kambja, Kullaku, Paali ja Jaagupi tarandkalmete põhjal. Kagu-Eestis hakati tarandkalmeid rajama 2. Sajandil; alguses maeti sinna nõrgalt põletatult, kuid aja jooksul muutus põletus tugevamaks (Laul 2001, 185). Kuigi bakalaureusetöös eristasin populaarsemad ehteliigid ning neil esinenud ornamendid, ei täpsustanud ma nende dateeringut. Käesolevas peatükis püüan sellele rohkem tähelepanu pöörata, esitades ühtlasi kokkuvõtlikult oma eelmise töö tulemused. Tuginen osalt ka S. Laulu raamatule (2001) ning esitan üldpildi Kagu-Eesti ehetest, ornamentidest ja nende kasutusajast. Kuigi lähtun suuresti bakalaureusetöös käsitletud kalmete materjalist, võtan sisse ka teisi olulisemaid ehteid, mis olid Kagu-Eesti materiaalsele kultuurile rooma rauaajal iseloomulikud (nt ümarad ripatsid) ning parandan veidi oma varaseimaid määranguid.

2.7.1. Ehted

Kagu-Eestis oli minu bakalaureusetöösse valitud kalmete põhjal kõige enam sõlgi, veidi vähem sõrmuseid ja käevõrusid (Olli 2010, 42 jj). Ripatseid oli u 20 ning kaelavõrusid kõige vähem, alla viie. Sõlgedest olid eelistatuimad kärbissõled, mis pole ka üllatav, kuna tegemist oli nõ „oma“ kohaliku ehtetüübiga (lisa 2:7, 1, 2) (Laul 2001, 185; Olli 2010 lisa 1, tabel I). Nende peamine kasutusaeg on hõlmanud 3.–4. sajandit (Laul 2001, 106 jj). Esile tõusevad ka ketassõled, mida polnud küll nii arvukalt kui kärbissõlgi, kuid siiski palju (Olli 2010 lisa 1, tabel I). Väikeste ketassõlgede (lisa 2:6, 2, 3) ning emailitud ketassõlgede puhul on rohke esinemine loogiline, kuna tegemist oli samuti nõ „oma“ ehtetüübiga (Laul 2001, 114). Kohalike ketassõlgede sekka sobivad ka kodaratega variandid, kuna ilmselt kannavad nad sarnast ideed nagu ülejäänud Kagu-Eesti ketassõled. Ketassõled on Kagu-Eestis dateeritud 4.–5. sajandisse. Pahksõlgi- (ilmselt kärbissõlgede eeskujuks olevad sõled, levinud 2.–3. sajandil), profileeritud sõlgi (mõned imporditud, mõned kohalik toodang, eri tüübid levinud alates 2. sajandist kuni 5. sajandini) (lisa 2:8, 1, 2) ja ambsõlgi (esindatud on tüübid 3. kuni 6. sajandini) esineb umbes võrdselt ning teised sõletüübid on esindatud vaid üksikute eksemplaridega (Laul 2001, 95, 103, 116, 119; Olli 2010, lisa 1, tabel I). Nn türsamäe-tüüpi ja Kirde-Eestis levinud suuri hoburaudsõlgi ei esine üldse.

Nagu teistegi piirkondade puhul, olid ka Kagu-Eestis kõige tavalisemad sõrmused spiraalsõrmused, mille peamine kasutusaeg on olnud 3.–4. sajand ning mille kandmise vähenemine algab 5. sajandist (Laul 2001, 145 ja seal viidatud kirjandus). Teisel kohal on kinnised sõrmused, mille seas domineerivad õõneskumera ristlõikega sõrmused; ilmselt on tegu 3.–4. sajandi ehetega (Laul 2001, 43 ja seal viidatud kirjandus). Üksikud prillspiraalsõrmused kuuluvad 4. sajandisse (*Ibid*).

Kõige arvukamad käevõrud olid erinevad õõnes- ja lamekumera ristlõikega eksemplarid (Olli 2010, lisa 1, tabel I; Laul 2001, 147–154). Nende dateering on väga lai. Laiad õõneskumera ristlõikega käevõrud hõlmavad aega 2.–5. sajandini, mõne eksemplari puhul tuleb esile kitsam dateering (Laul 2001, 147 ja seal viidatud kirjandus). Kitsama ristlõikega õõneskumera ristlõikega käevõrud on dateeritud 3.–5. sajandisse (*Ibid*, 149). Peaaegu paeljaid, nõrgalt õõneskumera ristlõikega käevõrusid täpsemalt dateerida on raske, kuid neid kasutati veel ka 5. sajandil; lamekumera ristlõikega käevõrud on olnud kasutusel I at esimesel ja teisel poolel (*Ibid*, 154 ja seal viidatud kirjandus). Teised käevõrutüübid¹² (ümarmarguse läbilõikega, seeria- ja baltide alalt tulnud käevõrud) polnud nii arvukalt esindatud (Laul 2001, 154–159).

Ripatsitest olid levinud luunula-, kolmnurk-, ümar-¹³ ja neljajarulised ripatsid (Laul 2001, 139, Olli 2010, lisa 1, tabel I). Luunula- ja kolmnurkripatsid on dateeritud 3.–4. sajandisse, üks kolmnurkripats ka 4.–5. sajandisse (Laul 2001, 141).

Kaelavõrudest on kohalikku tüüpi 4.–5. sajandi kapselotstega kaelavõrud, mille emailitud otstel on kujutatud nõgusate külgedega rombristi (lisa 2:16, 4) (Laul 2001, 132 jj). Esindatud on ka pasunotstega 3. sajandi ning seenotstega 3.–4. sajandi võrud.

¹² Bakalaureusetöös olen eristanud neid küll veidi arvukamalt, kuid leide üle vaadates nõustun pigem S. Laulu (Laul 2001, 154–159) määrangutega.

¹³ Kuigi bakalaureusetöös ei käsitletud ma Truuta kalmet, on sealt leitud rombja keskosaga ümarripatsid olulised Kagu-Eesti materjali lahtimõtestamisel. Teiste bakalaureusetööst välja jäänud kalmete esemed midagi juba käsitletule niivõrd juurde ei anna.

2.7.2. Ornamendid

Kärbissõlgede ja pahksõlgede kaunistustest on levinuimaid jooned (sooned) okstel (lisa 5:5, 5:6, lisa 2:7, 1, 2), mida saab dateerida alates 2.–3. sajandist levinuks (Olli 2010, lisa 1, tabel II; Laul 2001, 103). Samuti on mõnel peakilpsõle kilbil jooni (sooni) (lisa 5:2) (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Lisaks oli kärbissõlgede kaunistamiseks kasutatud ristjooni, peent paelornamenti, ringe ning ühel juhul emailitud rombi (*Ibid*). Mõned eksemplarid on ka nupukestega kaunistatud. Nupukestega ning ringidega (ühel juhul emailitud rombiga) ilustatud kärbissõled kuuluvad lõuna Eesti ja põhjaläti sarja ning on dateeritud 4. sajandisse (Laul 2001, 107); samaaegne on ka üks soonitud ja täkitud kärbissõlg (*Ibid*, 108). Kagu-Eesti tüüpi ketassõlgede kujus domineerib nõgusate külgedega rombrist, aga leidub ka võrdhaarse ristikujulisi sõlgi (lisa 2:6, 2, 3) (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Väikestest Kagu-Eesti tüüpi ketassõlgedest domineerib varasematel eksemplaridel nõgusate servadega rombrist, mis muutub aja jooksul seest tühjaks ning lõpuks kombineerub ristiga (Laul 2001, 110). Suurematel ketassõlgedel esineb mitmel juhul kodaraid, esindatud on ka svastika (lisa 2:5, 1). Leidub ka ristikujulisi ketassõlgi, millel on haarade keskel romb (lisa 5:3) (Olli 2010, lisa 1, tabel II; Laul 2001, 110–113). Teised sõletüübid polnud bakalaureusetöös käsitletud kalmetest eriliselt kaunistatud.

Spiraalsõrmuste ornamendis (lisa 5:7) domineerivad rist- ja kaldjooned otstel, esineb ka ristjoonte gruppe, ristjooni kogu sõrmuse ulatuses, üksikult ka tükkeid ning nn kuuseoksamotiivi, mida saab sõrmuste järgi üldisemalt dateerida 3.–4. sajandisse. 5.–6. sajandisse on dateeritud laia keskkeermega spiraalsõrmused (Laul 2001, 145), millel esineb rist- ja pikijooni (lisa 5:8) (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Õõnes- ja lamekumerate kinniste sõrmuste ornamendis esineb üksikult sooni, kuid üldjuhul ornament puudub (lisa 2:10, 4) (Laul 2001, 143).

Erinevate lamekumera ristlõikega käevõrude (sh vaheliti otstega) ornamendis moodustavad suure osa ristjooned otstel ja ristjoonte grupid (lisa 5:12) (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Vähem on levinud reljeefsed joonte grupid, kaldjoonte horisontaalne peegeldus ning ringid kahes reas piki võru (*Ibid*; Laul 2010, 151). Õõneskumera ristlõikega käevõrudel on ristjooni ja ringe, üksikult esineb ka kaldristi, võreornamenti, tükkeid ning ühel juhul ka jooni, mis moodustavad kolmnurga, tipus ring (lisa 5:13) (Olli 2010, lisa 1, tabel II; Laul

2001, 148, 151). Need käevõrud on dateeritud 2.–5. sajandini (Laul 2001, 147 ja seal viidatud kirjandus). 3.–5. sajandist pärinevad kitsamad õõneskumera ristlõikega käevõrud, mille ornamendis on esindatud nt ringid ja jooned, mis moodustavad kolmnurga, tipus ring (Ibid, 148, 149; Olli 2010, lisa 1, tabel II). Ristkülikukujulise ristlõikega seeriakäevõrudel esineb peent paelornamenti, joonte gruppe, osade tähtid joontega joonte gruppe, ringe ja punkt-ringe (lisa 5:16). Neid võib dateerida alates 2. sajandist kuni I aastatuhande keskpaigani, sealjuures on õhemad võrud vanemad ning paksemad võrud nooremad (Laul 2001, 156 jj ja sealviidatud kirjandus). Enamik eelnevalt mainitustest ei ole väga õhukesed, seega võib neid umbes 3.–5. sajandisse dateerida. Balti kultuuriruumist pärinevad 3.–4. sajandi ümarate otste ja paelja ristlõikega käevõrud (Laul 2001, 158 ja seal viidatud kirjandus), mille otstel on ristjooned ning piki võru jooksevad peened paelornamendid või täkked (lisa 5:18; lisa 2:13, 3). Eelnevalt mainitud kultuuriruumist pärinevad ilmselt ka 4. sajandi alguse nelja- ja kuuetahulised käevõrud (*Ibid*), mis on neile iseloomulikult kaunistatud piki võru jooksvate punkt-ringide ja peene paelornamendiga (lisa 5:17).

Ripatsite kujus domineerib nõgusate külgedega rombrist (lisa 2:18, 2, lisa 2:17, 5); esineb nii ažuurseid kui ka nuppudega variante (lisa 5:22). Populaarsed olid ka neljajarulised (ristikujulised) ripatsid ja kolmnurkripatsid, samuti luunularipatsid (lisa 2:17, 2, 4, 6). Ka nende teostuses leidub ažuursust ning otsanuppe. Paljud ripatsid on Kagu-Eestisse levinud ilmselt balti aladelt, kuid kohapeal valmistatuks võib lugeda ümarripatsid, kus ringi sees on ažuurne nõgusate külgedega rombrist (lisa 2:17, 5); ilmselt on need ripatsid valmistatud Kagu-Eesti ketassõlgede eeskujul (Laul 2001, 141). A. Vassar peab neljajarulisi ripatsid kohapeal valmistatuteks (Vassar 1943, 86). Kahel neljajarulisel ripatsil on keskel punkt-ring ning kolmnurkripatsitel esineb peal jooni. Enamik eelnevalt mainitud ripatsid ning nende kaunistusi pärineb ilmselt 3.–4. sajandist (Laul 2001, 141).

Kaelavõrudest esineb vaid katkeid ning seetõttu pole võimalik kogu ornamenti jälgida. Ühel seen/koonusotstega kaelavõru katkel on peent paelornamenti ning ühe koonusotstega võru nupul on mööda nupu alaosa jooksev ja ringi moodustav joon ning topeltjoontest rist, mis peaaegu kohtuvad nupu ülaosas (lisa 5:19). Neid leide saab dateerida 3.–4. sajandisse (Laul 2001, 132). 4.–5. sajandisse kuuluvad kapselotstega kaelavõrude otstel olevad nõgusate külgedega rombristid (lisa 16:4) (*Ibid*).

Eheteüleselt olid levinud ülekaalukalt pikisooned, seda just kärbissõlgede tõttu. Samuti esineb ehete kaunistustes palju jooni. Arvukamad on ristjooned, vähem esineb nende gruppe, nn kuuseoksamotiivi ning veidi kaldjooni (Olli 2010, lisa 1, tabel II). Veidi vähem, aga siiski palju on ka ringe, punkt-ringe, kontsentrilisi ringe, peenikest paelornamenti ja nõgusate külgedega rombriste (väikeste ketassõlgede ja ümarripatsite kujus) (*Ibid*). Vähem esineb risti, täkkeid ja täkitud jooni. Teised ornamendid (svastika, kolmkaar, nelikring – sõlekujudena, võreornament, kaldrist, romb, luunula, kolmnurk, kaardjooned, kodarad, siksak) on esindatud üpris vähesel määral (*Ibid*). Mustrite ülesehitusel on kasutatud samu reegleid, nagu eelnevalt käsitletud regioonide puhul: esindatud on translatsioon (p111, näiteks üksteisele järgnevad ristjoonte grupid), horisontaal- ja vertikaalpeegeldus (pmm2, näiteks kaldristid), vertikaalne peegeldus (pm11, näiteks samasugused kaunistused võru otstel) ning horisontaalne peegeldus (p1m1, näiteks punkt-ringide read mõõda käevõru üla- ja alääärt). Samuti ketassõlgede ja ripatsite näol on tegu nõ lõpetatud kujunditega, mis ei allu translatsioonile.

* * *

Kagu-Eesti tarandkalmetes ja sealsetes ehteleidudes ilmnevad kindlad üldised seaduspärasused. Teisel sajandil, kui Kagu-Eestisse hakatakse tarandkalmeid rajama, esinevad panuste hulgas iseloomulikuna silmik- ja profileeritud sõled, pasunotstega kaelavõrud, seeriakäevõrud jne. 3.–4. sajand on periood, kus kivikalmed moodustavad tihti pikki tarandikke, neisse maeti tugevalt põletatult ning välja arenesid kohalikud ehtetüübid, milleks on kitsaste okstega kärbissõled ja väiksed ažuursed ketassõled. Ehete, eriti käevõrude hulgas esineb palju baltipäraseid vorme ning Rooma provintsidest on pärit kuldfooliumiga helmed. 5. sajandil toimub tarandkalmete taandareng, maetakse varem rajatud taranditesse ning kui uusi kalmeid juurde rajatakse, toimub see konstruktsioonitute kivilademete näol. Matmisviis on sama, aga panuste hulk väheneb ning leiumaterjali hulka ilmuvad uued ambsõlgede vormid, kuldfooliumiga helmed asendatakse siniste klaashelmestega ning kohalikud ehtetüübid hakkavad hääbuma. (Laul 2001, 183–185)

Sarnased perioodid tulevad välja ka ornamentikas, kui 2. sajandil ilmuvad mõned uute ehetega seotud ornamendid (nt silmiksõlgedel), kuid ilmselt nad ei juurdu, kuna on esindatud vähestel esemetel, mis oma kultuuri ei kinnistu. Umbes 3. sajandist hakkasid tekkima kohalikud ehtetüübid, eriti sõlgede seas. Paljud neist kandsid edasi ilmselt päikesesümboolikat. Seda esindavad arvukaimalt nõgusate külgedega rombristid, mida kujutati ripatsite ja väikeste ketassõlgedega, suuremate ketassõlgedega kujus ning kapselotstega kaelavõrude otstel. Päikesesümboolikat võib oletada ka neljahaaraliste ripatsite keskel olevates punkt-ringide puhul. Samuti võib nende ripatsite kuju viidata päikesele, viljakusele või mõlemaga seonduvale (Olli 2010, 16 ja seal viidatud kirjandus). Sama sümboolika alla võib lugeda ringe ning erinevaid suuremaid ketassõlgi. Samuti levivad teised ehteülesed ornamendid ja kaunistused. Baltide otsest mõju on näha nt luunularipatsite, mõnede sõlgede, koonuspeaga ehtenõelte¹⁴ ning mõnede käevõrutüüpide näol (Laul 2001, 120, 130, 141, 157). Samuti oli balti aladel populaarne nuppudega kaunistamine (Vassar 1943, 85).

2.8. Rahvasterännuaegsed kalmed

Alates 5. sajandi keskpaigast Eestis enam uusi tarandkalmeid juurde ei ehitatud ning vaid umbes 30 tarandkalmesse maeti edasi rahvasterännua ajal (Tvauri 2012, 254). Selle muutuse arengut uurisin Kagu-, Kesk-, Lääne-Eesti ja Saaremaa rahvasterännua ajal rajatud kivikalmetest leitud ehtete põhjal, et näha, kas uutesse kalmetesse maeti teistsuguste ehetega kui tarandkalmetesse.

Kagu-Eestis olevasse Verevi-Läätsa kangurkalmesse maeti 6. sajandi varasemas osas (Tvauri 2012, 258; Aun 1970, 60). Sealt leiti väga vähe ehteid, vaid kuus, milleks olid neli sõrmust, üks käevõru ja üks ambsõlg. Ambsõlg ja üks spiraalsõrmus on kaunistatud joontega ning üks lahtine sõrmus soontega. Seda ei anna võrreldagi Kagu-Eesti rooma rauaaegsete ehte ja nende kaunistuste külluse ja mitmekesisusega.

Kesk-Eestis rajati Preedi Kuningamäe kalme juba 4. sajandil ning sinna maeti kuni 8. Sajandini (Tvauri 2012, 257 ja seal viidatud kirjandus). Ilmselt nii varase rajamisaja tõttu

¹⁴ Neid ma oma bakalaureusetöös ei käsitlenud.

ongi seal kalmes üpriski tüüpilisi rooma rauaaegseid ehteid. Nimelt tõuseb esile väga suur hulk sõrmuseid: 80 ehtest on neid 67. Nendest 57 on spiraalsõrmused, mille ornament on rooma rauaajale väga omane: ristjooned, nende grupid ja loomapeakujulised otsad. Ilmselt rooma rauaajast hilisemad on laia keskosaga spiraalsõrmused, millest üks on kaunistatud täketest siksaki, teine täketest kaldristi ning kolmas sammuvast siksakist kaldristiga. Üks poolteise keeruga sõrmus on kaunistatud punkt-ringidega ja ristjoontega. Pikiharjalise keskplaadiga ja lahtine sõrmus on kaunistatud ristjoonte ning üks lahtine sõrmus täketega. Kalimest leiti ka neli ambsõlge, millest üks on kaunistatud rõngasgarnituuriga. Kaheksast leitud käevõrust on kaunistatud kuus. Kaks nendest on laienevate otste ja õõneskumera ristlõikega. Nende otsad on kaunistatud ristjoonte ja võreornamendiga, mis on dateeritud 7.–8. sajandisse (Tvauri 2012, 162). Ühel õõneskumera ristlõikega käevõru otstel on ristjooned, teisel ristjooned, vahel madalam ala. Ühel lamekumera ristlõikega käevõru peal on joonte grupid ning ühel paksenevate otstega käevõrul on otstel ristjooned. Seega Preedi Kuningamäe puhul paistab silma suur rooma rauaaegsete ehte hulk. Mõned neist võivad pärineda ka rahvasterännuajast. Esile tõusevad ka mõned ehteliigid ja kaunistused, mis pole rooma rauaajale omased (näiteks laienevate otstega õõneskumerad ja paksenevate otstega käevõrud, laia keskosaga spiraalsõrmuste ornament) ning mis on kalmesse sattunud ilmselt rahvasterännuajal või hiljem.

Saaremaalt Lepna surnumajast on leitud rohkelt ehteid ning väga paljud neist on hõbedast. Kokku 47 ehtest on 21 kaunistatud. Ehte koguarvust moodustavad 32% hõbeehted ning kõik peale ühe neist on ornamendiga. Kõik kümme ambsõlge on kaunistatud. Kaheksa neist on hõbetatud ning viiel on rõngasgarnituur ning võreornamendiga iluplekk, kahel on otsaplaadil kaldrist. Ühel, millest on alles ainult nupp, on jooned. Kaks ambsõlge, mis ei ole hõbetatud, on kaunistatud joonte ning üks täketega. Seitsmest käevõrust on kaunistatud viis. Üks lamekumera ristlõikega käevõru on kaunistatud pikijoonte ning ristjoonte gruppidega. Õõneskumera ristlõikega käevõru on ilustatud punkt-ringidega. Ühel hõbedast spiraalkäevõrul on piki võru üla- ja alääärt joon koos poolikute kontsentriliste ringidega. Teisel hõbedast spiraalkäevõrul on samasugune ornament, aga ilma poolikute kontsentriliste ringidega. Ühel hõbedast lamekumera ristlõikega käevõrul on joonte grupid. Lepnast saadi ka kolm hõbedast kaelavõru, millest kahel on otstel joonte grupid ja

poolikud kontsentrilised ringid, ühe otsad on tahulised. Üheksast viiel ehtenõelal on jooned ning ühel joonte grupid ja kontsentrilised punkt-ringid.

Kõige enam paistab silma Saaremaa rooma rauaaegse ning Lepnast leitud rahvasterännuaaja ehete silma see, et Lepnast on leitud sõlgi ja kaelavõrusid, mida rooma rauaaegsest materjalist ei ole, väga paljud ehted on hõbedast ning väga paljud on ornamendiga. Ornamenditasandil on samuti muutus, kuna vaid ristjooned, täkked ja punkt-ringid on sarnane kaunistusviis mõlemal perioodil. Sümmeetriaalaselt on lisaks rooma rauaajal kasutatud mustri ülesehitusele kasutatud liugpeegeldust (p1a1) (lisa 4:1).

Lääne-Eestis on Lihula kivilalme ehted küllaltki tagasihoidlikud nii arvult kui kaunistustelt. Leitud on vaid üks määratu kaarsõlg, ehtenõel, kolmnurkripats ja üheksa sõrmust. Sõlgl ja ühel pikiharjalisel spiraalsõrmusel on kaunistustest vaid ristjooned. Siiski erineb Lihula kalme inventar tarandkalmete omast just kolmnurkpeaga ehtenõela, mansetikujulise sammuva siksakiga käevõru ja spiraalkettaga sõrmuste poolest. Sarnased on aga spiraalsõrmuste, kaarsõle ja kolmnurkripatsi esinemine. Kuigi mõned Lihula kalmest leitud ehted on sarnased rooma rauaaegsetele, on paljud siiski veidi eriilmelisemad. Maidlast on ehteid leitud poole rohkem kui Lihulast, kuigi paljud neist ei ole rahvasterännuaegsed. Kõige enam leiti sõlgi, kokku 13, millest vaid kaks olid ambsõled (üks kaunistatud joontega) ning ülejäänud hoburaudsõled, mis hakkavad Eestis levima alates 8. sajandist (Tvauri 2012, 135). Nendest kolm olid ka kaunistatud. Käevõrusid on kokku neli, milleks üks pikiharjaline on kaunistatud nn kuuseoksaornamendiga, üks paelja ristlõikega käevõru katke täketest kaldristi ja ringidega ning teine paeljas käevõru puntsitud rombide ja kolmnurkadega. Sõrmuseid on kalmest kaheksa ning nendest on kaunistatud kolm. Kolm on laia keskplaadiga, ühel on keskplaadil kahes reas täketest siksak, teisel täketest kaldristid ning kolmandal põimornament. Leitud on ka kaks ehtenõela ning pronksist rikkalikult kaunistatud kammripatsid, mis jäävad dateeringult muinasaja lõppu (Luik 1999, 146). Seega rahvasterännuaegne ornament nendes kalmetes väga esile ei tõuse. Pigem on hilisemad ehted rikkalikumalt kaunistatud (hoburaudsõled, kammripatsid) ning vaid mõned sõrmused ja käevõrud kannavad rahvasterännuaegset ornamenti.

Eelnevast on näha, et tarandkalmete ning uute rahvasterännuaegste kivikalmete esemeline materjal on mõneti erinev võrreldes rooma rauaajaga. Preedi Kuningamäe kalmest leitud ehetel on kõige enam sarnasusi rooma rauaaegsetega, kuigi on ka eriilmelisemaid ehteid ja kaunistusi. Verevi-Läätsa kalme paistab silma ehete ja ornamentide kesisusega; Lepna suure hulga hõbeda, rikkaliku ornamendiga ja uute ehetega Saaremaa kontekstis; Lihula ja Maidla kalmed on üldse esimesed kindlad kalmed pärast roomarauaaegset pausi. Ilmselt pani miski ühiskonnas Läänemaa ja Saaremaa inimesed kasutama neile uut tüüpi ehteid ning nendega ka kivikalmetesse matma. Seda just piirkonnas, kus tüüpilisi tarandkalmeid ei olnud (Läänemaa) või oli vaid paar leiuvaest (Saaremaa). Ilmselt sealne ühiskond oli muutumises ning seda väljendati tugevalt uute hauapanustega. Lisaks ehetele on Maidla, Lihula ja Lepna kalmetest leitud ka relvi. Seda on interpreteerinud M. Mägi kui sõdalaste klassi olulisuse tõusuga ranniku ja Saaremaa ühiskonnas 5.–7. sajandi muutuste ajastu kontekstis, samas kui mandri-Eesti jäi sellest vähem mõjutatuks (Mägi 2007, 266). Siiski on need kalmed lühiajalised ning jäetakse umbes 6. sajandi lõpul maha (Mandel 1976, 58; 2003, 42; Mägi 2004, 54).

2.9. Rooma rauaaja kalmete ehted ja ornamendid: võrdlus peitleidudega

Rooma rauaajast on Eestist leitud kuus ehteid sisaldavat peitleidu (Oras 2012). Kuna nad on leitud mitmest Eesti piirkonnast, siis saab esemeid ja neil olevat ornamenti võrrelda vastava piirkonna kalmete materjaliga. Edela-Eestist Kõpu kihelkonnast leitud Metsküla külast peitleid on dateeritud 3. sajandisse või 3.–4. sajandi vahetusse (Vassar 1943, 83–84; Schmiedehelm 1955, 163; Tamla & Kiudsoo 2005). Kirde-Eestit Lüganuse kihelkonnast on leitud Liimala ja Mustmäta peitleid, mille esemeline materjal pärineb 3. sajandi lõpust ja/või 4. sajandi algusest (Jaanits *et al.* 220, 221). Loode-Eestist Kuusalu kihelkonnast leitud Kiiu peitleid on dateeritud 3. sajandisse (Lang 1996, 328, 333). Saaremaalt Kaali kindlustatud asulast leitud Kaali peitleid võib kuuluda nii eelrooma nooremasse poolde kui ka rooma rauaaga (3.–5. sajand) (Mägi 2003, 5; Lõugas 1996, 61). Kagu-Eestist Urvaste kihelkonnast leitud Vagula peitleiust on alles vaid üks sõlg, mis on dateeritud I at I poolde, 5. sajandi teise poolde või 6. sajandi algusesse (Tamla & Kiudsoo 2005, 18; Jaanits *et al.* 1982, 283).

Kiiu peitleiu ehete koosluses (trompetotstega kaelavõru, kaks seenotstega kaelavõru, spiraalsõrmus ja peakilpsõlg, vt lisa 6:1) on 3. sajandi ehted, mis vaid seenotstega kaelavõrude ja spiraalsõrmuse poolest lähevad kokku ülejäänud Loode-Eesti ehetega. Trompetotstega kaelavõrusid pole Loode-Eestist minu poolt käsitletud kalmetest leitud ühtegi ning peakilpsõlgi on kalmetes vaid üks eksemplar. Seenotstega kaelavõrude ornament on sarnane teiste kalmetest leitud seenotstega kaelavõrude omale. Veidi erilised on ühe kaelavõru otstel olevad kontsentrilised ringid (lisa 6:1, 2), mida Loode-Eesti rooma rauaaegses ornamentikas esineb vaid neljal ehtel. Neist vaid ühel juhul, ilmselt Läti või Leedu alalt pärit käevõrul, on kontsentriliste ringide kindlamaks dateeringuks 3. sajand (Lang 2007b, 194; 1996, 223). Nagu trompetotstega kaelavõru on Loode-Eestis unikaalne, on seda Loode-Eesti rooma rauaaja kontekstis ka selle ornament. Spiraalsõrmused olid Loode-Eestis kõige levinumad, kuid Kiiu peitleiu omal otstes esinevat kaldjoonte horisontaalset peegeldust (nn kuuseoksamotiivi) (lisa 6:1, 4) ei ole ühelgi minu poolt käsitletava Loode-Eesti rooma rauaaegse tarandkalme spiraalsõrmusel. Küll esineb seda motiivi Kesk- ning Kirde-Eesti spiraalsõrmustel. Ka peakilpsõlg ning selle ornament (sooned) (lisa 6:1, 5), on lähedasemad Kesk- ja Kirde- kui Loode-Eestile. Seega Loode-Eesti kontekstis on nii Kiiu peitleiu paljud ehted kui ka neil olevad ornamendid selle regiooni jaoks erilised ning unikaalsed. Kiiu peitleiu ajaline kuuluvus jääb nõ innovatsioonilise ja oma arengutega ajastute piirile (Lang 1996, 331 jj). Võib-olla on see tähenduslik, määratledes ühe ajastu lõppu ning uute tuulte tulemise algust.

Metsküla peitleid koosneb ühest massiivsest üles keeratud otstega kaelavõrust ning lisaks massiivsele võrle oli koos sellega ka peenem võru, mis on kadunud (Jaanits *et al* 1982, 221). Kui võrrelda Metsküla peitleiu kaelavõru (lisa 6:2) ning ülejäänud Edela-Eesti ehteid ja ornamente, siis on märgata suur vahe. Esiteks on selline kaelavõru ainus Eesti rooma rauaaja materjalis ning teiseks on see rikkalikult kaunistatud, mida enamik selleaegseid Edela-Eesti ehteid ei ole. Ilmselt on tegu asjaoluga, et Metsküla võrude näol võis tegemist olla rituaalijuhhi tunnusega - varustusega, mida kasutati rituaalide läbiviimisel, mis võisid olla vahepeal peidetud ning mille peitmiselgi võis olla teatav religioosne aspekt (Jonuks 2009, 234). Seega nõ tavainimesel ei pruukinud olla võimalik ligipääs selliste mustrite kasutamisele. Mõned sarnased elemendid esinevad teistel, nõ tavalisematel ehtel. Näiteks täkked ja punt-ringidele lähedased kontsentrilised ringid preisi seeria silmiksõlელ ja eesti

seeria rõngastatud silmad. Silmiksõlgede silmad ilmselt ei kannu sama tähendust nagu punkt-ringid. Preisi seeria silmiksõle kontsentrilised ringid on ornamendina võrust varasemad ja keerukas on neid omavahel seostada. Unikaalsed Edela-Eesti kontekstis on ka ülejäänud mustrid ning elemendid, millest nad on üles ehitatud. Samuti on kogu Eestis unikaalne siksaki ülesehituses muster plaal (liugpeegelduse) näol. Vaid ühel Kesk-Eesti peakilpsõlel (AI 2486: 125) esineb sellist mustri ülesehitust. Mustri ülesehituse unikaalsus Metsküla võru puhul võib tuleneda sellest, et võru näol on tegemist importesemega, mis saadi juba kaunistatult, ning siinsetele inimestele polnud oluline mitte niivõrd võru ornament, kuivõrd selle kuju ja mastaapsus. Ei saa välistada, et ornamenteeritusel oli just eriti Edela-Eestis oluline tähtsus ning seda reserveeriti vaid religioossetele esemetele ning inimestele, kes muu seas väljendasid oma erisust ka läbi erilisemate mustrite. Erilisuse väljendamine oligi ornamendi funktsiooniks ning rituaalijuhi agentsuse kandjaks.

Kaali peitleid koosneb hõbedast tehtud ehetest: väiksest, paelja ristlõikega kaelavõrust, kahest samasuguse ristlõikega spiraalkäevõrust ja spiraalsõrmusest. Piki kaelavõru üla- ja alääärt jookseb sammuv siksak. Spiraalkäevõru otstel on ristjooned. Kui võrrelda Kaali peitleiu kaelavõru ornamendi teiste Saaremaalt leitud ehte ornamendiga, siis ei esine Saaremaal sammuvat siksakki ei Liiva-Putla, Tõnija ega ka Lepna kalmetest saadud ehetel. Välistatud pole, et sellise ornamendiga kaunistatud esemeid on leitud mõnest teisest Saaremaa kalmest, mille kasutusaeg hõlmab eelrooma ja rooma rauaaega või rahvasterännuaega. Minu poolt käsitletud kalmetest on sammuvale siksakile ruumiliselt lähimad vasted Läänemaalt rahvasterännuaegsest Lihula kangurkalmest leitud käevõrul (AM 478: 70). Ajaliselt on sammuv siksak Kirde-Eestis esindatud näiteks 4.–5. sajandi hoburaudsõle kaunistusena ning 5.–6. sajandi pikiharjalise käevõru kaunistusena (Шмидехельм 1955, 116, 135). Käevõrude kaunistamine ristjoontega on üks levinuimaid nii eelrooma- kui ka rooma rauaajal. Spiraalkäevõrusid ja spiraalsõrmuseid esineb Saaremaa eelrooma ja rooma rauaaegses materjalis, kuid kaelavõrud puuduvad. Hõbeehete rohkus tuleb alles rahvasterännuajaga (Lõugas 1996, 61). Võrreldes Kaali peitleidu Saaremaa eelrooma ja rooma rauaaja kalmetest saadud ehetega, on peitleiu iseloom nii ehteliikide (kaelavõru), ornamendi (sammuv siksak) kui ka hõbedast valmistamise poolest eriline. Huvitav on ka selle leiukoht: aisana rooma rauaaegsetest peitleidudest on see saadud arheoloogilisest kultuurikihist (Oras 2012, 71, tabel 1). Kui ristjooned käevõrul on

üpriski tavaline kaunistusviis rooma rauaajal, siis sammuv siksak kaelavõrul on üsna unikaalne, eriti Saaremaa kontekstis.

Liimala peitleid koosneb kahest võrust - massiivsest trompetotstega (lisa 6:3) ning peenest punutud kaelavõrust (vt Шмидехельм 1955, 164, joonis 46, 2). Liimala võrud, nagu ka Metsküla omad, võisid samuti kuuluda rituaalijuhi atribuutikasse, mis olid mingil põhjusel „ära pandud“ (Jonuks 2009, 242). Ilmselt võib suure trompetotstega võru puhul oletada ornamendi suuremat erilisust kui nõ tavaliste kalmeleidudel. Sarnaseid motiive (peenike paelornament) esineb teistelgi esemetel, kuid selline ornamendi paigutus esineb vaid trompetotstega kaelavõrudel. Rangelt on jälgitud sümmeetriareegleid, eriti erinevaid peegeldusi. Sarnaseid ornamendielemente ning mustri ülesehitust on kasutatud teistelgi Kirde-Eesti ehetel ja ka sama tüüpi kaelavõrudel, kuid täpselt samasugune ornament ei ole tuvastatav. Seega peab jällegi tõdema võru mingit sarnasust piirkonna teiste ehete ja sama tüüpi kaelavõrudega, kuid võru massiivsus ja ornamendi ülesehituse ranged reeglid tõstavad ta esile.

Mustmäta peitleid (lisa 6:4, 1) koosneb 16 kaelavõrust koosnev, mis on dateeritud 3. sajandisse või 3.–4. sajandi vahetusse (Vassar 1943, 83–84; Schmiedehelm 1955, 163; Tamla & Kiudsoo 2005). Võrud kuuluvad erinevatesse tüüpidesse, mis on ka eriaegsed, kuid ilmselt on nad nõ ära peidetud ühel ajal (Vassar 1943, 148). Mustmäta peitleid paistab silma võrude suure arvu poolest. Esineb nii suuremaid massiivseid, kui ka väiksemaid ja kergemaid võrusid. T. Jonuks on selle puhul oletanud mitme rituaalijuhi tunnuseid (2009, 234). Huvitav on see, et Kirde-Eesti rooma rauaaja materjalis trompetotstega kaelavõrusid väga palju ei esine, iseäranis tüüpi 1.3 (suured ja massiivsed), mida kaks Mustmäta võru esindavad (lisa 6:4, 2) (Rzeszotarska-Nowakiewicz 2010, 320). Peitleiu võrude hulka kuulub ka kuus väiksemat trompetotstega võru, millest viiel on ornament jälgitav. Üks võru on nii halvasti säilinud, et ornamendi tuvastada ei olnud võimalik, kuid ilmselt oli seegi kaunistatud. Ilmselt kuuluvad nad kõik tüüpi 2.2, mis on eriti laialt levinud Leedus alates 2. sajandist (Rzeszotarska-Nowakiewicz 2010, 324). Peitleiu trompetotstega kaelavõrud erinevad kalmete omadest vaid mõne väiksema detaili poolest, samas kui seen- ja koonusotstega võrud erinevad rohkem (vt nt lisa 6:4, 4, 5, 6). Samu motiive, nagu peenike paelornament ning sellest tehtud mustrid, põimornament,

kaardjooned ja ringid, esineb nii peitleidude kui kalmete materjalis, kuid reljeefsed joonte grupid ja siksak/võre esinevad vaid kalmetes. Peitleidude võrudel on jällegi võreornamenti, mida kalmetest leitud võrudel vist ei ole. Kui pöörduda Läti rooma rauaaja kaelavõrude juurde, siis on näha, et sealsetest kalmetest on jällegi leitud selliseid võrusid, mis on Mustmäta peitleius, aga mida ei ole teada Kirde-Eesti kalmetest (vt nt Moora 1938, tafel XVI). Võreornamendi puhul on keerukas öelda, kas seda on ainult peitleiu kaelavõrul: kuna paljud kalmeleiud on tuld saanud, pole enam võimalik määratleda ka nende ornamenti. Erilisem paistab olevat üks väike seenotstega kaelavõru, mille võruosal on suunda vahetavad kaldjooned (lisa 6:4, 6). Rooma rauaaja kaelavõrudel pole selline kaunistusviis Kirde-Eestis levinud, kuid seda esineb teisel esemetel, nt spiraalsõrmusel (AI 3172: 598). Koonusotstega kaelavõrule (lisa 6:4, 4) väga täpset vastet kaelavõrude seas ei ole, küll aga leidub kaldjoonte vertikaalset peegeldust näiteks ühel Jäbara tarandkalmest leitud spiraalsõrmusel (AI 3172: 598) Ilmselt siiski ei olnud Mustmäta võrude (peamiselt seen- ja koonusotstega eksemplaride) ornamendi hulgas üksnes peitleidudele reserveeritud ornamenti, vaid nende puhul oli olulisem, et tegemist oleks kaelavõrudega. Ornament vaid võimendas nende võrude olulisust.

Vagula ketassõle (lisa 6:5) kaunistused ning nende paiknemine ei erine oluliselt teiste Kagu-Eesti ketassõlgede omadest. Siiski on Vagula sõlg rikkalikumalt kaunistatud ning teist samasugust sõlge piirkonna kalmetest leitud ei ole. Samuti esineb tal rohkem ornamenditsoone kui teisel suurtel ketassõlgedel. Vagula sõlg on teisest Kagu-Eesti sõlgedest erilisem, kuid siiski sobib ta üldisesse Kagu-Eesti pilti, kus piirkonnale olid iseloomulikud just ketassõled ning nendel väljendatud liikumissümboolika.

Peitleiud, mis sisaldasid kaelavõrusid on dateeritud 3.–4. sajandisse. Vaid Kaali puhul on dateering veel lahtine. Mõne erandiga on ehteliikide puhul tegemist samadega, mis esinevad kalmeteski. Erinevus tuleb sisse nende hulgas, vahel ka esemete suuruses ning Kaali peitleiu puhul materjalis. Kasutatud ornamendielementide ja neist moodustatud mustrite seas esineb nii unikaalseid (Metsküla ja Kaali) kui ka vastavas regioonis leiduvaid. Ilmselt oli nii mitmegi ehte puhul tegu importesemega, millel oli ornament juba peal. Nende puhul ei pruukinud kindlad elemendid või mustrid olla esmatähtsad, pigem oli olulisem erilisem kaunistatus. Usun, et ornamendi olemasolu oli tähtis, tehes ehted

funktsionaalsemaks, kuna põhimõtteliselt kõik peitleidudes esinevad ehted on kaunistatud. Ornamendi funktsioon võis olla ehete, eriti kaelavõrude (kuna neid esineb peitleidudes kõige enam) erilise rõhutamise ja esiletõstmise, olgu siis selleks eriliseks rituaalijuhi agentsuse rõhutamine või midagi muud, mida lisaks ka ornamendiga kanaliseerida püüti. Mööda ei saa vaadata ka peitleidude maagilisest funktsioonist, mida võisid edastada ja võimendada ka nende ornamendid. Põhjused, miks mõned ehted nõ ära peideti, võib olla mitmeid (Oras 2006), kuid ilmselt on esemete kaunistusega seda kavatsust rõhutatud ning edasi antud. Sellest ka ilmselt asjaolu, et pea kõik peitleidudes sisaldunud ehted on kaunistatud. Samuti võis ornamendi erilise suurendada ning võimsamaks muuta taotlust, mida nende esemete nõ peitmisega saavutada püüti. A. Rzeszotarska-Nowakiewicz pakub välja, et mõned trompetotstega kaelavõrud võisid olla valmistatud individuaalse tellimustööna, kuna variatsioonide seda tüüpi võrude teostuses, suuruses ja ornamendis on mitmeid isegi ühe tüübi sees (2010, 329). Kuigi Liimala ja Mustmäta võrud kuuluvad A. Rzeszotarska-Nowakiewicz'i tüüpi 1.3 (*Ibid*, 320), ei ole nende ornament identne. Samuti erineb nende ornament mõneti sama tüübi Jäbara kalmest leitud võru ornamendist. Sama kehtib ka Metsküla võru puhul, kus ma üleskeeratud otstega kaelavõru ornamendile teiste maade sarnaste võrude seast vastet ei ole leidnud. Paljud trompetotstega tüüp 2.2 võrud erinevad samuti detailides (mõnel on joonte grupid täkitud, mõnel esineb põimornamenti ümber kaare, ühel on võreornamenti). Sama kehtib ilmselt ka seen- ja koonusotstega kaelavõrude puhul, kuna üldiselt on nende ornament sarnane, erinedes aga detailide ja teostuse poolest. On võimalik, et erinevatel kaelavõrudel esinev ornament oligi mõeldud vaid neile ning mõned võrud võisid olla tellimustööd just ohverduseks/rituaalseks toiminguks. Ilmselt seetõttu erines mõneti peitleidudes sama tüüpi olevate võrude ornament: nad võisid olla tellimustöödena valmistatud ning eraldi, võib olla ka eri aegadel, valmistatud võrud olid küll üldjoontes sarnased, kuid erinevate detailidega.

Vagula sõlg tõuseb samuti esile oma erilise tõttu. Sõlg küll meenutab teisi rooma rauaaja sõlgi, kuid teist samasugust Kagu-Eestist pole. Ilmselt see ohverdati või nõ peideti just oma erilise tõttu. Teistmoodi unikaalsed on Kaali ja Kiiu peitleiud, mis sisaldavad lisaks kaelavõrudele ka teisi ehteid. Kiiu aarde ajaline paiknemine piiril, millal Loode-Eestis hakkasid mõningased muutused toimuma, võib olla selle sümboolseks tähiseks. Kaali leiu puhul on keeruline midagi pakkuda, kuna selle pärinemisaeg pole selge ja vajab ajalist täpsustust.

3. Ornamentide taust ja kontekst

Igal motiivil, kaunistusviisil on oma algus, pärinemine ja eeskujud. Rooma rauaajal võib märgata ehete ning nende kaunistuste rohkemat esinemist kui varasematel perioodidel (Lang 2007b, 206; Jonuks 2009, 236). Paljude puhul on näha sarnasusi teiste Euroopas, kitsamalt Balti regioonis ning Ida-Preisil samal ajastul levinud ehete ning neil esinevate kaunistustega (Lang 2007b, 206). Samas ei saa unustada, et enne rooma rauaaga olid Eestis juba väljakujunenud motiivid. Nad ei pruukinud olla väljendatud metallis, vaid teistel materjalidel, näiteks tekstiilis, luus/sarvel, puus, nahas ja/või savil. Samamoodi on sissetulnud ehetel olnud eeskujud, mille algkodu võib olla ükskõik milles, tekstiilis, savis, mütoloogias vms. Järgnevalt otsin vastust sellele, mis võis olla Eesti alade rooma rauaaja ehete ning ornamentide eeskujuks. Lähenemine, kus uuritakse ornamendi algkodu, kust ta vorm ja tähendus levis ajas ja ruumis, on jäänud 19. sajandi lõppu (Lukesh 1999, 1, 2). Pigem on samade ornamentide uuesti avastamine ja kasutamine erinevatel perioodidel iseseisev ja nõ spontaanne ning selle eeskujude otsimisel saab ja tuleb pöörduda teiste materjalide ja tehnikate poole (*Ibid*). Vaatluse alla võtan eelneva perioodi, eelrooma rauaaja ehted ning neil ja keraamikale esinevad ornamendid, et uurida, kas rooma rauaajal võis jätkuda ehete ja ornamentide näol midagi eelnevast perioodist. Sarnaste kaunistuste esinemine ei pruukinud muidugi olla jätk eelrooma rauaajale. Võis ka esineda eelpoolmainitud nõ spontaanset esilekerkimist ning selle puhul tuleks uurida ka võimalusi teiste materjalide eeskujus. Mingi ornamendi või motiivi taga võivad peituda ka uskumuslikud või mütoloogilised ideed, mida võidi samuti ehete kaudu väljendada.

3.1. Eelrooma rauaag

Eelrooma rauaajast pärinevaid esemeid ning neil olevat ornamentide käsitlet nelja kalme põhjal (vt peatükk 1.2.1), eristades ornamendi erinevatel ehteliikidel ja keraamikale, aga ka ühel sarvest värtakendral. Eristan nad ajaliselt (vanem ja noorem eelrooma rauaag, mille piir jookseb 3. sajandi keskelt eKr; Lang 2007b, 15), tuginedes neile juba antud dateeringutele ning ajastu üldisematele tendentsidele (dateeringute osas toetusin: Lang 1996; 2000; Lõugas 1972; Aasala 2002; Mandel 2000 ja nendes viidatud kirjandus). Samuti uurin, millised erinevad ehteliigid ja ornamendid olid kõige populaarsemad.

Võrdlen eelrooma rauaaegset ornamenti, sümmeetriareegleid ja ehteid rooma rauaaja omadega, uurides, kas on tuvastatav mingisugune jätkuvus.

Eelrooma rauaaja kalmete esemeleidude üldine iseloom on sarnane, aga samas ka erinev. Üldise tendentsina võib minu poolt käsitletavate kalmete põhjal öelda, et vanemal eelrooma rauaajal esines rohkem ehteid, millel oli ornamenti (vt lisa 8:1–3; lisa 9:1). Esiteks oli rohkem imporditud esemeid (ehtenõel, ehtenaastud), millest paljud olid erilise kujuga ja ornamendiga (ühe Poansest leitud ehtenaastu puhul ei olnud dateeringut välja toodud ning see jäi tabelitest välja, ehe koosnes kahest rõngakesest ja nende vahelisest kuplast). Nende kaunistustes on näha ažuursust ja põimornamenti (lisa 9:6) Erilisema kujuga importesemete alla võiks lugeda ka spiraalpeaga ehtenõelad. Samuti esines igal bräcksta tüüpi kaelavõrul ornamenti (lisa 10:1,2) ning vastavalt kalmetele oli nende ornament erinev (Kõmsi ja Võhma Tandemäe). Bräcksta tüüpi kaelavõrud olid levinud Rootsis, Soomes ja Eestis (Lang 1996, 285). Kindlat valmistamiskeskust määratleda ei saa, ilmselt oli igas regioonis tegu nõ „omade“ ehetega. Sellele viitab ka Eesti materjal, kus igast kaldest leitud võrud olid kaunistatud erinevalt. Neil esineb nii püstjoonte gruppe, mitmest joonest koosnevat siksakki, suunda vahetavaid kaldjooni, kaldjoontega täidetud kolmnurki kui ka erinevaid täketest jooni ja kaari. Mitmed käevõrud on otstel kaunistatud erinevat pidi kaldjoontega. Sümmeetriareeglite (lisa 4:1) kohaselt alluvad nad peamiselt vertikaalpeegeldusele (pm11). Kõige enam esineb ehetest käevõrusid, aga ka erinevaid kaunistusteta oimuehteid.

Nooremal eelrooma rauaajal tõusis ehete arv märgatavalt, eriti karjasekeppnõelte tõttu, millest vaid pronksist variandid olid kaunistatud peegelduses olevate kaldjoontega (lisa 8:1). Karjasekeppnõelad ja ka käevõrud olid kõige populaarsemad ehted sellel perioodil, uute ehetena tõusid esile ka mitmesugused sõrmused. Käevõrudest on aga vaid kaks otstel ristjoontega kaunistatud, sõrmuseid kaunistatud pole. Suur lihtsate käevõrude ja sõrmuste hulk võib olla tingitud sellest, et nendesse kalmetesse (eriti Kõmsi ning Kurevere, vähemal määral Poanse kalmetesse) maeti ka rooma rauaaja alguses või selle vältel (nagu varasemalt on arvatud, vt sellest nt Lõugas 1972, 166, 168), kuid tüüpilisi tarandkalmeid ei rajatud ning jätkati vanadesse kalmetesse matmist. Sõlgede puudumine nendes kalmetes seab kalmete kasutuse rooma rauaajal kahtluse alla. Samas ei pruugitud sõlgi lihtsalt

kalmesse kaasa panna või ei võetud rooma rauaajal nii levinud ehtetüüpi lihtsalt omaks. See tuleb esile eriti hästi Saaremaa rooma rauaaegsete tarandkalmete puhul, kus sõlgi üldse ei esinenud. Oimuehetest kasutatakse edasi lusikotstega variante, mida peetakse väliseeskujudega kohalikuks ehtevormiks, kuid nende kasutamine hääbus eelrooma rauaajaga (Lõugas 1991, 72).

Päris palju ornamentide on ka eelrooma rauaaja savinõukildudel (vt näiteid savinõukildude ornamendist lisa 10:3, 10:4). Selleaegne ornamendiga keraamika kuulub Ilmandu-pärase, nõöri- ja kammornamendiga keraamika hulka (Lang 2007b, 130–133). Viimane levis vaid Loode-Eestis, sealt aga pole ma ühtki kalmet vaatluse alla võtnud. Ornament paikneb minu poolt käsitletud kalmetest leitud savinõukildudel peamiselt horisontaalsete vöönditena, piiratud nii ülalt kui alt joonega/joontega. Selliste vöönditena, joonte vahel, esineb ühest või mitmest joonest koosnevat siksakki, võreornamenti (mis koosneb kahest või rohkemast ristuvast topeltjoonest) ja laineornamenti. Esineb ka paralleelseid jooni, lohke, püst- ning kaldjoonte gruppe. Ornamenti on teostatud erinevalt, nt ümber pulga mässitud nõöri- ja laastuotsaga, nõörivajutustega, kammivajutustega (*Ibid*). Kuid see, mida motiivid moodustavad, on minu jaoks olulisem kui tegemisviis ja tehnoloogia. Ilmandu-tüüpi keraamika, millel esineb rühmiti paiknevad lohke, jooni ning siksakki, on dateeritud hilispronksiaega, varasesse eelrooma rauaajaga ja mõnel juhul hilisesse eelrooma rauaajaga (Lang 2007b, 131). Nõöornamendiga keraamikat, millel esineb paralleelseid jooni, horisontaalsete vöönditena siksakki, kaldriste, võre- ja laineornamenti, on hakatud valmistama eelrooma rauaaja keskpaigas ning peamiselt on seda kasutatud ajajärgu hilises pooles (*Ibid*, 133). Samasse ajastusse jääb ka kammornamendiga keraamika. Selle järgi võiks öelda, et keraamil esinenud motiividest on hilisemad võre- ja laineornament. Seega, vastupidiselt ehtele, on eelrooma rauaaja teisel poolel kaunistatud keraamikat küllaltki palju. Eelrooma rauaaja esimeses pooles võib pärineda Poanse kalmes olnud nõu ornament, kus on erinevas suunas kaldjoonte grupid ning neid läbib mõnes kohas pikijoon. Ilmselt Saksa, Ida-Preisi või Lauzitsi kultuuri alalt pärit nõul on püstjoonte grupid pikijoone alla ja üles paigutatud nagu maleruudustik (Mandel 2000, 100; Lang 1996, 302). Võimaliku importesemena sobib selle nõu ornament hästi ajastu üldisesse nõu stiili. Sobivus ajastu stiili võib olla üks põhjus, miks ta kasutusse võeti ja oma tee kalmesse

leidis. Et samasuguse ornamendiga teisi nõusid ei ole Eestist leitud, ei pruukinud täpselt selline ornament meil siiski väga hästi kohaneda.

Võhma Tandemäelt leitud ornamenteeritud sarvest värtnakedral esineb siksakki ning eri suunas kaldjoontega täidetud kolmnurki, millel iga tipus on väike kolmnurk (lisa 10:3). Esemel täpsem dateering jääb lahtiseks, kuid mustrid lähevad kokku eelrooma rauaaegsetel leidudel - nii metallil kui ka keraamil esinevatega.

Nii ehete, keraamika kui ka sarvest värtnakedra puhul paistab eelrooma rauaaja puhul silma sarnaste elementide sarnane kombineerimine. Kõige enam on kasutatud igasuguseid jooni, nii püstiseid kui kaldjooni, ning nendest moodustatud mustreid. Sümmeetriareeglite kohaselt esines vaid ühedimensionaalseid mustreid. Võimalik, et mõni keraamiline nõu oli ornamenteeritud ka kahemõõtmelise mustriga, kuid nõude fragmentaarsuse tõttu pole võimalik seda öelda. Pigem on siiski tegu ühemõõtmeliste mustritega, mis alluvad peamiselt horisontaalsele peegeldusele (pm11) ning vertikaalsele ja horisontaalsele peegeldusele (pmm2) (lisa 4:1).

Eelnevalt käsitletud eelrooma rauaaja vanemasse järku kuuluvate importesemete kaunistused ilmselt ei juurdunud ning edasi kestsid vaid erinevad joonte kombineerimise viisid. Piiri võis panna ka sarnaste esemete järeletegemise tehnoloogia piiratus. Kõmsist pärit ehtenaastude kaunis paelornament võis küll siinsetele inimestele meele järgi olla, aga seda võib-olla ei osatud järele teha ning piirduti paela väljendamisel erinevate kriipsukestega. Bräcksta tüüpi kaelavõrude ornamendis võib näha sarnasusi eelrooma rauaaja hilisema poole keraamika ornamendiga. Seega selline kaunistusviis võis juurduda.

Eelrooma rauaaja ja rooma rauaaja ehete ja ornamentide vahe on päris suur. Esiteks kanti eelrooma rauaajal vähem (metallist) ehteid, kaunistatud olid neist rikkalikumalt vaid bräcksta tüüpi kaelavõrud ning importesemed. Samuti pandi rohkem rõhku savinõude kaunistamisele. Samas on erinevad mustrid, mida mõlemal perioodil kasutati, üpriski sarnased. Samasugusteks mustriteks on suunda vahetavad kaldjooned, kaldristid, siksak, joonte grupid ning kaldjooned. Kuigi neid ei saa otseselt ehetes väljendatult vaadelda, on siiski oluline nende olemasolu, sest ornamentide ei väljendatud ainult metallil, vaid, nagu

järgnevas peatükis on täpsemalt seletatud, võis seda esineda eri materjalidel ning nii jätkati nende tegemist läbi aja.

3.2. Teised materjalid

See, et meieni on rooma rauaajast säilinud peamiselt motiivid ja ornamendid ehetele, ei tähenda, et neid ei oleks väljendatud teistes materjalides, nagu tekstiil, savi, luu, puit jms. Savi puhul on need ornamendid mõnes piirkonnas jälgitavad. Tekstiili ja punutiste puhul saab oletusi teha vaid ehetele ja savile kantud ornamendi kaudu. Paraku puitu sellest ajastust säilinud ei ole ning ka luuesemetel pole erilist ornamendi. See, mis materjalist on saadud inspiratsiooni mõnele motiivile, võib avada motiivi laiemat konteksti ning seoseid erinevate materjalide vahel.

Keraamika ornament oli eelrooma rauaajal rikkalikum kui rooma rauaajal. Seevastu ehete kaunistused olid eelrooma rauaajal veidi kesisemad kui järgneval perioodil. Eelrooma rauaaja keraamika ornamendis võib igas elemendis näha sarnasust rooma rauaaegsega, kuigi mõned motiivid erinevad rooma rauaaegsetest mõneti. Pigem võib jälgida sarnaste motiivide esinemist rooma rauaajal metallis, nt siksak, kaldjooned, suunda vahetavad kaldjooned jne. Samas on mõnel pool kaunistatud ka keraamikat. Heaks näiteks on Nurmsi tüüpi keraamika, kus levinud kaunistusteks on erinevad lohud, mis võivad moodustada rombe, siksakki või on nad lihtsalt paigutatud reas (Lang 2007, 134, 136 fig. 64). Huvitava näitena on Tarbja kalmest saadud käevõru ornament, mis sarnaneb Nurmsi keraamikale leiduvaga. Nimelt esineb mõlemal ringidest tehtud romb (PM 44: 500). Samuti on erinevatel ehetele, peamiselt küll käevõrudel ja sõrmustel, igasuguseid ringe, mida on paigutatult piki ehet, kolmnurga või rombina. See viitab asjaolule, et nii savis kui ka metallis võidi kasutada sarnaseid motiive ning need motiivid polnud hoitud ainult ehete või keraamika jaoks.

Ehetele (ja miks mitte ka savile) oleva ornamendi eeskujusid ja väljendusi võib otsida tekstiilidest, erinevatest punutistest või nõelumisest. Nii võivad ornamendid viidata mingile pehmete materjalide puhul kasutatud konkreetsele valmistamistehnoloogiale, nt nõelumisele, olles selle indeksiaalne märk (Swift 2009, 5). Hiljem aga võib selline

seostatud kaduda ja uus sobiv seos millega muuga tekkida (*Ibid* ja seal viidatud kirjandus). Seoseid hilisema sõlmitud plettornamendi ja punumise vahel on välja toonud M. Piho, väites, et mittesäilivast materjalist punutis võis olla prototüübiks püsivas materjalis plettornamendile (Piho 2006, 343). Sõlmornament on sõlme idee üks väljendusvorm ning selle märgiline tähendus on kultuuriti mõneti erinev ja mitmekülgne (*Ibid*, 348). Sõlmi on peetud võimsaks kaitseks kurja eest, neid kasutati nõidumisel. Sõlmede lahtisidumine unes tähendas lahenduse leidmist, sõlmi seoti meelepidamiseks; kui sõlm oli seotud heal eesmärgil, siis see kaitses, kui ei teatud sõlmimise eesmärki, peeti seda kurjakuulutavaks, sõlmi on peetud ühinemise ja liitmise sümboliks jms (*Ibid*, 348–351 ja seal viidatud kirjandus). Setodel tähendas sõlme sidumine meelepidamist, meeldetuletust, sõlm märkis vallasema staatust, samuti oli sõlm, selle sidumine või lahtiharutamine pulma ja matuserituaalides olulisel kohal (*Ibid*, 350, 351). Seto naiste rübiku seljakaunistusel on samuti lamedad pletitud mitteseisvad kahepoolsed avatud sõlmed, mis punutakse punasest ja rohelisest lõngast (*Ibid*, 351, 352). Ilmselt on plettornamendil olnud kaitsefunktsioon, kuna seto naistel on väga ohtralt rinnakaunistusi, aga selg on jäänud kaitseta ning seetõttu on seda kaunistatud sõlmega (*Ibid*, 362). Kultuurides, kus keha on avatum ja pole nii selgeid piire teiste inimese ja välismaailmaga, on kehad ka haavatavamad (Stark 2006, 154). Seetõttu on erinevad maagilised kaitsed kehale seal ka olulisemad.

Plettornamenti esineb ka muinasaegsetel käevõrudel (Mägi-Lõugas 1995; Piho 2006, 356, 357) ning ilmselt on kunagi sõlme idee väljendus olnud mitmetel materjalidel ning selle tähendus on vaatamata materjalile edasi püsinud (Piho 2006, 362). Paela tähendus võib olla seotud sidumisega ning sellega seotud uskumustega. Sidumise kui sõlmimise ja sõlmedega on seotud mitmeid uskumusi üle maailma, nagu eelnevalt plettornamendi puhul välja toodud. Seega võidi läbi paela või selle mässimise kujutamise kanda esemele paela või mässimise omadusi, mis võisid olla seotud mingi uskumuse või traditsiooniga.

Sitsiilia pronksiaegsed ornameenteeritud keraamilised nõud kannavad punutistele väga sarnast ornamendi (Lukesh 1999, 4–5). Selle puhul on nähtud seoseid mõlema funktsioonis, nimelt nad on seotud millegi hoiustamisega ning seetõttu on oletatud ka keraamilise nõu ornamendi eeskujud pununud nõudes. Esialgselt võisid punutud või kootud paelad olla ümber nõu kaela ja seda toetada, hiljem aga neid lihtsalt seostati nõudega, mäletamata algset seost. Samuti ei pruukinud ehted olla vaid püsivatest materjalidest tehtud. Enne kui

metall laialt kasutusele võeti, võisid inimesed ehtida ennast nahal või tekstiilil olevate kaunistustega. Samuti ei pruukinud ka kõik nii jõukad olla, et endale rohkelt metallist ehteid lubada ning seega kasutati teisi materjale. Sarnase näite võib tuua setode juurest, kus suur kuhiksõlg tuli kasutusele alles 18. sajandil (Piho 2003, 199). Enne seda võis rinna kaitsmise funktsiooni kanda rinnakate, millel mündid olid kinnitatud riidele või nahale (*Ibid*, 200–203). Rinna rõhutamine ja kaitsmine oli oluline just fertiilses eas naistel, kuna tegemist on elu loomise hädavajaliku osaga. Seega võib seto naiste rinnaehtes näha eelkõige funktsiooni olulisust ning selle funktsiooni kandja on lihtsalt ajas muutunud.

Rooma rauaaja ning ka eelrooma rauaaja Eesti materjali ornamentide puhul võib näha seoseid punutiste, nõelumise ja erinevate mustrite vahel. Paelade ning põimornamendi vahelised seosed on visuaalselt äratuntavad, seega võib ilmselt selle motiivi prototüübiks lugeda just erinevaid paelu. Uhkematel, paremini teostatud ehetel on see paremini näha, pael on hästi äratuntav ning reljeefne. Sama ideed kannavad tõenäoliselt ka kahe lähestikku joone vahel olevad kriipsud (ehk peenike paelornament), lihtsalt teostus pole olnud nii meisterlik. Vahel viitab ka ornamendi paiknemine sellele, et tegemist võiks olla nõörükujutisega. Nimelt mõnede rooma rauaagsete kaelavõrude (nt Liimala trompetotstega kaelavõru) puhul paikneb peenike paelornament justkui mässitult ümber võru. Samuti saab tekstiilide või punutiste eeskju näha võreornamendis. Seoseid saab luua nii võrgu kui ka mõne muu punutisega. Võrgu võimalikust tähendusest olen kirjutanud oma bakalaureusetöös (Olli 2010, 19, 20). Mitte keskel, vaid ülaservas ristumiskohta omavate peente kaldristide eeskjused võib näha nõelumises või muud moodi paela nõöri vms sidumises või kinnitamises. Lihtsatel püst- ja kaldkriipsudel võis samuti algselt olla inspiratsioon nt nõöri mässimises ümber millegi. Seda tehes võidi sümboolselt märkida või n.ö lõpetada nt käevõru/sõrmuse otsi, kuna tihti esinevad püst- või kaldjooned nende ehte otstes.

Kunagised ornamentide eeskujud tekstiilis, punutistes võisid nende metallil levimisega vajuda unustuste hõlma ning neid seoseid ei pruugitud enam näha. Sama võis olla ka ornamentide tähendusega. Esialgne tähendus mitte nii hästi säilivas materjalis võis olla üks ning mingi aja möödudes võis metallil kujutatu algne tähendus ununeda, muutuda või saada lihtsalt osaks traditsioonist: mustrit kanti esemetele põhjendusega „sest nii on seda

alati tehtud.“ Algne tähendus võis ka alles jääda, olles väljendatud erinevates materjalides ning omades sarnaseid tähendusi ja märgile vastavat funktsiooni situatsioonides, kus ta nõ „töötama“ pidi.

3.3. Usund ja mütolooogia

Teoreetilises peatükis 1.1.3. sai mainitud mustrites väljenduvaid kosmoloogilisi ja mütoloogilisi ideid. Seda just peamiselt antropoloogilise materjali ning sümmeetriaüuringute kõrvutamisel. Sellest saab järeldada, et osadel rahvastel on kombeks anda edasi oma mütoloogilist maailmapilti ka mustrites (Washburn & Crowe 2004). Eesti rooma rauaaja puhul on seda raske kontrollida, sest säilinud on vaid kaunistatud metallesemed ja keraamika, millele kantud ornamendid on geomeetrilised ning ajas nii kaugete tähenduste oletamine on väga libe tee. Mõningaid oletusi on mütolooogia, usundi ja ornamentide ja ehte suhetest tehtud, kuid needki seosed on jäänud üpriski tagasihoidlikuks (Jonuks 2009, 230; Olli 2010, 15–19). Rooma rauaaegseid seoseid uskumuste, mütolooogia ja kaunistuste vahel on teada Rooma riigist endast (Hijmans 1996), kuid tegu on kultuuriliselt ja ruumiliselt nii kauge piirkonnaga. Siiski leidub ruumilises mõttes ka veidi lähemaid oletusi rooma rauaaja mütolooogia ning ehte seoste kohta. Samuti saab samalaadseid seoseid oletada Eesti hilisemas arheoloogilises materjalis.

Mütolooogia ning ehte seoseid esindav rinnaehe on leitud Lätist Liepāja rajoonist Kalnāzīverti maahaudadega kalmistult, mis oli kündmisega segi pööratud (Vasks 2006, 9). Kuna tegemist on unikaalse leiuga, on selle täpsem kirjeldus siinkohal õigustatud. Ilmselt pärineb ehe, koos mõnede teiste 3. sajandi ehetega hauast. Rinnaehte kompositsioon on üpriski keerukas, sisaldades osaliselt kattuvaid ringe, ovaale ning erinevaid jooni ja kaari. Ehte ornament on geomeetiline, ühe ning väga olulise erandiga: nimelt on ehte keskses (ilmselt kujutise tähtsust rõhutavas) kolmnurgas zoomorfne kujutis. Kolmnurga tipus kujutatut on interpreteeritud kui päikest kuue kiirega, mis sobib üldisesse ajastu solaarsümboolikasse (*Ibid*, 10 ja seal viidatud kirjandus). Päikesekujutise all on kaks rombi, mille tähendus võib olla seotud viljakusega (*Ibid*; Olli 2010, 22). A. Vasks interpreteerib tekkinud kompositsiooni kui päikest viljakuse levitajana ning rombe viljakuse sümbolitena (2006). Kolmnurga alumises osas on kujutatud kaht looma, keda on interpreteeritud kitse ja hundina. Läti folklooris on kits looduse elujõu ja viljakuse sümbol

ning neid ohverdati, et edendada viljakust. Hunti on seevastu kujutatud kitse vastandina, sümboliseerides läti kosmoloogias külmunud loodust, keerleb hunt päikese ümber, eesmärgiga see alla kugistada, hävingu ärahoidmiseks peab hundile ohverdama kitse. Kitse ja hundi binaarne opositsioon on seotud talvise pööripäevaga, mis on väljendatud ka jõuludeaegses ringmängudes, kus „hunt“ peab „kitse“ kinni püüdma (*Ibid* ja seal viidatud kirjandus). Võib ainult arvata, kas sellised rituaalsed mängud leidsid aset ka ajal, mis rinnaehte tehtud oli. See pole täiesti võimatu, sest käest kinni hoidvaid inimesi mingisugusel protsessioonil või tantsimas on kujutatud ühel Leedust Stragnaist leitud vöö vaheplaadil ning Klaipedast leitud rinnaehtel (Vasks 2006, ja seal viidatud kirjandus; Iršenas 2009, 101).

Rooma rauaajal ja rahvasterännuajal (3.–6. sajandil) olid arvukad luunularipatsid baltide asualal väga levinud ning ka neid on seostatud mütoloogiaga (Razauskas & Vaitkevičius 2008). Tegemist oli algselt rooma ratsameeste kasutatud ripatsitega, mis ehtisid nende hobust (ilmselt kaitsemaagilistel eesmärkidel, Jonuks 2009, 228 ja seal viidatud kirjandus) ning ilmselt selle eeskujul levis sarnane komme ka baltide sekka ja taolisi ripatseid hakati ka kohapeal valmistama (Razauskas & Vaitkevičius 2008, 71, 72; Simniškytė 2002, 95–116). Luunularipatsid olid levinud kõikides Läänemere idapoolsetes regioonides, kuid eriti populaarseks muutusid nad just baltide seas. Neid on leitud baltide rikastest kalmetest koos hobusevarustusega, mille seas on ka tähekujulisi neete (Razauskas & Vaitkevičius 2008, 72, 73; tähekujulised needid ja luunularipats hobusevarustusel vt Nowakowski 1996, tahvel 104).

Leedu folklooris on lugusid isikustatust kuust, kes võtab tihti otsaesel valget laiku omava hobuse kuju. Sellise uskumusega olid seotud ka erinevad rahvalaulud ja rituaalid uue aasta esimese noorkuu ajal (*Ibid*, 73, 74). Samuti on välja toodud seoseid keelega ning hobuse otsaesise valget laiku on nimetatud kuuks (*Ibid*). Kui kuu ning hobune olid rooma rauaajal baltlaste mütoloogias olulisel kohal, siis ilmselt võisid luunularipatsid seda väljendada. Iseasi, kas see tähendus võeti üle roomlastelt või hakati midagi oma varasemalt põhjalt edasi arendama ja teistmoodi väljendama. Võis olla ka nende kahe kombinatsioon: midagi võeti üle ning see kasvas oma kultuuri niivõrd sisse, et seda arendati juba kohapeal edasi.

Eesti rooma rauaaja ehete, eriti ripatsite ja neil esineva ornamendi puhul, on tegemist astraalsümboolikaga. Eristada võib päikese- ja kuusümboleid, mille hulka kuuluvad luunularipatsid, erineva ristsümboolikaga ripatsid ja ketassõled ning liikumissümboolikaga ketassõled (Jonuks 2009, 227–229). Iseasi on see, milline koht astraalsümboolikal rooma rauaajal Eestis oli. Tõnno Jonuksi arvates oli päikese ja kuu näol ilmselt tegu laiemalt publikule oluliste sümbolite kandmisega ning nad võisid olla sümboolikas ja ehk ka mütoloogias olulisel kohal, aga sellega ei pruukinud kaasneda rituaalset praktikat, kuna ei ole allikaid, mis sellele viitaksid (*Ibid*, 230). Jonuks nõustub ka M. Mägiga, et vaatamata päikesekultuse mõningasele esinemisele rooma rauaajal ei ole see edaspidi püsima jäänud, mis viitab astraalfenomenide pigem sümboolsele rollile (*Ibid*, ja seal viidatud kirjandus).

Kuigi Lätist leitud rinnaehte põhjal jääb lahtiseks oletus, et päikesega, täpsemalt talvise pööripäevaga seotud rituaalne protsessioon võis aset leida ka juba rooma rauaajal, võib veidi kindlamalt oletada, et mütoloogiline narratiiv kitsest ja hundist võis juba rooma rauaajal olemas olla (Vasks 2006). Pelgalt oletus, et selline mütoloogiline ettekujutus oli olemas juba rooma rauaajal, on huvipakkuv. Tähtsad olid ettekujutused päikesest ning selle liikumisest, kuna lisaks hundile ja kitsele oli visuaalselt äratuntavalt kujutatud ka päike. Päikese ning loomade puhul võib oletada ikonograafilisi märke, st nad on visuaalselt seostatavad sellega, mida nad tähistavad, kuid lisaks sellele oli neil ka väga mitmekülgne sümboolne tähendus, nagu ka kujutatud rombidel. Päike oli olulisel kohal inimeste vaimses maailmas, viljakuse ja kogu elu edasikestvuse tagajana. Sama kehtis ka ilmselt kuu kohta ning temalgi oli oma koht baltlaste mütoloogias ning sümboolikas. Läti hilisemast arheoloogilisest on samuti teada mitmeid päiksega seotud ornamente, millest rooma rauaajast kestavad edasi peamiselt luunula, punkt-ring ja svastika (Vaska 2003, 98–100; Zemītis 2003).

Tekib küsimus, kas mütoloogilised lood päiksest ning kuust olid mingil määral väljendatud ka Eesti rooma rauaagestes ehetes, kuna vastavat sümboolikat ketassõlgedele ja ripatsite puhul esines? Kui see nii võis olla, kas siis kaasnes sellega ka mingi rituaalne praktika? Päikesega seotud lugusid ning laule leidub Eesti folklooris mitmeid ning nendega võib isegi seostada viikingiaegseid kammripatseid (Luik 1999), mida on peetud pigem

sümboliteks või amulettideks, mitte tarbeesemeteks. Kammid on erinevate maade folklooris eelkõige seotud juustega, millega on seotud mitmeid maagilisi kujutelmi, seal hulgas ka viljakusmaagia ning kaitsemaagiaga seotut (*Ibid*, 151, 152 ja seal viidatud kirjandus). Kammripatsite kaunistamiseks on kasutatud lindude ja hobuste kujutisi, mida seostatakse soome-ugri mütoloogiaga ning viljakusega. Samuti madude kujutamine ripatsitel võib olla põllumajanduslikes kultuurides seotud maaviljakusega. Kammide kaunistamiseks on kasutatud palju ka punkt-ringe, mis olid ilmselt päikese sümbolid (*Ibid*, 153). Kammi ja päikse seostamisel on ilmselt olnud laiem tähendus kogu Põhjapoolses Euroopas, kus punkt-ring on olnud üks levinumaid kammide kaunistusmotive. Eesti rahvalaulus „Harja otsimine“ on (päeval) päiksel „hari kuldane käessa“ (*Ibid*). Tegemist on mütoloogilise sisuga kiigelauluga, kus on kirjeldatud loojuvat päikest ja tema kiiri (kui kammi) (Hiemäe 2006, 26). Kui suga merre kukub, siis on ilmselt mõeldud päikese minekut allilma, teispooldusesse, teise ilma. Sellega võib seostada suvist pööripäeva, mida märgivad laulus esinevad pühakud, kelle mälestuspäevad markeerivad pööriaegu (*Ibid*, 30). See, et tegemist on lauluga, mida lauldi kiikudes, pidi pööriajal stimuleerima päikese liikumist, et sellele kaasa aidata (*Ibid*, 45). M. Hiemäe nendib, et „Kosmogooneilise taustaga võrdpilt päikese näivast liikumisest ning idee liikumise korduvusest püsis eeldatavasti ka veel pärast ristiusu tulekut, kuid domineerima pääses mõte päikese kronomeetrilisest rollist, mida markeerivad rahvakalendri tähtpäevad“ (2006, 45). Kaia Lehari arvab, et „Solaarne ja lunaarne ööpäevade mütoloogia on ilmselt arhailisem kui aastaaegade oma, viimane seostub enam agraarse ja paikse eluviisiga. Kujutlused ööpäeva osadest kantakse üle aastale ja pikematele astraalsetele tsüklitele“ (Hiemäe 2006, 26; Lehari 2005, 119).

Ilmselt olid esiajaloolises Eestis olulised pööripäevadega, täpsemalt päikesega seotud tsüklid, kuna päikese liikumine on otseselt seotud maaviljelusega ja on selle jaoks oluline. Erinevad mütoloogilised uskumused, laulud ja kombestik olid ilmselt päikesega seotud ning tähtsal kohal. Iseasi, kuidas seda arheoloogilises materjalis tuvastada. Viikingiaja puhul võib seost päikese ning kammide vahel oletada, aga on raske päikesega seotud mütoloogiat tagasi viia Rooma rauaaega, eriti kui meil otseseid arheoloogilisi tõendeid sellest, nagu Lätis, leitud ei ole. Kuigi Lätis sellel alal, kust ehe leiti, olid teistsugused matmisviisid kui Eestis, ei tähenda see tingimata, et baltidel olid kõik uskumused ja

arusaamad teistsugused kui läänemeresoomlastel, kes matsid tarandkalmetesse. Taolisi ehteid ei ole Eesti alalt leitud, kuid tuleb arvesse võtta, et siinsetes põletusmatustes ei ole terviklikke ehtekomplekte võimalik tuvastada; mõned ehted on tules äratundmatuseni moondunud ja paljud pole meieni säilinud. Samuti ei pidanud inimesed, kes jagasid sarnaseid uskumusi, riietuma ja ehtima end samamoodi. Riiete ja ehete väljanägemine sõltus ilmselt lisaks mõnikord võimalikule mütoloogilisele motiivile ka teistest tasanditest, mis tõenäoliselt ei olnud isegi ühe etnose sees samasugused.

Lisaks baltide kitse ja hundi jõulumängule ning kuuga seotud uskumustele on lätlaste folkloorist teada väga palju teisi laule, kus mainitakse päikest ning kuud. Paljudes läti rahvalauludes ehk dainades on mainitud päikese tütreid ja päikest kui eluea ning vaeslapse ema (Tampere 2009, 51, 99, 103). Läti päikeselaulud olid tuntud ka liivlastele, mille sisus on päikese liikumine ning juttu on ka päikese tütre meheleminekust kuule (Loorits 1998, 43 jj). Looritsa järgi põlvnevad Liivi rannikul levinud laulud päikese tütre kosimisest ilmselt Lätist, mille rahvaluules on päikese kõrval tihti mainitud kuud ja tähti (*Ibid*, 45 jj) (vrldl luunulate ja tähekujuliste naastudega). Sarnasust päikeselaulude sisuga on ka Lõuna-Eesti lauludes, kus päike kammib sulaste või vaeslaste päid ning paistab silma samasugune soe suhtumine päikesesse, nagu dainade puhul (Tampere 2009, 99). Herbert Tampere toob välja võimaluse, et dainade juured ulatuvad muinasaega ning lauludes võib leiduda selleaegseid motiive, kuid kindlamat pidepunkti anda ei saa (*Ibid*, 104, 105).

Seoseid baltlaste hundi ja kitse jõulumängudega leiab ka Eesti folkloorist „Hobusemängu“ näol, mille puhul on samuti tegemist jõuludeaegse laulumänguga, kus kinnipüütavaks on kitse asemel on hobune (Mirov 1986). Need laulud on jagatud kahte põhiredaktsiooni, millest üks on setu ja teine nn üle-eestiline redaktsioon, millel on mitmeid alaredaktsioone (*Ibid* 120, 121). Kolmandana tuleks kõne alla ka Saarde-Suure-Jaani laulud, kuid nende üleskirjutusi on selleks liiga vähe (*Ibid*). Üle-eestilise redaktsiooni alaredaktsioonid on Põhja-Eesti (keskusega Harju-Jaani, Kuusalu, Haljala ja Kadrina kihelkondandega), Järvamaa, Muhu ja Saaremaa. Ühtne pesa moodustab ka Tartumaal (*Ibid*, 117, 121). Kui juba rooma rauaajal oletatakse Lätis hundi ja kitse ringmängu/protsessiooni või vähemalt narratiivi olemasolu, siis võib see kõne alla tulla ka Eesti aladel. Hobusemäng on muu hulgas levinud Tartumaal, mis oli rooma rauaajal tihedates suhetes Põhja-Lätiga ning

nende puhul on oletatud ühtset kultuuripiirkonda (Jaanits *et al.* 1982, 243). Kuigi Kalnazīverti rinnaehe on leitud Liepājast, kus olid rooma rauaajal ilmselt ei olnud tegu läänemeresoome etnosega, ei pruukinud matmisviisi levik olla sama folkloori levikuga. Sellele viitavad ka läti mõjud liivi folklooris (Loorits 1998, 143 jj). Hobusemängu/kitse ja hundi mängu näol võib tegu olla balti ja läänemeresoome ühisosa või laenguga. Sama kehtib ka ilmselt lauludega, milles on juttu päiksest.

Mütoloogial ning ornamentidel on seos ning tõenäoliselt oli see olemas ka rooma rauaajal Eestis. Samuti ei tohiks astraalsümboolikat ei rooma rauaajal ega sellele järgnevatel perioodidel alahinnata, kuna agraarsetes ühiskondades on päikesega seotud uskumused ja rituaalid tähtsal kohal ning ilmselt on see ka üks põhjus, miks päikesekujutised esinevad ehete sümboolikas. Tõenäoliselt püüti erinevate rituaalidega ning ka sümboolika kandmisega kindlustada, et erinevad pööripäevad saaks kenasti läbitud ja näidata, et päike on inimeste, loomade ja viljakuse jaoks igapäevaselt oluline. Päikesega seotud uskumusi ja võimalikke rituaale võib väljendada ka folkloor, mille kaudu võib saada aimu ornamentide ja sümboolite tähendusest ning võimalikust rituaalsest käitumisest.

4. Ehted, ornamendid ning nende kontekst

4.1. Ehted Roomas ning selle provintside

Kuigi Rooma ning selle provintsid jäid Eestist rooma rauaajal küllaltki kauges, mõjutasid need siiski kogu Euroopat ning erinevate mõjulainetega jõudsid ilmselt mingid ilmingud ka Eestini. Küll ilmselt läbi mitmete vahendajate, kes vormisid materiaalselt kultuuri omanäoliseks, kuid olulised on erinevad protsessid, kuidas nad seda tegid, mida roomalikku omaks võtsid ja mida mitte ning kuidas nad seda kujundasid oma kultuuris. Leian, et oluline on teada midagi ka rooma ehetest ja üldistest fenomenidest ning nende tähendustest roomlaste enda jaoks, sest on võimalus, et üle võeti ka eseme originaalne või originaalilähedane tähendus (vt Lang 2013, 205) ning et see võis läbi vahendajate mõjutada ka rooma rauaaegset Eestit.

Rooma kunst, ehted, riietus religioon ning ornament üldisemalt oli väga rikkalik ning mitmekesine. Alljärgnevalt pole võimalik ära tuua kogu nende mitmetahulisust. Keskendun elementidele, mis olid minu meelest tooniandvamad, võides levida ka impeeriumi piirest välja ning põimuda kohalike kultuuridega, kajastudes mingil määral ka Eesti rooma rauaaegses materiaalses kultuuris.

Rooma impeeriumis oli levinud päikese ehk *Sol invictus-e* (lad. võitmatu/kõikvõimas päike) kultus, mis tõusis eriti tugevalt esile esimestel sajanditel pKr (Halsberghe 1972, 37). Päikest nähti kui universumi südant, elu kinkijat. See kultus muutus kiiresti poliitiliseks ning keisrid nägid end kui päikesejumala poolt väljavalitud, pidasid end päikesejumala järglasteks ja lasid end sellena ka austada, mistõttu sai päikese kultus impeeriumis üldlevinuks. Päikse kaaslane oli kuu ehk *luna*, keda samuti austati ning kes oli ka religioonis olulisel kohal (*Ibid*, 33). Neid kujutati palju ka visuaalselt, näiteks mosaiikidel, reljeefidel ja maalidel, kus nad etendasid mütoloogilisi stseene (Hijmans 1996, 140). Palju on kujutatud päikest koos keisriga, mis on tihedalt seotud poliitilise võimu näitamisega (*Ibid*, 144–148). Näiteks on müntidel kujutatud võidukat sõjastseeni, kus päikesejumal aitab keisril vaenlast võita. Samuti kujutati müntidel keisrit koos päikesesümboolikaga. Päikesesümboolika oli väljendatud ka ehetes, kus näiteks svastikakujuline hobusepeade ning punk-ringidega sõlg kujutas ilmselt päikesekaariku liikumist, väljendades

mütoloogilisi ideid (Assasi 2012, 4). Svastika ja teised liikumismotiivid olid väga populaarsed üldise kaunistustena erinevatel esemetel ning vahel olid nad ka liikumise ideogrammideks (Wilson 2001, 48).

Roomlased kandsid mitmeid ripatseid ja ehteid, mille kuju või dekoratsioonimotiiv võis nendele anda need kaitsemaagilised omadused, mis ripatsil või ehtel oleval sümbolil olid (Swift 2009, 183). Nii võib ehtena kantuid rattaid, kodaraid ja poolkuud näha vahenditena päikese ja kuu omaduste ligitõmbamiseks. Luunularipatsid olid ühed kõige populaarsemad kaitsemaagilised ripatsid kogu Rooma impeeriumis ning nad olid peaaesjalikult naiste (*Ibid*, 131, 183) ning loomade, eriti hobuste amuletid (Jonuks 2009, 229 ja seal viidatud kirjandus). Luunularipatsid olid sekundaarsed sotsiaalsed agendid, väljendades maagilisi omadusi, mida kuule oli rooma ühiskonnas omistatud (Swift 2009, 183).

Ehtel ning riietuse osadel oli Roomas üpriski sümboolne roll ning tihti oli nende kandmine ka reguleeritud (Stout 2001, 77 jj). Ehted markeerisid inimeste sotsiaalset positsiooni ning keisritel ja keisrinnadel olid ehted, mis kuulusid nende tunnuste hulka, näiteks rosettsõled, ripatsid, erinevad juuksekaunistused. Need olid tavainimeste omadest uhkemad ja tihti väärismetallist ning vääriskividega kaunistatud (Stout 2001, 83 jj). Kõrgema ühiskondliku positsiooniga inimeste, kelle hulka kuulusid ka sõjaväelased, üheks tunnusehteks oli ambsõlg (Stout 2001, 80). Alates 4. sajandist standardiseeriti rooma sõjaväeriietus, mille hulka kuulusid tuunika, keep, vöö ja paremal õlal kantud ambsõlg; seega on võimalik uurida, kuidas nende esemete kaunistused on funktsionaalsed väljendamas sotsiaalseid rolle (Swift 2009, 159, 167). Ambsõlgede kaudu väljendati mitmeid sõjaväega seotud aspekte, näiteks ambsõlg anti sõdurile, kui ta teenistusse astus ning kuna sõled muutusid ajas, siis on võimalik eristada sõdureid, kes koos teenistusse astusid (*Ibid*, 160). Neljanda sajandi keskel või lõpupoole standardiseeriti taolised sõled ning nende dekoratsioonid, kuid motiivide kombinatsioonide abil saab siiski eristada individuaalseimad sõlgi. Kuigi ambsõle vorm on provintsiaalrooma juurtega, kanti sellele kreeka-rooma arhitektuuris levinud motiive, mida tihti kasutati Rooma võimu ja dominantsi väljendamiseks. Selle läbi nõ varjati sõle provintsiaalpärilolu ning seda seostati Rooma võimu staatusega. Samuti kanti ambsõlgedele teisi õnne ja edu sümboleid (*Ibid*, 162–163 jj). Sõjaväelaste poolt kantud vööd olid teisiti kaunistatud kui ambsõled ning

nende dekoratsioonis oli ka rohkem variatiivsust (Swift 2009, 169). Üheks domineerivaks vööde kaunistuseks oli zoomorfne ornament (*Ibid*, 170). Sellel dekoratsioonil on oletatud mitmeid erinevaid funktsioone, alates kaitsvatest kuni üldisemalt roomaliku kultuuri representatsioonini (Swift 2009, 170–172). Võimalike erinevate funktsioonide paljusus lubab oletada ornamendi erinevat kasutust erinevates situatsioonides, sõltudes vöö kandjast ning dekoratsiooni reinterpreteerimist ajas ja ruumis. Taolised vööd olid rikkalikult kaunistatud ning ilmselt kandsid neid kõrge staatusega sõjaväelased (*Ibid*, 173–174). Lisaks zoomorfsele ornamendile olid levinud ka erinevad liikumissümboolikaga sh svastikatega vööd, mille väärismetallidega kaetud eksemplarid olid samuti kõrge staatuse markeriteks (*Ibid*, 177).

Kokkuvõtlikult võib öelda, et rooma religioon oli tihedalt seotud solaar- eriti päikesekultusega, mida väljendati kunstis, ehetes ning ka müntidel. Päikesekultuse näol oli tegemist ametliku kultusega, mis seostus tugevalt ka poliitikaga: seda kasutati võimu legitimeerimiseks ning ritualiseerimiseks. Päikese ning kuuga seotud uskumused kajastusid ka liikumismotiiviga ehetes ning kuukujulistes ripatsites, mis väljendasid vastavalt päikese ja kuu maagilisi omadusi. Lisaks olid ehted muude funktsioonide hulgas üldisemalt staatuse markerid, seda eriti sõjaväelistes ning võimuga seotud kontekstides.

4.2. Rooma mõjud Germaania ja Läänemere regioonis

Eesti alad ning piirkond, kus olid levinud tarandkalmed, kuuluvad üldisemalt Läänemere regioonini, kus rooma rauaajal leidis erinevaid rahvaid. Kõik nad olid omanäolised, üksteisega erinevates suhetes ja mõjutasid üksteist. Kindlasti oli üheks suureks mõjuallikaks ka Rooma impeerium. See, kuidas erinevad regioonid võtsid teistelt erinevaid elemente enda kultuuri, mida nad võtsid ja mida jätsid, on kultuuriti erinev. Alljärgnevalt toon välja mõned näited Germaania ning baltlaste omavahelistest suhetest ning kontaktidest Rooma impeeriumiga, keskendudes peamiselt ornamendile ja ehetele, mille impulsid võisid olla mõjutatud just roomalikest elementidest.

4.2.1. Germaania

Germaaniaks loeti rooma rauaajal piirkonda, kus elasid erinevad rahvad, keda roomlased kutsusid germaanlasteks, s.t alasid Reini jõest idas ning Doonau jõest põhjas (Schlette 1980, 11–21). Rooma püüdis seda ala vallutada, kuid ei suutnud, ning pideva germaanlaste

sissetungi ohus kindlustati piir ning ehitati Germaania limes, mis kulges Reini idakaldal, kus ühel pool olid Rooma provintsid, teisel pool aga *Germania libera*, Vaba Germaania (*Ibid* 28).

Siiski oli Germaania tihedates suhetes Rooma impeeriumiga. Sellest annavad tunnistust mitmed sealt pärit esemed, mida on varasemalt interpreteeritud kui luksusesemeid, eksootikat, et demonstreerida võimu ning välissidemeid roomlastega, mis kinnistaks kohalike poliitilist kontrolli (Ekengren 2009, 12; Hedeager 1992). Viimasel ajal on neid seisukohti ümber hindama hakatud ning rooma või esmapilgul roomalikuna paistvate esemete esinemist ei vaadata vaid poliitilise kontrolli demonstratsioonina (nt Ekengren 2009; Ströbeck 2006). Välja on toodud keerukamaid suhtlus- ja vahetusskeeme, kus suhtlus ei toimu üksnes eliidi vahel luksusesemete tasandil, vaid lisaks ideede, tegude ja esemete kasutuse ning ka lihtinimeste tasandil (Ströbeck 2006, 117).

Uuritud on ka võõraste esemete ning elementide esinemist ning suhestumist kohalikega. Üheks uusimaks uurimuses selles vallas on F. Ekengreni doktoritöö, mis käsitleb seda teemat hõbenõude vormi ja ornamendi põhjal (2009). Käsitletud nõud on leitud varase rooma rauaaja haudadest väljaspool Rooma impeeriumi piire (*Ibid*, 135–137). Vormi poolest meenutavad nad klassikalisi kreeka-rooma *scyphi* (suuri joogianumaid), mida algselt valmistati Itaalia töökodades, hiljem aga ka Rooma provintsidest (*Ibid*, ja seal viidatud kirjandus). Enamik uurijaid on interpreteerinud neid kui kohalikke Germaania imitatsioone Rooma nõudest, mis ei tulnud just kõige paremini välja, olles lihtsamad ja halva kvaliteediga, ja millele kanti kohalik ornament. Harva on neid vaadatud kui kohalikku interpretatsiooni või transformatsiooni. Ka ornamendi osas on vaieldud, kas tegemist on olnud kohalike või roomalike motiividega (*Ibid*, 137). F. Ekengren eristas vormi, vormi tehnilise teostuse, ornamendi tehnilise teostuse ning motiivide ja motiivide kompositsiooni põhjal kuus mõjujälge, mille põhjal ta väidab järgnevat: nõude vorm viitab kreeka-rooma stiiliga nõude vormile; nõud on valmistatud kohaliku traditsiooni järgi; puntsimistehnika arenes ilmselt Rooma impeeriumis; puntsitud ornamentide kompositsioon on sarnasem kohalikule; lehtkulla kasutamine on iseloomulik Germaania metallitööle; geomeetrilised mustrid on iseloomulikud kohalikule metalli ja keraamika dekoratsioonile rooma rauaajal; geomeetriliste mustrite kompositsioonid viitavad

sarnastele kohalikele kompositsioonidele keraamikal (Ekengren 2009, 147-148). Vaid kaht nendest mõjujälgedest saab seostada Rooma impeeriumi metallitööga, samas kui teised seostuvad kohaliku traditsiooniga (eriti keraamikaga). Hõbenõudes on väljendatud samasugust disaini nagu eelnevatel ja samaaegsetel kohalikel savinõudel (*Ibid*, 148). Selle tõttu võib väita, et hõbenõud olid juurutatud kohalikku konteksti ning neid ei saa interpreteerida kui lihtsustatud Rooma nõude imitatsioone, vaid mitmed mõjud koonduvad ja lõimuvad, ilma et nende vahel tekiks konflikti. Loodi funktsionaalne ja ilmselt ka sümboolne side kohalike ja võõraste nõude vahel.

Samas on siiski Germaania ornamendi mõneti mõjutanud ka rooma kunst. Nimelt kujunes germaanlaste ornamentikas hilisel rooma rauaajal välja loomornamentika stiil, mille eeskujud olid üldiselt Roomas ning seelses zoomorfses ornamendis, kuid rooma realistlik maalikunst ja vahemerelik taimornamentika ei pakkunud neile huvi. Rooma klaas, pronksesemed ja relvad võeti kohe kasutusse. (Randsborg 1991, 162) Sellest annavad tunnistust mitmed germaanlaste hauad, kus on panusteks rooma relvad ja muu sõjaväeline varustus (kiivrid, rõngassärgid, kannused ja vööd) (Voß 2007, 66). Kuid rooma kunst lükati tagasi või kujundati drastiliselt ümber (Randsborg 1991, 162). Millegipärast võeti loomornamentikas üle vahemerelik naturalistlikkus ja elementide plastilisus, mida kasutati ära loomornamentikas. Zoomorfse ornamendi, naturalistliku kujutuse ülevõtmine germaanlaste poolt oma loomornamentikasse rooma kunstist on väga huvitav. Hästi on näha, kuidas elemendid, mis kattuvad kultuuri vajadustega, võetakse üle, asjad aga, mis ei oma tähendust, jäetakse tähelepanuta.

Seega Germaania ornamentika puhul võib näha rooma rauaajal tendentsi, kus midagi ei võeta suvaliselt üle ning erinevaid kaunistuselemente hakatakse oma kultuuri omaks võtma alles siis, kui selleks valmis ollakse.

4.2.2. Baltide alad

Baltideks nimetatakse Läänemere kirderannikul elanud inimesi, kes rääkisid balti keeli, mis kuuluvad Indo-Euroopa keelte hulka. Lisaks lätlastele ja leedulastele kuulusid balti keelte rääkijate hulka minevikus ka muinaspreisi hõimud. Rooma rauaajal elasid baltid Kirde-Poolas, Sambia poolsaarel (Ida-Preisi) ning Läti ja Leedu aladel. Tänu Sambia poolsaarel ning Leedu rannikul leiduvale merevaigule olid baltidel tihedad kaubanduslikud

kontaktid Rooma impeeriumiga. (Bitner-Wróblewska 2010, 142–143) Nn merevaigutee kaudu olid Balti mere läänerannik ühendatud Aadria merega (Laul 2001, 183; Gimbutas 1963, 118). Kontaktidest annavad tunnistust ka balti aladelt leitud rooma import (klaashelmed, sõled, sõrmused, mündid, metallkellad, relvad ning mõned unikaalsed esemed). Võrreldes teiste *Barbaricum*i aladega on balti asualadelt leitud vähe pronks- klaas- ning *terra sigillata* nõusid ning puudub veinijoomisvarustus. Erinedes naabritest, panid baltid hauda rooma münte kaasa (eriti Samlandi poolsaarel ja Lääne-Leedus, vähem Poola põhjaosas). (Bitner-Wróblewska 2010, 144) Selle tõttu on viimasel ajal hakatud ka ümber hindama mõnede esemetüüpide dateeringuid (Nowakowski 1996).

Põhja-Poola ning Preisi aladel on eristatud mitmeid arheoloogilisi kultuure (Bitner-Wróblewska 2010, 146–154). Sambia poolsaart (kus oli levinud Dollkeim-Kovrovo kultuur) võib pidada kaubavahetuskeskuseks, mis hoidis üleval kaugkaubandust erinevate *Barbaricum*i regioonidega, Skandinaavia ja Rooma impeeriumiga (*Ibid*, 147–148). Kontaktidest annavad tunnistust ka ehted ja ornamendid. Nimelt on tähendatud Skandinaavia Sösdala stiili mõjusid kohalikule puntsitud ornamendile ning kontaktid Doonau aladega väljenduvad Sambia vöödes, mis on tehtud Põhja-Pannoonia omade eeskujul. Stiililised innovatsioonid ja arendused levisid Dollkeim-Kovrovo kultuuri kaudu ka teistele baltlaste aladele mööda Läänemere idarannikut.

Üheks Sambia poolsaare kaudu levinud impulsiks võivad olla sõjameeste matustes kajastuvad panused: sõdalased on tihti maetud koos ambsõlgede ja/või vöödega. Mitmete sõjameeste matustes on panusteks lisaks relvadele erinevalt kaunistatud vöö (Banytė-Rowell 2007, 191). Ilmselt oli vöö sõjameeste epolett, väljendades oma ornamendi kaudu kandja nõ auastet. Uhkeimaid ambsõlgi on baltide seas leitud nii meeste kui naiste matustest (Rohtla 2003 ja viidatud kirjandus). Lääne-Leedu Lazdinikai kalmistule oli rooma rauaajal maetud grupp sõdalasi hobustega, muuseas oli iga sõdalane varustatud vööga ning keskne, kõige uhkem matus ka ambsõlega (Bliujienė, Donatas 2007, 101–102). Ilmselt võib selles näha mingit kajastust rooma sõjaväelaste atribuutikast, kus nende tunnused olid ambsõlg ja vöö: mida kõrgemal positsioonil Rooma sõjaväes oldi, seda uhkemad olid need olid (Swift 2009, 159–163). Kuigi lisaks staatusele olid nendes ehetes ilmselt väljendatud ka muud elemendid (kaitsemaagilised sümbolid, „roomasus“), ei

pruukinud need ideed kui baltidele mitte teadaolevad nendeni otseselt jõuda. Ilmselt kadusid läbi vahendajate sõlgedelt ja vöödelt isiklikumad tähendused. Alles jäi visuaalselt tugevam ning enam teistele suunatud tähendus. Kindlasti tuli baltide alal vöödele ja ambsõlgedele ka tähendusi juurde. Vööd võisid kitsamalt olla sõjameeste tunnusteks, uhkemad ambsõled aga üldisemalt erinevate kõrgel positsioonil olevate inimeste tunnusteks.

Tõenäoliselt olid rooma päikesekultuse sümbolid baltlastele vastuvõetavad, sest nende mütoloogilises ja ilmselt ka usundilises maailmas oli päike olulisel kohal, nagu mitmed rooma rauaaegsed arheoloogilised esemed (näiteks Kalnazīverti rinnaehe), folkloor ja hilisemas materiaalses kultuuris olevad sümbolid viitavad (Vasks 2006, Vaska 2003, Loorits 1998). Samuti ilmusid roomlaste kunstis, ehetes ja muus palju kasutatud svastika ja luunula baltlaste alale umbes 3. sajandil (Zemītis 2003 141; Wilson 2001, 47; Razauskas & Vaitkevičius 2008). Lisaks on ka teisi päikesega seotud ehteid, nagu rataspeaga rinnanõelad (Zemītis 2004, 206). Roomalikel või nende eeskujul tehtud esemetel on tähenduse osas ilmselt sama tendents nagu vööde ja ambsõlgedegagi. Nendega võis kaasas käia originaalne tähendus ning tänu sellele võeti need esemed nii lihtsalt enda konteksti. Kui originaalne tähendus oli mitmete vahendajate kaudu kadunud, siis võis sarnase tähenduse luua esemete visuaalne väljanägemine, seda eriti astraalsümboolika puhul. Nendega oli lihtsam seoseid luua ning enda konteksti sobiv tähendus anda.

4.3. Ehted ja ornamendid Eestis

4.3.1. Ehted, ornamendid ja ruum

4.3.1.1. Ehteliigid

Kui võrrelda regioone ehteliigiti, siis sõlgede puhul tulevad välja kindlad eelistused erinevates piirkondades. Ajaliselt tuleb välja, et varaseimad sõlevormid regioonides, kus esineb sõlgi, on just need tüübid, millest hakkavad arenema nõ „omad“ sõletüübid ning need, mis on üldisemalt varasemad, kuid esinevad vaid üksikute eksemplaridena ning ei jää piirkonnas kasutusele. Näiteks Loode-Eestis on nendeks ketas-, kärbis- ja peakilpsõled. Erinevalt ülalnimetatutest jäävad ambsõled kasutusele pikemaks perioodiks. Erandiks on Edela-Eesti, kus ilmselt ei juurdu ükski sõlevorm. Erinevad ning oma regioonile omased sõlevormid on iseloomulikud 3.–4. sajandile, vastavalt regioonile võib see veidi erinev

olla. Umbes 4. sajandi lõpust – 5. sajandist hakkab see paljusid hääbuma ning kasutusele jäävad mõningate regioonide eelistatavamate sõleliikide suuremad ja uhkemad vormid.

Ehtenõelad annavad suuremat tooni vaid Saaremaal ning veidi Edela-Eestis, üksikult leidub neid ka Kesk-Eestis. Peamiselt on nendeks karjasekeppnõelad, mida on ilmselt kasutatud kogu perioodi vältel. Kesk-Eestis on leitud ka 4.–5. sajandi spiraalpeaga nõel (Vassar 1943, 79) ning võib-olla rooma rauaajast hilisem ristpeanõel (*Ibid*, 80; Laul 2001, 131).

Käevõrude osas on pilt üsna kirju, kuna kasutusel oli mitmeid erinevaid tüüpe. Väga palju esines kõikides regioonides lamekumera ristlõikega käevõrusid. Veidi vähem, aga siiski palju oli ka õõneskumera ristlõikega käevõrusid. Kirde-Eesti puhul tuleb esile ka suurem seeria-, spiraal-, nuppotstega ja paelja ristlõikega käevõrude hulk. Üldiselt oli teistes regioonides nende hulk väiksem. Esines ka baltipäraseid käevõrusid (kuue- ja kaheksatahulised, paelja ristlõikega), mille osakaal oli Kirde- ja Kagu-Eestis suurem kui ülejäänud regioonides. Lame- ning õõneskumera ristlõikega käevõrud on dateeritud peaaegu kogu rooma rauaajaga (vt nt Laul 2001, 147, 154; Lang 2007b, 213). Selle tõttu on raskem välja tuua mingeid kindlaid perioode, millal neid oli rohkem kasutatud. Mõnede käevõrude puhul tuleb välja kitsam dateering (nt nuppotstega käevõrud olid kasutusel 1.–2. sajandil; Шмидехельм 1955, 65–67). Erandlike käevõrude või väheesinevate tüüpide puhul oli ilmselt tegemist impordiga kaugemalt või Eesti erinevatest regioonidest. Nende tüüp ei pruukinud niivõrd juba oma väljakujunenud stiili juurduda. Samas käevõrude liikide paljusid (nt Kirde-Eestis) võib viidata avatud ühiskonnale, kus ollakse muutustele ja uutele esemetele rohkem avatud.

Sõrmustest olid igas regioonis vaieldamatult kõige populaarsemad spiraalsõrmused, mis levisid laiemalt ilmselt umbes 3.–5. sajandil (Lang 2007b, 214). Tavalised olid ka kinnised sõrmused, mis olid peamiselt terav- ja õõneskumera või terav- ja õõneslameda ristlõikega. Kinniseid sõrmuseid kanti rohkesti umbes 2.–3. sajandil, aga neid võis esineda ka veel 4. sajandil (*Ibid*). Nende suurim levikuala jäi Kirde-Eestisse. Perioodi lõpupoole hakkasid levima ka kesk- ja otsaplaatidega spiraalsõrmused, eriti just Loode- ja Kirde-Eestis, kuid nende hulk ei olnud eriti suur. Väikse osa moodustavad ka 3.–4. sajandi (Vassar 1943, 104;

Moora 1938, 463) prillspiraalsõrmused, mis olid levinud enamasti Kirde-, Kesk- ja veidi Kagu-Eestis.

Kaelavõrusid oli teiste ehteliikidega võrreldes kalmetes üldiselt vähe. Seen- ja koonusotstega kaelavõrusid on leitud peaaegu igast regioonist (va Saaremaa). Mõnede fragmentide puhul ei ole teada, kas nad olid seen- või koonusotstega. Üldiselt kuuluvad eelmainitud kaelavõrud 2./3.–4. sajandisse ning nad võisid isegi 5. sajandil kasutusel olla (Lang 2007b, 212), kuid täpsem kasutusaeg on regiooniti erinev. Suuri seenotstega kaelavõrusid on vaid Kirde-Eestis (Vassar 1943, 192). Trompetotstega kaelavõrusid ei ole leitud Loode, Kesk ja Lääne-Eesti ega ka Saaremaa kalmete materjalist, küll aga Kiiu peitleiust. Üldjuhul on neid leitud üksikult ning ajaliselt jäävad 2.–4. sajandisse (Lang 2007b, 211).

Ripatseid oli enim Kagu-Eesti tarandkalmetes, seda ilmselt üldiste baltipäraste mõjude ning oma ripatsite väljakujunemise tõttu. Ripatseid esineb ka teises regioonides. Kesk-Eestis tõusevad esile ratas- (võrdhaarne rist sees) ja rombripatsid, Kirde-Eestis luunula- ja kolmnurkripatsid, Loode-Eestis esineb vaid üksikuid ripatseid. Saaremaal on Eesti kontekstis unikaalsed ämber- ning merevaikripatsid. Üldiselt jäävad kõik ripatsid 3.–4. sajandisse ning rooma rauaaja lõppu (Lang 1996, 108, 181, 230, Moora 1938, 244, 250, 256 jj, Vassar 1943, 143 jj; Mägi-Lõugas 1996, 420, 421; Laul 2001, 141; Vassar 1943, 85–86).

4.3.1.2. Ehteliigid ja ornament

Kuna paljude ehte ornament on seotud nende liikidega, siis on erinevused kaunistustes sageli tingitud erinevate ehte eelistamisest mingis regioonis. Siiski tuleb ette mõnede samade ehteliikide erinevaid kaunistusi regiooniti.

Sõlgede osas on näiteks Loode-, Kirde- ja Kesk-Eesti ambsõlgede puhul tavalised jooned (lisa 5:1). Erandlikumana võib välja tuua, et Loode- ja Kirde-Eesti ambsõlgedest on mõned kaunistatud kaldristiga, esineb võreornamenti iluplekil (Kirde-Eesti puhul ka täppe iluplekil), Kesk-Eestis topeltjoontest siksakki, Kesk- ja Kirde-Eestis ringe ning ühel juhul Loode-Eestis rosettornamenti. Rosettornament ning siksak on dateeritavad sõlgede järgi, millel nad on, 5. sajandisse (Vassar 1943, 74; Rohtla 2003, 56; Lang 1996, 230). Sõlgede

dateeringute põhjal (Rohtla 2003, 53–57; Lang 1996, 170, 242, 243) kuuluvad ülejäänud kaunistused 3.–5. sajandisse.

Peamiselt Kirde-Eestis levinud silmiksõlgede ornament oli liigiti üpriski sarnane (silmiksõlgede ornamendist vt Olli 2010, 29–31) ning seda igas regioonis. Ühel juhul esineb Kirde-Eesti eesti sarja silmiksõljel profileeringu osas võreornamenti. Mõnel juhul on nõelahoidjat ornamenteeritud ristjoonte ja nende vahel olevate kaldjoontega. Need sõled jäävad aga ajaliselt rooma rauaaja alguspoolde (Vassar 1943, 61).

Peakilpsõlgedel on peamiselt kaunistatud kilpe ning jala alaosa. Kuna need sõled olid levinud enam Kirde- ja Kagu-Eestis, siis oli just seal levinud eksemplaridel enam ornamenti. Peamiselt olid kilbid küll soonitud, Loode-Eestis ka täkitud, aga mõlemas regioonis esines lisaks ka nõelahoidjal ristjoonte vahel olevaid kaldjooni (lisa 5:2). Viimase kaunistamisviisi dateerib A. Vassar ka peakilpsõlgedel 2. sajandisse (1943, 65). Kirde-Eesti peakilpsõlgedel esineb peent paelornamenti, jooni, veidi vähem siksakki, kontsentrilisi ringe ning kaldristi, ristumiskohaga ülal. Ühel sõlkel on ka erandlikku ornamenti. Siksaki alguse peakilpsõlgedel dateerib A. Vassar 2. sajandisse ning pärast seda hakkas taoline kaunistamisviis neil aina rohkem esinema (1943, 65).

Kärbissõled on igas regioonis kaunistatud soontega okstel ning neil esineb ka täkkeid (lisa 5:4, 5:5). Regioonides, kus nad olid nõ „omad“ ehted, on neid ka mitmekülgsemalt kaunistatud. Näiteks Kirde-Eestis tulevad alates 3. sajandist nende kaunistusse lisaks soontele täkked ja ringid. Kagu-Eestis oli kärbissõlgi kaunistatud lisaks ka peene paelornamendiga ning 4. sajandi eksemplaridel (Laul 2001, 107) esineb ka ringe, nuppe ja ühel juhul emailitud rombi. Kahe Loode-Eestist leitud ketassõle disainis on nelikring (lisa 5:3). Kesk-Eestis esineb ketassõlgede disainis svastikat, nõgusate külgedega rombristi ja kodaraid. Lisaks on sealt saadud kaks erandlikku lohku ja ringidega ketassõlge. Kirde-Eesti ketassõlgede kujus esineb palju nelikringi, veidi vähem on kolmkaart, rombi ja ühel on puntsitud rosettornament. Kagu-Eesti ketassõlgedest oli paljudel kodaraid, aga ka svastikat ning leidub ka ristikujulisi ketassõlgi, mille keskel on romb. Kagu-Eestis moodustavad lisaks omaette tüübi väiksed ketassõled, mille ornamendis on üldiselt rist ja nõgusate külgedega rombrist (lisa 2:6, 2, 3).

Ehtenõelu kalmetes käsitlesin vaid Loode-, Edela- ja Kesk-Eestist ning Saaremaalt, kuid rooma rauaaegseid kaunistatud eksemplare oli vaid kahes viimases piirkonnas. Need ehted

ei olnud tooniandvad ka Kirde- ja Kagu-Eestis ega Kesk-Eestis. Erilisematest väärivad märkimist Kesk-Eestist leitud üks spiraalpeaga nõel (lisa 2:19, 1) 4.–5. sajandist (Vassar 1943, 79), mis võiks anda edasi ideed spiraalist, ning teine ristpeanõel, kus olid koos romb ja rist. Viimased võivad aga kuuluda üldse mitte rooma rauaaega (Vassar 1943, 80; Laul 2001, 131).

Käevõrude ornament on küllaltki mitmekesine, aga samas regioonideüleselt üpriski sarnane. Baltipärased ümarate otste ja paelja ristlõikega ning kuue- ja kaheksatahulised käevõrud on igas regioonis, kus neid leidub, sarnase ornamendiga (lisa 5:17, 18). Esimestel neist esineb otstel ristjooni ning piki võru pikijooni või peent paelornamenti. Mitmetahulistel võrul leidub otstel ristjooni ning piki võru kahes reas kontsentrilisi ringe, vahel pikijooni või peent paelornamenti. Mõnes aspektis võis nende ornament küll erineda, aga üldjuhul oli see siiski sarnane. Teised käevõrud (lamekumera-, õõneskumera ja paelja ristlõikega ning seeriakäevõrud) on samuti üpriski ühtse ornamendiga (lisa 5:12–16). Neil esineb ornamenti peamiselt otstel, kuid leidub ka piki võru jooksvat ornamenti. Mõneti erineb motiivide kombinatsioon ning paiknemine. Ilmselt ei olnud käevõru ristlõige ega liik ornamenteerimisel eriti tähtis. Kuigi regiooniti esineb väikseid erinevusi, paistab silma üksikmotiivide sarnasus (ristjooned, nende grupid, ringid, mis vahel moodustavad erinevaid kujundeid, sh punkt-ringid ja kontsentrilised ringid, võreornament, kaldrist, kaldjooned ja nende peegeldus jm). Mõned regioonide iseärasused aga paistavad rohkem silma kui teised. Nimelt tõusevad Kirde-Eesti seeriakäevõrude ornamendis esile ringid ja punkt-ringid, mis on sellele käevõrutüübile Virumaal omased (lisa 5:16). Samuti pole teistest regioonidest leitud käevõrudelt põhjata poolrombe (lisa 5:13 g). Kesk-Eesti käevõrude ornamendis puudub võreornament. Loode-Eestis ei ole ristjoontevahelisi kaldjooni. Edela-Eestis on käevõrudel vaid ristjooned, ringid ja kaldrist ning on ka mõned baltipärased, neile iseloomuliku ornamendiga käevõrud. Saaremaalt leitud kaks käevõru on oma mustri poolest Eesti rooma rauaaja materjali puhul unikaalsed (lisa 5:12 k). Kesk- ja Loode-Eesti käevõrudel esineb ka ringidest rombe. Pikiharjaliste käevõrude ornament on eelnevalt mainitute erinev (nt sammuv siksak, poolringid), kuid kuna need ehted kuuluvad peamiselt 5.–6. sajandisse (Moora 1938, 444 jj) ja ei pruugi olla üldse rooma rauaaegsed, siis ei peatu ma neil pikemalt.

Spiraalsõrmuste ornamendis domineerivad regioonides, kus nad esinevad, ristjooned otstel, palju on ka nende gruppe (lisa 5:7). Esineb ka kaldjooni, nende erinevaid peegeldusi ning teisi mustreid ja motiive (ringid, kaldristid, siksak). Üldiselt on spiraalsõrmused aga üle-Eestiliselt küllaltki sarnaselt kaunistatud, mõne regionaalse eripäraga. Kirde-Eestis on spiraalsõrmuste otsi ilustatud väga palju ning erinevate mustritega, mille tõttu piirkond tõuseb ülejäänud regioonidest selgelt esile. Juba eelnevalt käevõrude juures mainitud ristjooni ning nende vahel asetsevaid kaldjooni ja sammuvat siksakki esineb ka sõrmuste otstel, mida teiste regiooni sõrmustel ette ei tule. Samuti on vaid Kirde- ja Kesk-Eestile omane spiraalsõrmuste otste kaunistamine kaldristiga, ristihaarade kohtumiskohaga ülal. Loode-Eesti puhul tõuseb esile spiraalsõrmuste otste vormimine loomapeakujuliseks. Sarnaseid sõrmuseotsi on ka Kirde- ja Kesk-Eestis, kuid mitte nii arvukalt. Tihti on loomapead kaunistatud lisaks veel joontega ning Kirde-Eestis erinevate kaldjoonte peegeldustega ja joonte gruppidega. Vaid Kirde-Eestis esineb ühel spiraalsõrmusel võreornamenti, teistes regioonides seda pole. Silma paistab Saaremaa, Edela-Eesti ning isegi Kagu-Eesti spiraalsõrmuste ornamendi vähene variatiivsus. Peamiselt on nendes regioonides leitud rist- ning kaldjoontega ja nende peegeldusega. Saaremaal esineb lisaks ka punkt-ringe ja siksakki (üksikutel eksemplaridel).

4.–5. sajandi hilisemad spiraalsõrmused (Lang 2007b, 214) (laia keskplaadi ning laiade otstega) on regioonides, kus nad levinud on, kaunistatud ristjoonte, vahel täkete ja pikijoontega ning Loode- ja Kirde-Eestis ringidega, Kirde-Eestis ka kaldjoonte peegelduse ja sammuva siksakiga (lisa 5:8). Kinniste terav- ning õõneskumera ristlõikega sõrmuste ornament on küllaltki sarnane igas regioonis, kus neid esineb (lisa 5:9) (nende ornamendist vt Olli 2010, 36). Kuigi Kagu-Eestis neid esines, ei olnud enamik neist kaunistatud. Prillspiraalsõrmused olid ornamenteeritud vaid Kirde-Eestis ning neil on rist- ja kaldjooni, täkkeit ja võreornamenti (lisa 5:11).

Ripatsite hulgas paistab silma suur variatiivsus ning seda ka regiooniti (lisa 5:22). Saaremaal on Eesti kontekstis täiesti unikaalsed ripatsid (ämbre- ja merevaik). Kagu-Eestis paistavad silma erinevad ripatsid ja nende paljusus. Nõ „oma“ ripatsite hulka on loetud ümarripatsid, mille sees on ažuurne nõgusate külgedega rombrist, ja neljajarulised ripatsid, millest kahel on keskel punkt-ring (Laul 2001, 141; Vassar 1943, 86). Levinud olid ka luunularipatsid, kolmnurkripatsid ja nõgusate külgedega rombristripatsid. Ilmselt oli ka

mitme eelnevalt mainitu puhul tegu kohapeal valmistatutega. Kesk-Eestis tõusevad esile ratasripatsid (võrdhaarne rist sees), aga on ka ažuurseid rombripatseid, võrdhaarne ripats, kolmnurk- ja prillspiraalripats. Kirde-Eestis on luunula- ja kolmnurkripatsid. Loode-Eestis esineb vaid üksikuid ripatseid, mille seas on kaks prillspiraalripatsit, ratasripats ja unikaalsena Eestis emailitud luunularipatsi katke.

Kaelavõrud on kaunistatud nende tüüpidele omaselt (lisa 5:19, 20). Kuna sama tüüpi kaelavõrude kaunistused erinevad mõneti, siis võib näiteks välja tuua, et Kesk-Eesti koonus- ja seenotstega kaelavõrudel ei esine peent paelaornamenti. Üksnes Kirde-Eestis on seenotstega kaelavõru nupul kaardjooni, mis moodustavad kolmnurga. Väikseid stiililisi erinevusi on veelgi, kuid ilmselt ei ole see nii väga seotud mõnes regioonis kindla motiivi või mustri eelistamisega, vaid eri kaelavõrutüüpide eelistamisega ning erinevate töökodade/eksemplaride erineva kaunistusviisiga.

4.3.1.3. Sümmeetriareeglid

Kõikides piirkondades on kasutatud mustrite samasugust ülesehitust: translatsioon, vertikaalpeegeldus, horisontaalpeegeldus, horisontaal- ja kaldpeegeldus (lisa 4:1). Mõnes piirkonnas tõuseb esile ühe või teise ülesehituse kasutamine, mille puhul on tegemist regionaalse eripäraga, kus erinevate kaunistuste eelistamisega on seotud ka mustrite erinev ülesehitus. Kohati tõusevad esile vaid üksikud peamistest mustrite sümmeetriareeglitest erinevad mustrite ülesehitusviisid (Kesk-Eesti peakilpsõlg, Kirde-Eesti peakilpsõlg, Metsküla kaelavõru). Nende puhul võib olla tegu imporditud esemetega, mille kaunistamisviisi üle ei võetud. Üldiselt võib öelda, et rooma rauaaegsete mustrite ülesehitusreeglid olid igas regioonis üpriski sarnaseid ning vaid ühele regioonile omast mustrite ülesehitust ei olnud. Seega oli vähemalt mustrite ülesehituse poolest Eesti rooma rauaajal küllaltki ühtne. Ka ehetel, mis sattusid Eesti aladele mingit liiki vahetuse käigus, ei olnud suuremat vastuolu juba kohaliku väljakujunenud mustrite ülesehitusega.

4.3.2. Regionaalsed identiteedid ja kontaktid

Regionaalsed erinevused ning ühisosad ja sarnasused võivad olla tingitud mitmetest teguritest – alates välisteguritest (nt suhtlus kauge piirkonnaga) kuni inimeste personaalsete valikute ning keerukate suhtlusskeemideni. Lisas 7 olen esitanud piirkonnad, mida

käesolevas töös käsitlen, samuti ehete põhjal eelnevalt väljajoonistunud ühisosad ning rohkem isikupärasemad tunnused. Kaardi tegemisel olen peamiselt arvesse võtnud ehteliike ning veidi ka ornamente. Enamiku käevõrude ja spiraalsõrmuste ja nende ornamendi osas on keerukas välja tuua täpsemalt regionaalseid ühisosi. Ilmselt anti igas piirkonnas (nii üldisemalt minu poolt käsitletud piirkondades kui nende sees) ehetele ka oma käekiri.

4.3.2.1. Regioonide kajastused ehetes ja ornamendis

Rooma rauaaja ehetes kajastuvad ka tollase kultuuri piirkondlikud iseärasused.

Loode-Eestis oli kombeks end ehtida peamiselt sõrmustega, mida on sealt leitud kõige enam. Nende suur hulk võib viidata nende ehete laiemale kättesaadavusele ning paljudel inimestel oli võimalus neid kanda. Piirkonnale eriti iseloomulikeks olid ambsõled, spiraalsõrmused, mille otsad olid vormitud loomapeakujuliseks, ja algselt germaani päritoluga, Skandinaavia vahendusel saadud kaelavõrud, mida pole teistest regioonidest leitud. Iseloomulike ehete ilmumine algab 4. sajandiga, mil neist mõned levivad ka Kesk- ja Kirde-Eestisse. Eheteüleselt on Loode-Eestis kõige arvukamad kaunistusviisid olnud jooned ja ringid ning nende kombinatsioonid.

Kesk-Eesti puhul on tegemist huvitava piirkonnaga, kus ehteid, mida saaks nõ „omaks“ pidada on tegelikult vähe. Piirkonnast on leitud küll palju ehteid, kuid väga paljude puhul on tegemist teistele regioonidele omastega. Ilmselt Kirde-Eestist saadud mõjutuste tõttu esineb palju peakilp- ja silmiksõlgi ning Kirde- ja Loode-Eesti mõjutused tulevad välja ambsõlgedega suure esinemisarvu poolest. Ka Kagu-Eestist on mõjutusi saadud, seda eriti nõgusate külgedega rombristide näol. Loode-Eestist on üle võetud ka loomapeakujuliste otstega spiraalsõrmused. Võiks öelda, et Kesk-Eesti puhul ei olnud tegu keskusega, vaid piirkonnaga, mis võttis üle naaberaladele iseloomulikke esemeid. Selle piirkonna inimestel ilmselt ei olnud niiväga vaja oma regiooni erilisust väljendada ning nad kasutasid teiste piirkondade esemeid, neid edasi arendamata. Ehetega kaasaskäivaid tähendusi, mis olid teistes piirkondades levinud, võidi ka üle võtta. Kõik see teeks Kesk-Eestist rooma rauaajal üpriski identiteeditu piirkonna. Samas tõuseb esile, et Kesk-Eestis ei ole väga levinud ringid, punkt-ringid ega kontsentrilised ringid, samas kui teistes regioonides olid nad küllaltki sagedasteks kaunistusteks. Samuti puudub ehedel võrkornament. Ilmselt võeti ehteid omaks siiski mingi valiku alusel, kuid valikukriteeriumid ei pruukinud olla väga

ranged. Eheteüleses ornamendis tõusevad esile jooned, nende kombinatsioonid ning sooned.

Edela-Eesti puhul ei saa samuti rääkida nõ „omadest“ regioonipõhistest esemetest, kuna enamik ehteid on Kesk-Eesti vahendusega sisse tulnud ning ilmselt jäänud vaid ühekordseteks nähtusteks. Kuna rooma rauaajal oli edasi kasutatud ka karjasekeppnõelu proportsionaalselt samaväärselt sõlgedega, siis võib kõnelda vanemate traditsioonide austamisest või vanamoelisusest, kuna karjasekeppnõelad olid kasutusel ka eelrooma rauaajal. Edela-Eesti puhul ei saa eheteülese ornamendi kohta eriti üldistusi teha, kuid ristjooned on sealgi populaarsed.

Edela-Eesti paistab silma käevõrude suurema hulga poolest, samuti on kalmetest palju leitud sõrmuseid. Teised ehteliigid (sõled, ehtenõelad) on vähem esindatud ning kõige vähem on kaelavõrusid. Ripatseid ei ole üldse leitud.

Lääne-Eesti puhul, kust peale kahe käevõru rooma rauaaja ehteide teada ei ole, on raske teha üldistusi regionaalsusest, mis teistes piirkondades väljendus just läbi ehete. Ilmselt oli tegemist väga omanäolise piirkonnaga, mida peaks rohkem uurima, et rooma rauaaja kohta mingeid teadmisi saada.

Ka Saaremaa on rooma rauaajal väga omanäoline piirkond. Nagu Edela-Eesti puhulgi, paistab silma karjasekeppnõelte edasikasutamine rooma rauaajal. Ehtenõelad on siin kõige populaarsemad ehted; neile järgnevad käevõrud. Kuna eelrooma rauaaeg oli Saaremaal rikkalike kalmetega esindatud, siis võidi jätkata vanu traditsioone ning mõnevõrra sisse tuua ka uusi elemente, millest annavad enim tunnistust ripatsid, mida pole mujalt Eestist leitud. Sõrmuseid ja ripatseid on Saaremaalt teada vähem ning kõige vähem leidub sõlgi (sõlenõelte näol), kusjuures kaelavõrusid pole üldse leitud. Seega mõjutusi saadi pigem Kuramaalt kui mandri-Eestist, millega ilmselt väga ei suheldud.

Kirde-Eesti paistab silma esemete ja kaunistuste rohkuse poolest. Kõige enam kanti sõrmuseid, käevõrusid ja sõlgi. 1.–2. sajandil tuli mainitud piirkonda palju uusi esemeid, enamik neist kodunes ja neid kasutati ka edaspidi. Kuna ülevõetud asjad kodunesid nii hästi, võidi üle võtta ka nende mõningaid tähendusi. Üle võetud esemete põhjalt tekkis 2.–

3. sajandil mitmeid lokaalseid ehteid, mida kanti rooma rauaaja lõpuni. Üheks neist olid eesti seeria silmiksõled, osa peakilpsõlgi, põhjaeesti kärbissõled ja nn türsamäe-tüüpi sõled. Viimased tõusevad esile oma kitsa leviku poolest. Kuna neid sõlgi ei ole väljastpoolt Kirde-Eestit leitud, võib seda tüüpi kitsalt Virumaaga seostada ning ilmselt oli nn türsamäe-tüüpi sõlgede puhul tegu mingi spetsiifilise idee edasikandmisega, mille puhul oli oluline, et see vaid sinna regiooni jääb. Ilmselt on kohapeal tehtud ka teist liiki sõlgi, kuid seda on vaja veel täpsemalt uurida. Levinud olid mitmed ornamendid, mis ehteliigiti olid küllaltki sarnased, kuid on märgata ka mõnede ornamentide esinemist erinevatel ehteliikidel. Ilmselt olidki Kirde-Eestis erinevad identiteedid väljendatud ehetes, millele viitab paljude regiooniomaste ehete esinemine ja nende paljusus. Ornamendis paistab Kirde-Eesti puhul silma erinevate motiivide ja mustrite rohkus. Esindatud on peaaegu kõik kogu Eestis levinud kaunistused. Eelistatuimateks on igasugused jooned ja neist tehtud mustrid, ringid, täkked, peen paelornament, võreornament ja ristjoonte vahel olevad kaldjooned. Lühiajaliselt ning ainult Kirde-Eestis olid 2. sajandi käevõrudel levinud joontega eraldatud rombid (Olli 2012, 43; Шмидехельм 1955, 75). Seevastu pikaajalisemaks nähtuseks kujunesid esialgselt vaid silmik- ja peakilpsõlgede nõelahoidjaga ning silmiksõlgede pingehaagiga seotud ornament (ristjoonte vahel olevad kaldjooned). Muster kandus esmalt üle peakilpsõle kaarele, kuna selline ornament oli nende ehteliikidega seotud. Seejärel või samal ajal kandusid ristjoonte vahel olevad kaldjooned ka sõrmuste ning käevõrude otstele ning kestsid edasi. Ilmselt olid nii kaunistatud nõelahoidjad omased just Kirde-Eestile, kus nad rooma rauaaja alguses levisid. Sealt on nad mõnel juhul ka Kesk-Eestisse sattunud, kuid seal sellist kaunistusviisi eriti üle ei võetud, st edasi ei kasutatud, ning seetõttu saabki selle ornamendi nõelahoidjal Kesk-Eestis dateerida vaid 2.–3. sajandisse (Vassar 1943, 61). Kui varased silmiksõled ja peakilpsõled kasutuselt kadusid, siis hakati Kirde-Eestis ristjooni ja nendevahelisi kaldjooni kandma ka teistele ehteliikidele.

Selge omanäolisus tuleb välja ka Kagu-Eesti puhul, kus kalmetest on leitud rohkesti sõlgi, sõrmuseid ja käevõrusid. Vähem on ripatseid ja kõige vähem kaelavõrusid. Nõ „omad“ ehteliigid, millest kõige suurema osa moodustavad sõled (iseäranis regioonile omased kärbis- ja ketassõled), hakkasid siin arenema sissetulnud ehete eeskujul 3.–4. sajandil. Eheteüleselt on palju kasutatud pikijooni (kärbissõlgede suure arvukuse poolest), aga

leidub ka ristjooni, nende gruppe ja kaldjoonte peegeldust. Väga palju on ka ringe (sh punkt- ja kontsentrilisi), peent paelornamenti ja nõgusate külgedega rombriste. Viimast võibki pidada kõige iseloomulikumaks ornamendimotiiviks, mis ilmselt väljendas Kagu-Eestile omaseid päikese ja/või viljakusega seotud usundilisi ettekujutusi kui ka nendega seonduvaid sotsiaalseid rolle. Mõningal määral levisid piirkonnale omased ehted ka Kesk-, Kirde- ja Loode-Eestisse, kuid jäid seal üksiknähtusteks.

Ehteliikide eelistustes tulevad esile Loode-, Kesk- ning Kirde-Eesti sarnasused: kõigis regioonides olid levinuimad tarandkalmetest leitud ehted sõrmused, seejärel käevõrud ning siis sõled. Loode-Eestis oli kalmetes kaelavõrusid rohkem kui ripatseid, Kesk- ja Kirde-Eestis jällegi ripatseid rohkem kui kaelavõrusid. Loode- ja Kesk-Eesti puhul oli sarnane ehtenõelte vähesus võrreldes teiste ehteliikidega (kuna ma bakalaureusetöös ehtenõelu ei uurinud, jääb Kirde-Eesti võrdlus selles osas välja). Ülejäänud Eesti piirkonnad on rohkem omanäolisemad.

4.3.2.2. Suhtlusalad naaberruumis

Rooma rauaajal toimub suur uut laadi esemete tulek praeguse Eesti alale. Peamisteks lähtepiirkondadeks on täheldatud Läänemere kagurannikut, kitsamalt Ida-Preisi alasid, millega olid tihedad suhted eelkõige Virumaal (Lang 2007b, 197). Sellele viitab ka sealne materiaalne kultuur, milles on esindatud mitmed erinevad ehteliigid Läänemere kagurannikult, näiteks peasarja silmiksõled, mida Eesti teistest piirkondadest on leitud väga vähe (Lang 2007b, 206, 207; Moora 1938, 57 jj, kaart VI). Uued esemevormid levisid Virumaalt edasi sisemaale (Lang 2007b, 256 ja seal viidatud kirjandus). Kirde-Eestil võisid olla kontaktid ka Idapoolsete aladega, täpsemalt Isuri lavamaaga piirkonnaga, kust on tarandkalmetest leitud preisi-, pea- ja eesti sarja silmiksõlgi, peakilpsõlgi, kinniseid sõrmuseid ja muid ehteid. Erinevalt Eesti tarandkalmetest on sealt leitud ka relvi. (Юшкова 2011, 367–370) Kuigi Saare-, ja Läänemaa jäid otsestest meritsi kontaktidest Ida-Preisiga välja, olid Saaremaal ilmselt sidemed Kuramaaga, millest annab tunnistust Tõnija Tuulingumäe esemelise materjali sarnasus sealsega (Lang 2007b, 256; Mägi 2006, 57). Mõningastest kontaktidest Skandinaaviaga annavad tunnistust sealt pärit esemed (nt kaelavõrud, sõled), mis peale pikiharjaliste sõrmuste ei kodunenud (Lang 2007b, 257). Skandinaaviaga olid tihedaimad kontaktid just Loode-Eestil, kust paljud eelnimetatud esemed on leitud. Ilmselt levisid mõned neist (pikiharjalised sõrmused) ka maismaad

mööda teistesse Eesti piirkondadesse, eriti just Kesk- ja Kirde-Eestisse, kust neid on rohkem leitud kui teistest regioonidest. Vastastikkuseid kontakte oli ka Edela-Soomes, millele viitavad üksiktarandkalmed nii Edela-Soomes kui Loode-Eestis, kuid pigem on näha mõjutuste liikumist lõunast põhja (Lang 2007b, 157). Põhja-Läti moodustas rooma rauaajal ühtse kultuuriareali Lõuna-Eestiga (Jaanits *et al* 1982 245–246). Tihedatele seostele Kagu-Eestiga (Laul 2001, 215, 183, 223) viitavad materiaalse kultuuri sarnasus ning kohalikud, neile piirkondadele omased ehtetüübid, nagu kärbis- ja ketassõled (*Ibid*, 103, 110). Vidzeme loodeosa sidemed Edela-Eestiga on märksa ebaselgemad, kuna arheoloogiliste materjali sügavamaks võrdluseks on vähe. Mõningad otsesidemed võisid olla Lõuna-Eestil lõunapoolsete aladega Koiva ja ta lisajõgede kaudu. Nendest annavad tunnistust mitmed sealt aladelt pärit ja nende eeskujul valmistatud esemed (*Ibid*, 192, 183).

4.3.3. Ehete ja ornamentide tähendused

Alljärgnevalt toon välja mulle kõige enam silma jäänud ehete ja ornamentide põhjal välja joonistunud regionaalsete levikute võimalikud põhjused ning ehete ja ornamentide võimalikud tähendused.

Keerukas on oletada, mille põhjalt arenesid Kirde-Eesti ühiskonnas välja nii mitmete sõlgede kohalikud variandid. Erilisemaid sõlgi on seostatud kõrgema positsiooniga ning lihtsamaid ning laialt levinumaid käsitletud lihtsalt rõivakinnitustena üldise moe tõukel (Rohtla 2003, 83–84). Sellise määratluse järgi olid nn türsamäe-tüüpi sõled kitsamalt Kirde-Eestis kõrgemal positsioonil inimeste tunnusteks ning enamik eesti sarja silmiksõlgi lihtsad rõivakinnitusvahendid. Siiski ei olnud minu meelest eesti sarja silmiksõlgede funktsioon vaid rõivakinnitus. Kindlasti oli nende funktsiooniks ka regionaalse kuuluvuse (praegune Kirde-Eesti) või suhtlussidemete näitamine ning ülalhoidmine. Kuna neid sõlgi ei ole mujalt peale Kirde-Eesti arvukalt leitud, võib nende teistest piirkondadest leidmise puhul kõne alla tulla kinkimine ja selle kaudu suhtlussidemete kinnitamine. Ilmselt on oluline ka silmiksõlgede tähenduslik pool, kuna nad näevad väga iseäralikud välja. Võib-olla oligi just see, mida eesti seeria silmiksõlgedega väljendati, otseselt seotud nende väljanägemisega. Peasarja silmiksõlgede väljanägemine võis väga otseselt viidata mingile Kirde-Eestis olemas olnud ideele. Seetõttu võidi leida, et mingit oma ideed saab läbi silmiksõlgede edukalt väljendada ja neid hakati kohapeal valmistama, andes neile kohaliku nõ käekirja. Samas võidi idee, mida peasarja silmiksõled kandsid, Kirde-Eestis mujalt üle

võtta, kuna leiti, et see on mingil põhjusel vajalik ja/või kasulik. Ilmselt võis Kirde-Eestile olla selle idee laialdane väljendamine vajalik ning seeläbi sai see ka automaatselt regioonikuuluvuse väljenduseks.

Kuna teistest Loode-Eesti kalmetest on loomapeaotstega spiraalsõrmuseid leitud vähem, siis võis Proosa tarandkalmetesse matnud inimestel olla ühiskonnas erilisem positsioon. Nad võisid näiteks olla kaupmehed ja/või ülikud, orienteerudes oma tegevuses Skandinaaviale. Proosa, laiemalt Loode-Eesti kaudu võisid taolised sõrmused sattuda ka teistesse Eesti piirkondadesse. Neid on leitud Kesk- ja Kirde-Eestist. Ilmselt suheldi nende piirkondadega rohkem, aga loomapeakujuliste spiraalsõrmuste tuumikalaks jäi ikkagi Loode-Eesti. Kuna suhtlus Skandinaaviaga hakkas umbes 4. sajandil ning samal ajal rajati ka Proosa tarandkalme, kust enamik taolisi sõrmuseid on leitud, siis võib olla võimalik, et loomapeaotstega sõrmuste levikuaeg algas samuti 4. sajandiga.

Erilisemate ambsõlgede suurem levik ja esilekerkimine rooma rauaaja lõpu poole teiste sõlgedetüüpide hulgas võib viidata sõjameeste klassi esiletõusule rooma rauaaja lõpul ja rahvasterännuajal, kui Euroopas olid üldised segased ajad (Kriiska, Tvauri 2002, 151–152). Idee ambsõlest kui sõjamehe tunnusest võis algselt pärineda rooma leegionäridelt, kes sellist tüüpi sõlgi kasutasid (vt peatükk 4.1.). Ilmselt levis see idee esmalt baltide aladele, kust neid on mitmetest rikkalikematest matustest leitud. Baltid olid üldiselt vastuvõtlikud roomalikele ideedele, millele viitab nt luulunaripatsite, päikesesümboolika jms omaksvõtt (vt peatükk 3.3). Ilmselt ei antud neile lihtsalt oma kultuurist lähtuv tähendus, vaid uute esemetega kaasaskäivad ideed võisid muuta ja vormida ka baltide enda kultuuri.

Selle ja ambsõlgede leiukonteksti põhjal võiks oletada, et baltid võisid võtta üle ka idee ambsõlest kui staatuse markerist. Lisaks sellele võis ambsõlgedel olla veel mitmeid tähendusvälju, mis lähtusid rohkem omadest traditsioonidest. Eestisse võis idee ambsõlgedest kui sõjameeste või kõrgema staatusega inimeste tunnustest levida baltide kaudu rooma rauaaja lõpul ning ka siin võidi sarnane idee omaks võtta. Ilmselt sobisid uhkemad ambsõled Eesti konteksti sõjameeste või lihtsalt kõrgema positsiooniga inimeste tunnusena siis, kui olid segased ajad ning staatust oli rohkem vaja väljendada. Labida- ja tähekujulise jalaga sõlgede puhul on oletatud nende kandja erilisemat staatust ühiskonnas nii Eestis kui ka üldisemalt Läänemere ruumis (Rohtla 2003, 84; Bitner-Wróblewska 2001,

61 jj). Eelnevalt võis lihtsamate ambsõlgede tähendus olla teine (regioonikuuluvuse või moe marker), kuid välismõjude ja oma sobiva konteksti mõjul muutus ka nende kuju ja tähendus.

Bakalaureusetöös käsitletud Kirde- ja Kagu-Eestis oli palju ehteid, mida saab vähemal või rohkemal määral seostada päikesesümboolikaga (ketassõled, ripatsid). Samuti esineb selliseid ehteid veidi ka Kesk-Eestis. Ülejäänud Eesti piirkondades jääb nende hulk marginaalseks või nad puuduvad täiesti. Üheks päikesesümboolikaga esemerühmaks on Kagu-Eestile omased väiksed ketassõled (vt Olli 2010, 22). Veidi vähem on sarnase sümboolikaga leitud suuri ketassõlgi (Laul 2001, 114). Samuti on peetud Kagu-Eestile omaseks ažuurseid rombrist-ripatseid (*Ibid*, 141), mille kujundus on väga sarnane väikestele ketassõlgedele. Ilmselt andsid väikeste nõ „oma“ ketassõlgede ja ripatsite väljakujunemisele tõuke uskumused seoses päikesega (vt peatükk 3.3). Seoseid Kagu-Eesti ja Läti vahel väljendavad ka suuremad emailitud ketassõled, mis on vaid nendele piirkondadele iseloomulikud (Laul 2001, 114). Seega on balti mõjud ja/või nende ühisuskumused väljendatud ka Kagu-Eesti nii rooma rauaaegses materjalis kui ka palju hilisemas folklooris. Kagu-Eesti ning Läti seotusest annavad tunnistust veel lõunaeeesti ja läti variandi kärbissõled, mis on oma kujult mõnevõrra erinevad¹⁵, kuid üldjoontes ikkagi üpriski sarnased.

Regiooniomaste ehete (nt eesti seeria silmiksõled ning põhjaeeesti, lõunaeeesti ja läti variandi kärbissõled) kandmine võis väljendada regioonikuuluvust. Samas võis regioonikuuluvus olla millegi muu regioonis levinu väljendamise nõ kaassaadus. Kuigi erinevatele piirkondade on mitmeid omaseid ehteid ja kaunistusviise (, on mõned neist rohkemal või vähemal määral levinud ka teistesse regioonidesse. Eriti just lähipiirkondadesse, aga ka kaugemale. Esemete levik nõ „piiri taha“ võib väljendada mingeid suhteid inimestega sellest regioonist. Üheks regioonist väljumise võimalikuks põhjuseks, mis on juba ka eelnevalt välja toodud, võib olla kinkimine ning selle läbi suhtluse ülalhoidmine. Kinkimisel võib olla mitmeid implitsiitseid reegleid ning kinkimine võis toimuda nii võrdsete kui ebavõrdsete suhete ülalhoidmiseks ja kinnitamiseks

¹⁵ Lõunaeeesti variandil on sõle pea ja peapoolse oksa vahel vahe, läti variandil liituvad aga pea ning oks vahetult (Laul 2001, 103).

(Bourdieu 2003, 205-211). Pikaajalisest suhtlusest annavad või võivad anda tunnistust ehteliigid, mille erinevaid ajas muutunud vorme leidub mingi piirkonna kalmetes. Ühe võimalusena, mille kaudu satuvad ühe piirkonna iseloomulikud ehted ja kaunistused teise piirkonda, võivad kõne alla tulla segaabelud. Ilmselt olid ehted inimestega ja nende identiteediga seotud ning neid ei vahetatud välja teise piirkonda kolimisega ning kanti seal ikkagi edasi. Neid võidi küll oma lastele pärandada, kuid ilmselt neid juurde ei tehtud ning nii sattusid nad lõpuks ka kalmesse.

4.3.4. Ornament kui ornament

Kõige sagedasemad motiivid sõrmuste ja käevõrude otstel on rist- või kaldjooned. See võib tuleneda asjaolust, et nad võisid märkida sümboolselt nende lõpetatust. Ristjooned võisid piiritleda ka mingit motiivi, sest väga tihti oli nt kaldrist joonte vahel. Erilistel, harvemini esinevatel motiividel võis olla erilisem tähendus kui lihtsalt otsi „lõpetavatel“ ristjoontel ning seetõttu esines neid kaunistustena vähem. Erilisi motiive ei kantud igale ehtele, vaid hoiti näiteks erilisemate jaoks. Sellele võib viidata ka nende motiivide mitte nii sage esinemine kui näiteks ristjoonte puhul. Kuna igas regioonis ei esinenud mõnda motiivi (nt Kesk-Eestis võreornamenti), siis ei pruukinud sellel vastavas regioonis ka tähendust olla või vähendati sarnast tähendust kuidagi teistmoodi. See, et mõnes piirkonnas kasutati näiteks ringidest moodustatud rombe käevõrude kaunistamisel, ei pruugi kohe tähendada, et see ornament oleks ühest regioonist teise levinud. Kõne alla võib tulla ka kaunistuste spontaanne esilekerkimine. Erinevates regioonides, kus ilmselt elasid erinevad nõ „hõimud“, olid kindlasti omad kaunistusviisid; viimaste kombineerimine omavahel ning erinevate ehetega sõltus selle „hõimu“ traditsioonidest, hierarhiast, sotsiaalsetest suhetest, rollidest ja kindlasti muudestki asjaoludest. See, et sarnaseid motiive oli paljudes regioonides, ei pruugi tähendada veel, et neid kombineeriti ehetega samamoodi nagu mõnes teises piirkonnas. Ilmselt olid erinevate ehte (ja ornamentide) kombinatsioonid just need, mis erinevaid nõ hõime või identiteedialasid üksteisest eristasid. Kuigi esines mitmeid ehteliike, millel on üpriski sarnane ornament, on käevõrude ja sõrmuste ornament detailides väga varieeruv. Ilmselt oli tegu isiklike eelistustega ning kindla inimesega seotud ehte individuaalseks tegemisega. Kuna sarnast liiki ehteid kandsid ilmselt paljud inimesed, siis just erinevused kaunistustes võisid väljendada erinevusi inimeste vahel.

Kuigi rooma rauaajal esineb Eesti erinevates piirkondades paju eriilmelisi ehteid, võiks öelda, et stiil oli üpriski range. See väljendub erinevatel ehteliikidel olevate kindlate kaunistuste esinemises. Ilmselt oli mõeldamatu, et ambsõlgedele võiks kanda rombikujutisi või käevõrudele silmiksõlgedele omaseid nägusid. Kindlasti võisid mängu tulla ka tehnilise teostusega seotud piirangud. Kuid rangusest ning nii tegemisest, kuidas oli kombeks mingeid ehteid kaunistada, võib anda tunnistust ka asjaolu, et baltipäraste käevõrude ornamendi ei hakatud jälgendama. Mingeid selle elemente võidi üle võtta, kuid üldiselt jäid sellised kaunistused (nt kontsentrilised ringid piki käevõru üla- ja alääärt, vahel peenike paelornament) seotuks vaid baltipäraste käevõrudega. Seega, kuigi oli võimalus ka oma käevõrusid kujundada baltide eeskujul, siis seda ei tehtud, või kui tehtigi, siis väga sarnaselt ja minimaalsetes kogustes. Ilmselt võeti nad küll oma kultuuri sisse, sest nende käevõrude dekoratsioonidel ei olnud tegelikult vastuolusid kohalikega, kuid neid ei pruugitud täielikult igal pool redefineerida. Nad küll sattusid lõpuks kalmesse, aga iseasi on see, kui suurt tähtsust nad omasid oma nõ eluajal, mil nad olid juba kauba faasist väljas ja oma kultuuri sisse võetud.

Mõned motiivid, näiteks kaldrist, esinesid mitmetel ehtetüüpidel, nagu käevõrudel, sõrmustel ja ambsõlgedel. Siiski, kui vaadata üldisemaid tendentse, on näha, et eri tüüpi ehteid oli kombeks kaunistada mingit kindlat moodi. Näiteks käevõrude otsi ornamenteeriti ristjoontega, nende gruppidega, kaldjoonte ja nende peegeldusega, vahel ringidega ja võreornamendiga jne. Regiooniti oli motiivide esinemine küll erinev (näiteks Kesk-Eestis ei esinenud nii palju ringidega kaunistamist kui Kirde-Eestis ning võreornamenti ei esinenud üldse). Ilmselt mängisid rolli regionaalsed eripärad ja Kesk-Eestis lihtsalt ei olnud kombeks ringe ega võreornamenti käevõrudele kanda. Käevõrude ja sõrmuste kaunistamises oli küll rohkem variatsioone, kuid neil oli kombeks kaunistada vaid kindlaid kohti. Käevõrude ja spiraalsõrmuste puhul olid nendeks just otsad. Käevõrude puhul esines mõnikord ornamendi ka üle võru, kuid selle puhul oli tegemist väljastpoolt tulnud eheteiga (näiteks baltipärased käevõrud või pikiharjalised sõrmused) või erandlikuma kaunistusviisiga. Kui sissetulnud ehted kohapeal kodunesid, siis võidi neid kaunistama hakata nii, nagu sissetulnud ehted juba olid.

Kuna stiili alla ei kuulu ainult ornamendid, vaid ka ehted üldisemalt, siis range stiili alla võiks lugeda seda, et Loode-Eestis on sõlgedena kasutatud peamiselt ambsõlgi. Nii sai see seal mingil hetkel ilmselt kombeks ning varieeruvusi oli vähe. Sama võis olla Kagu-Eesti puhul, kus nõgusate külgedega rombrist jäi vaid erilisema staatusega ehetega seotuks. Kuna olen oletanud rombristi seotust päikese ning viljakusega, siis selle erilise tähenduse väljendamise tõttu võis see kujutise olla reserveeritud vaid erilisema staatusega ehetele. Võib-olla ka erilisema staatusega isikutele.

Väga ühtne oli ka mustrite ülesehitus, kus erinevatest võimalikest sümmeetriareeglitest kasutati vaid käputäit. Selle poolest paistab silma kogu Eesti ühtsus ning usun, et ka see viitab ornamendistiili teatavale rangusele ja ühetaolisusele.

4.3.5. Ornament kui kultuuriline protsess

Rooma rauaaja ornamendide eellugu eelrooma rauaajast käsitlesin peatükis 3.1. Sellest nähtub, et mingeid eelmise perioodi ornamentika elemente kanti ilmselt rooma rauaajal edasi, kuid need kaunistused, mis eelrooma rauaajal olid väljendatud savinõukildudel, kandusid metallehetele edasi veidi erinevalt. „Oma vana“ edasikandumist eelrooma rauaajast võib näha vaid joontes, siksakis, võremustris, suunda vahetavates kaldjoontes. Nagu Germaania puhul, kus nõ „omi“ savinõudel esinevaid ornamente kanti ka uutele hõbenõudele, võis sarnane protsess toimuda ka Eestis, kus savinõudel levinud mustrid võisid kanduda metallehetele. Samas jäi keraamika kaunistamine vähemaks ning Nurmsi-tüüpi keraamika näol ka muutus. Võimalus on ka, et eelrooma rauaaja lõpul levinud savinõude kaunistused ei levinud rooma rauaaegsetele metallehetele ning sarnaste motiivide nõ uuesti kasutamisel võis tegu olla spontaanse esilekerkimisega. Teisalt jällegi on võimalik, et sarnaseid motiive kanti vahepeal edasi mittesäilivates materjalides ning mingil ajal hakati neid uuesti kandma ehetele.

Rooma rauaajal hakkavad esimesed ehted ilmuma Kirde-Eestis juba 1.–2. sajandil (Шмидехельм 1955, 68–70, 115), Kesk- Edela- ja Kagu-Eestis umbes 2. sajandil (Vassar 1943, 60–65; 1956, 182, 183; Moora 1938, 73 jj; Laul 2001, 185) ning Loode-Eestis 3. sajandil (Lang 1996, 313, 314). Kirde-Eestis hakkavad juba esimeste uute ehetega levinud ornamendid kohe juurduma ning neid hakatakse kandma ka teistele ehetele. Vaid üksikud ornamendid jäid ainult 2. sajandisse. Ka Kesk-Eesti puhul saab sarnaseid

tendentse välja tuua. Esimesed motiivid ja mustrid ilmusid 2. sajandil ning mõned neist jäid edasi kestma ka järgnevatel sajanditel. Kagu-Eestis varaseimate ehetega seotud kaunistused ilmselt väga ei juurdu, kuna neid on vähe, ning ehted, millel nad esinesid, ei jäänud kestma. Saaremaal on keerukas näha seda esimest perioodi, kuna sarnaseid varaseid ehtevorme, nagu mujal Eestis, ei ole. Ilmselt on sealsed vanemad ehted karjasekeppnõelad, mida kasutatakse kogu perioodi vältel. Üldiselt alates 3. sajandist, Loode-Eesti puhul aga 4. sajandist (Lang 1996, 332), tõuseb esile omade ehteliikide teke ja väljakujunemine ja erinevate ehte paljususe ning kõikjal hakkavad levima mitmeid uued ehteliigid. Kirde- ja Kagu-Eestis levib enam baltipäraseid ehteid ning Loode-Eestist on mõned skandinaavialikud ehted. Kesk-Eesti tundub olevat saanud mõjutusi erinevatest Eesti regioonidest, kuna esineb ehteid, mis olid levinud nii Loode-, Kirde- kui ka Kagu-Eestis. Saaremaal võib oletada rohkem Kuramaa mõju (Mägi 2006, 57).

Ilmselt oli uute esemete tulek rooma rauaajal Eesti aladele üks osa tõukest, miks Eestis oli sellel ajal just selline kultuur. Vana põhja ning uute esemete põimumisest kasvas välja midagi uut, milles oli killukest nii omast ja nõ võõrast. Nagu on hübriidisatsiooni puhul välja toodud, võib kohalik kultuur oma ja võõra sulandamise käigus oma struktuurid ümber korralda ja selle põhjalt midagi uut luua (Ekengren 2009, 157, 158 ja seal viidatud kirjandus). Selle nõ „vanana“ võiks ehk näha päikese, pööripäevade ja üldisemalt astraalse kalendriga seotud uskumusi. Seoses rooma rauaajal toimunud nõ ehtebuumiga hakati neid uskumusi väljendama ka ehetes, mis on kõige paremini jälgitav just Kagu-Eesti puhul.

Üldiselt hakkab umbes 4. sajandi lõpust – 5. sajandist ehte küllus hääbuma, kasutusele jäävad üksikud nõ „omad“ ehted, mis ka edasi arenevad. Tuleb sisse ka uusi tüüpe, kuid üldiselt on näha muutust. Edela-Eesti ja Saaremaa puhul on seda viimast etappi keerukas näha, kuna esemeid ei ole eriti lihtne täpsemalt dateerida ning sarnaseid esemeid nagu ülejäänud Eestis viimasest etapist ei ole. Ilmselt on ornamendid tihedalt seotud ehetega ja nende esinemine mingil perioodil on tingitud ehte kasutusajast. Viimast etappi võis ka mitte olla ning teine etapp kestis edasi, samas kui ülejäänud Eestis toimusid mõningased muutused.

Nagu eespoolt (peatükk 2.8.) nägime, on mõnede rahvasterännuajal rajatud ning sel lühikesel perioodil kasutatud kivikalmete esemeline materjal (eelkõige ehted ning neil olevad ornamendid) üpriski sarnane eelneva perioodi omaga, kuigi väga palju kesisem. Eelviikingi- ja viikingiaja ehted olid aga hoopiski teistsugused (vt nt Tvauri 2012, 136 fig. 96, 162 fig. 128; Mägi-Lõugas 1995). Levisid uued sõle-, käevõru jm ehete tüübid ning ornamendis toimusid suured muutused, levisid nt hundihammasornament, nõ lipsukesed jne (vt nendest nt Mägi-Lõugas 1995). Vanad, rooma rauaajal levinud esemed hüljati rahvasterännuaja lõpul peaaegu täielikult.

Mis võiks olla sellise üpriski suure muutuse taga? Lisaks võimalikele ühiskondlikele ümberkorraldustele võib kõne alla tulla ka 536. aastal aset leidnud looduskatastroof, mis mõjutas suuresti kogu Euroopat ning mille tagajärjel võis tekkida Eestis rahvastikukriis, millest suudeti täielikult toibuda alles viikingiajal (Tvauri 2012, 307–311). Kui toimub selline suur katastroof, korraga sureb palju inimesi, paljud seni asutatud kohad jäävad tühjaks, siis on üsna tõenäoline, et mitmeski kohas vanad traditsioonid katkevad. Tekivad uued kontaktid, kus suhtluses orienteerutakse ranniku-Eestis ja Saaremaal eeskätt Skandinaaviale, mitte enam niivõrd Läänemere kagurannikule (Mägi 2007, 266). Ka erinevad uued kalmevormid varasematest, levivad laibamatused, maa-alused põletusmatused ja mitmed teistsugused matmisvormid (vt Tvauri 2012, 264–284). Samuti muutuvad ehted ja ornamentika. Ühest küljest muutuvad ornamendid rikkalikumaks, tekivad uued motiivid ja mustrid (viikingiaegsest ornamentikast vt Mägi-Lõugas 1995; Jets 2012). Teisalt hääbus vana traditsiooni hulka kuuluv stiil, mida võib pidada küllaltki esemetega seotuks ning rangeks. Vanas stiilis kasutusel olnud mitmed üksikmotiivid nagu ringid, punkt-ring, erinevad jooned, kaldrist olid kasutusel ka järgnevatel perioodidel. See ei ole muidugi üllatav, sest samu motiive on kasutatud üle maailma, ilma et inimesed kunagi kohtunud oleksid. Kuna paljudel ornamendielementidel ja motiividel on universaalne iseloom, ei anna Samade üksikmotiivide kasutus rooma rauaajal ning järgnevatel perioodidel piisavalt alus selleks, et rääkida, ornamentika kontinuiteedist üleminekul vanemast rauaajast järgnevatesse perioodidesse. Ornamendielementide olemasolust olulisem on see, kuidas neid motiivideks ja erinevateks mustriteks kombineeritakse. Samuti mängib rolli uus tehnika ornamendi ehetele pealekandmises ning teistsuguste sümmeetriareeglite järgimine mustrite ülesehituses.

Katastroof võis inimestele sümbolsest märkida ka ühe ajastu lõppu ning millegi uue algust. Võidi mõelda, et see, mis oli enne katastroofi, on nüüd minevik ning edasi peab minema uut moodi ning seda igas elu valdkonnas. Läbi ehete ning neil olevate rooma rauaajale iseloomulike sümbolsemate tähendustega kaunistuste hülgamise võidi hülgata ka nende tähendus. Kuna ehedel ja kaunistustel ei ole agentsust inimeseta, ei ole neil siis, kui agentsus ei ole enam materiaalselt väljendatud, ka enam tähendust. Seega hakati neid ideid kuidagi muud moodi väljendama või asendati hoopiski muuga. Nende vahel võis olla ka kuldne kesktee: osad, rohkem „roomarauaajalikud“ sümbolised ehted jäeti maha, universaalsemad kaunistused jäeti aga kasutusse ja arendati edasi. Sellisteks märkideks võisid olla näiteks kaldrist, ringid, punkt-ring jne, mis esinevad nii rooma rauaegsetel, kui ka rahvasterännuaegsetel ning hilisematel ehedel.

Kindlasti austati vanu tarandkalmeid edasi ka pärast rooma rauaaja lõppu ning mõnel pool on neis tähendatavad ka järelnatused (Tvauri 2012, 255, 256 ja seal viidatud kirjandus), mis ilmselt viitab asjaolule, et vana ei unustatud. Mõnel pool võeti ka vanad tarandkalmed uuesti matmispaigana kasutusele (nt Kuude kalme Edela-Eestis), kuid siis maeti sinna juba uue traditsiooni järgi, uute ehete ja neil olevate ornamentidega.

Kokkuvõte

Minu magistritöö on kokkuvõtlik uurimus Eesti rooma rauaaegsetest ehetest ning nendel esinevatest ornamentidest. Peamiselt pärineb minu materjal tarandkalmetest. Keskendusin rooma rauaaegsetele (laias laastus 50–450 pKr) ehetele, nendel kasutatud ornamentidele ja püüdsin kindlaks teha erinevatele Eesti regioonidele iseloomulikke ehteid ja nende kaunistusi. Võrdlusmaterjalina kasutasin ka varasemaid eelrooma rauaaegseid ehteid, savinõusid ja nende esemete kaunistusi ning järgneva rahvasterännu perioodi materjale. Lisaks uurisin peitleidude kaunistusi, et teha kindlaks nendel esinevate ornamentide suhestumist rooma rauaaegsete ehetega. Uuritud materjali lahtimõtestamisel kasutasin erinevaid teooriaid stiilist, esemete ja ehete tähendustest ning kaubandusest ja kommunikatsioonist. Uurisin mustrite ülesehitust, et teada saada, kas oli mingeid reeglipärasusi ornamentide ehetele kandmisel.

Vaatlesin materjali arheoloogilise ainese üldpildis välja joonistuvate regioonide põhiselt. Ilmnes, et ehete ornament on seotud eeskätt kindlate esemetüüpidega ega oma regionaalset mõõdet. Küll joonistusid regiooniti (Loode-, Kesk-, Kirde-, Kagu-, Edela-Eesti ja Saaremaa) välja enim eelistatud ehted, nende kaunistused ning alaperioodid, millal neid peamiselt kasutati.

Kirde-Eestisse ilmusid uued ehted ning nendega seotud kaunistused rooma rauaaja algupoolel 1.–2. sajandil ning nad võeti kiiresti omaks. Nende põhjalt hakati arendama uusi nõ „omi“ ehteliike, mis aja jooksul tegid läbi küll mitmeid muutusi, kuid nende kaunistus jäi siiski ühetaoliseks. Piirkonnas oli levinud palju kaunistatud ehteid, mis ilmselt mingit liiki vahetuse/kontaktide käigus sattusid ka teistesse Eesti piirkondadesse, peamiselt Kesk-Eestisse.

Kesk-Eestisse ilmusid ehted samuti 1.–2. sajandil, kuid võib näha piirkonna nõ identiteeditust, kus ei tekkinud otseselt nõ „omi“ ehteliike ning väga paljud ehted olid just teistele regioonidele omased. Loode-Eestis hakkasid iseloomulikud ehteliigid tekkima 4. sajandiga ning paljud neist olid just Skandinaavia mõjutustega. Kagu-Eesti puhul on 3. sajand „omade“ ehete väljakujunemisaeg. Edela-Eesti paistab samuti silma nõ „omade“

ehtetüüpide puudumise ja kalmete üleüldise tühjusega. Saaremaa on kõige omanäolisem, järgides ilmselt omi traditsioone ja kontaktides oldi pigem Kuramaa kui mandri-Eestiga.

Uuritud esemed ja nende ornament näitavad sarnasust materiaalses kultuuris, mis viitab laiaulatuslikele kontaktidele. Tundub, et Eesti erinevatel piirkondadel olid omad otsekontaktid rooma rauaajal erinevate balti aladega. Loode-Eestil ka Skandinaaviaga. Eesti eri piirkonnad olid samuti omavahelistes suhtluses, mõni regioon rohkem, mõni vähem. Ehete ja ornamentide põhjal tõuseb esile Loode-, Kesk- ja Kirde-Eesti tihedam suhtlus. Ilmselt olid mõjutused vastastikused ning esile tõuseb Kesk-Eesti nõ keskne asend, kuna seal on palju ehteid ja ornamente, mis on nii Kirde-, Loode- ning Kagu-Eestile iseloomulikud. Tegu oli piirkonnaga, kus võeti naabrusest üle mitmeid erinevaid ehteid ning ornamente. Edela-Eesti võis saada mõjutusi nii Kirde- kui ka Kesk-Eestist või siis pigem Kesk-Eesti vahendustega Kirde-Eestist. Ehete vähesuse põhjuseks võib olla ka regiooni kultuuriline orienteeritus lõuna suunas. Saaremaa on täiesti erinäoline, omades sidemeid Kuramaaga.

Uurisin, mis võis olla see, mille kaudu võeti osades Eesti piirkondades uusi esemeid hästi omaks ning nende põhjal kujundati omasid. Ilmselt kohalike esemetüüpide väljakujunemine näitab ühiskondade avatust uutele esemetele ja valmisolekut uute esemete omaksvõtuks. Nendes ühiskondades oli „midagi“, mille tõttu oli võimalik uusi asju üle võtta. Midagi kohalikus ühiskonnas ning ühiskonnas, millega suheldi, võis olla sama või sarnane ning selle tõttu oli lihtsam suhteid luua ning ühisosa leida. Neid ühisosi, mille tõttu võeti mitmed uued ehted omaks jne, on raske on määratleda. Kagu-Eesti puhul võib selleks olla baltide mõjuna või ühisosana päikesekultus, mida väljendati ketassõlgede ja ripatsite, risti või rombikujutise aga ka üldisemate liikumissümbolite kaudu. Ilmselt sai Loode-Eesti mõjutusi Skandinaaviast ning sealsete ehete eeskujul hakati spiraalsõrmuste otsi vormima loomapeakujuliseks. Loode-Eestist levisid need sõrmused omakorda ka Kesk- ja Kirde-Eestisse, kus neid on kõige enam. Uhkemate ambsõlgede levimine rooma rauaaja lõpul võis seotud olla baltide mõju ja eeskujuga ning üldisemate segaste aegade rooma rauaaja lõpul, kui oli vaja väljendada oma staatust ning ehk ka sõjameherolli ühiskonnas.

Peitleidude osas paistab silma kaelavõrude arvukas esinemine, mis on suur erinevus võrreldes kalmeleidudega, kus kaelavõrud on ühed vähemesinenud ehted. Mõningane erinevus on ka peitleidude ornamentides võrreldes kalmeleidudega. Üldiselt oli peaaegu iga peitleiu ehe kaunistatud ning kaht samasugust ehet ei esinenud. Ilmselt võis mõne ehte puhul olla tegu eritellimusel tehtud võruga. Selle ning rikkaliku kaunistuse kaudu võis ehte funktsioon olla võimendatud. Oli siis selleks funktsiooniks rituaalijuhi tunnuseks olemine ning seeläbi ka religioosne funktsioon või midagi muud.

Eelrooma rauaaja materjali uurimise põhjal tuli välja, et osad rooma rauaajal levinud kaunistused olid juba siis olemas. Eelrooma rauaaja varases pooles olid need motiivid küll väljendatud enamjaolt bräcksta-tüüpi kaelavõrudel ja mõnedel käevõrudel ning eelrooma rauaaja hilisema poole savinõudel, ent järjepidevus on siiski olemas. Kuna erinevad ornamendimotiivid võivad olla väljendatud mitmetel materjalidel, siis võib kõne alla tulla, et Eestile iseloomulikud kaunistusviisid olid vahepeal väljendatud savinõudel ning rooma rauaajal kandusid edasi metallehetele. Ornamentidel võis olla eeskujusid ka nöörides, punutistes ja teisel mittesäilivates materjalides. Ajapikku võis seos mittesäilivate materjalidega ununeda ja algne tähendus võis muutuda pigem traditsiooniks, et „nii on seda alati tehtud“. Samas võis algne tähendus ka alles jääda, omades sarnaseid tähendusi nagu ta prototüüp.

Ornamentide tähenduse osas tuleb ehete kaunistustes esile astraalsümboolika – päikese ja kuuga seotud uskumised, seda eriti Kagu-Eestis. Viljakuse- ja päikesesümboolika on ehete kaunistustes väljendatud rombide, luunulate ringide ja kodarate näol. Solaar- ja lunaarsümboolikat võib seostada ehk baltide mõjuga, kelle folklooris ja mütoloogias olid ilmselt juba siis olulisel kohal päikese- ja kuuga seotud uskumused. Peale astraalsümboolikaga seotud uskumuste väljendati ehedel ka erinevaid ühiskondlikke ja sotsiaalseid rolle. Ehetega, mida on leitud peamiselt või ainult ühest regioonist, väljendati mingit regioonis olulist ideed ning regionaalse kuuluvuse väljendus oli pigem selle nõ kaassaadus.

Ehete ja ornamentide tähendused võisid pärineda vahendajate kaudu Rooma impeeriumist. Nad võisid sümboliseerida staatust, aga tähendused võisid ka vahendatuse toimel muunduda.

Määratlesin rooma rauaaegset ehte- ja kaunistamisstiili, mida võib pidada küllaltki rangeks, kuna levinud oli eri ehteliikide kindel kaunistamine. Seda eriti sõlgede, aga ka mõne teise ehteliigi osas. Mustrite ülesehitusel oli levinud vaid translatsioon ja erinevad peegeldused ning varieeruvusi oli küllaltki vähe. Kindlatel ehteliikidel olid kindlad kaunistused ja nende paiknemise kohad. Siiski võis nende ornamendis olla väikseid erinevusi etteantud reeglite piires, mis siiski toovad esile individuaalsuse.

Rahvasterännuaegseid ehteid uurides tuli välja, et sel perioodil levinud ehted ja ornamendid olid rooma rauaaja omadele üpriski sarnased. Samas juba eelviikingi- ja viikingiajal olid need täiesti teistsugused. Selle üks põhjuseid võis olla 536. aastal aset leidnud looduskatastroof, mis põhjustas suuri rahvastikukaotusi. Taoline katastroof võis mõjutada suuresti kogukondlikku mälu, kui vanad traditsioonikandjad surid ning vanu traditsioone enam edasi ei antud. Samuti võis olla katastroof märgiline, tähendades inimeste jaoks ühe ajastu lõppu. Vanad ehted ja kaunistused hüljati ning kasutama hakati uusi ja teistsuguseid.

Edasise tööna oleks vaja uurida erinevaid ehteliike põhjalikumalt, eriti nende tegemisega seotud aspekte, et välja tuua nende võimalikud valmistamispiirkonnad ning -tehnoloogia. Samuti oleks vaja teha rohkem uurimusi teiste perioodide ehete ning mütoloogia võrdlemises, et saada rohkem lähemale kaunistuste tähendustele. Oluline oleks ka teiste perioodide erinevatel materjalidel esinevate kaunistuste uurimine, et näha ornamentide võimalikke tähendust ning edasikandumist ja -kestmist läbi ajastute.

Kasutatud kirjandus

Kasutatud käsikirjalised tööd

Aasala, A. 2002. Kõmsi tarandkalmed. Seminaritöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti arhiivis.*

Kama, P. 2012. Arheoloogiline inspeksioon Karula ja Luke kihelkonnas 21.–25. august 2012. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti arhiivis.*

Kustin, A. 1963. Liiva-Putla Kalmumäe kaevamisest 1963.a. aruanne. *Koopia TÜ arheoloogia kabineti arhiivis.*

Rappu, M. 2010. Eesti kammkeraamika ornament. Viie neoliitilise rannikuasula näitel. Magistritöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Rohtla, M.-L. 2003. Ambsõled Eestis. Bakalaureusetöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Olli, M. 2010. Ornament rooma rauaaegsetel ehtel Kirde- ja Kagu-Eestis. Bakalaureusetöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Oras, E. 2006. Alternatiivseid tõlgendusi Eesti noorema rauaaja aarete peitmis põhjustele. Bakalaureusetöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Vaab, H. 2003. Kurevere kivikalme Saaremaal. Peaseminaritöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Vassar, A. 1943. Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. Doktoritöö. *Käsikiri TÜ raamatukogus.* <http://www.arheo.ut.ee/docs/Vassar19431.pdf> [03.05.2013]

Viljat, J. 2021. Vanema rauaaja kivikalmed Viljandimaal. Bakalaureusetöö. *Käsikiri TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Юшкова Мария Андреевна 2011. Эпоха бронзы и ранний железный век на Северо-Западе России Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук Санкт-Петербург, 2011. *Käsikirja koopia TÜ arheoloogia kabineti raamatukogus.*

Kasutatud kirjandus

Andersson, K. 1995. Romartida guldsmede i norden III. Övliga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper. Uppsala.

- Appadurai, A. 1986.** Introduction: commodities and the politics of value. – *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge, 3–63.
- Assasi, R. 2012.** Swastika: The Forgotten Constellation Representing the Chariot of Mithras. http://www.academia.edu/2018691/Swastika_The_chariot_of_Mithra [08.05.2013]
- Aun, M. 1970.** Läätsa kivilalme Tartu rajoonis. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn, 57–62.
- Banytė-Rowell, R. 2007.** A Roman Iron Age Warrior from Western Lithuanian Cemetery Baitai Grave 23. – *Archaeologia Baltica*, 8. Vilnius, 183–194.
- Bitner-Wróblewska, A. 2001.** From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period. Warszawa.
- Bitner-Wróblewska, A. 2009.** Geometriniai motyvai baltų mene pirmaisiais amžiais po Kristaus. Geometrical Motifs in Baltic Art in the first Centuries AD. – *Baltų menas. Parodos katalogas. Art of the Balts. The Catalogue of Exhibition*. Vilnius, 377–443.
- Bitner-Wróblewska, A. 2010.** North-eastern Poland in first centuries AD – a world apart. – *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005–2008*. Ed. by U. Lund Hansen & A. Bitner-Wróblewska. Kobenhavn – Warszawa, 141–184.
- Bliujienė, A. & Butkus, D. 2007.** Armed men and their riding horses as a reflection of the warrior hierarchy in western Lithuania during the Roman Iron Age. – *Archaeologia Baltica*, 8. Vilnius, 95–116.
- Boas, F. 1955.** *Primitive Art*. New York.
- Bourdieu, P. 2003.** *Praktilised põhjused. Teoteooriast*. Tallinn.
- Conkey, M. W. 1993.** Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues. – *The Uses of Style in Archaeology*. Ed. by M. Conkey & C. Hastorf. Cambridge, 5–17.
- Conkey, M. W. 2006.** Style, Design and Function. – *Handbook of Material Culture*. Ed. by C. Tilley *et al.* London, 355–372.
- Conkey, M. W. & Hastorf C. H. 1990.** Introduction. – *The Uses of Style in Archaeology*. Ed. by M. Conkey & C. Hastorf. Cambridge, 1–4.

- Crowe, D. W. 2004.** Introduction to the Plane Symmetries. – Symmetry Comes of Age. The Role of Pattern in Culture. Ed. by D. K. Washburn & D. W. Crowe. Seattle – London, 3–17.
- Davis, W. 1990.** Style and history in art history. – The Uses of Style in Archaeology. Ed. by M. Conkey & C. Hastorf. Cambridge, 18–31.
- Dobres, M-A. & Robb, J. 2000.** Agency in Archaeology. Routledge.
- Ekengren, F. 2009.** Ritualization – Hybridization – Fragmentation. The Mutanility of Roman Vessels in Germania Magna AD 1–400. Acta Archaeologica Lundensia, Series in Prima 4, No. 28. Lund.
- Gell, A. 1998.** Art and Agency. An Anthropological Theory. Oxford.
- Gimbutas, M. 1963.** Die Balten. London.
- Gombrich, E. 1988.** Art and illusion: a study in the psychology of pictorial representation. Oxford.
- Hageberg, U. E. 1964.** Järnålderns offerfynd ur svenskt perspektiv. – Tor, 10. Stockholm – Göteborg – Uppsala, 222–239.
- Halsberghe, G. 1972.** The cult of Sol Invictus. Leiden.
- Hedeager, L. 1992.** Iron-Age Societies: From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700. Cambridge.
- Hiimäe, M. 2006.** Kosmogoonilise harja otsimine. – Regilaul – esitus ja tõlgendus. Toim. A. Lintrop. Tartu, 21–48.
- Hjimits, S. E. 1996.** The Sun which did not rise in the East; the Cult of Sol Invictus in the Light of Non-Literary Evidence – BABesch. Annual Papers on Mediterranean Archaeology, 71, 115–150.
- Hoskins, J. 2006.** Agency, Biography and Objects. – Handbook of Material Culture. Ed. by C. Tilley *et al.* London, 74–84.
- Hodder, I. 1982.** Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture. Cambridge.
- Hodder, I. 1990.** Style as historical quality. – The Uses of Style in Archaeology. Ed. by M. Conkey & C. Hastorf. Cambridge, 44–51.
- Hodder, I. 2012.** Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things. Wiley-Blackwell.

- Iršēnas, M. 2009.** Anthropomorphic and Zoomorphic Motifs on Baltic Jewellery. – *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005–2008.* Ed. by U. Lund Hansen & A. Bitner-Wróblewska. Kobenhavn – Warszawa, 101–186.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982.** Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Jets, I. 2012.** Scandinavian Late Viking Age Art Styles as a Part of the Visual Display of Warriors in 11th Century Estonia. – *Estonian Journal of Archaeology. Eesti Arheoloogiaajakiri*, 16 (2), 118–139.
- Jonuks, T. 2009.** Eesti muinasusund. *Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis*, 2. Tartu.
- Kopytoff, I. 1982.** The cultural biography of things: commodization as a process. – *The Social Life of Things. Commodities in a Cultural Perspective.* Ed. by A. Appadurai. Cambridge, 64–91.
- Kriiska, A., Tvauri, A. 2002.** Eesti muinasaeg. Tallinn.
- Lang, V. 1993.** Kaks tarandkalmet Viimsis, Jõelähtme kihelkonnas. Tallinn.
- Lang, V. 1996.** Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. *Muinasaja teadus*, 4. Tallinn.
- Lang, V. 2000.** Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. *Muinasaja Teadus*, 7. Tallinn.
- Lang, V. 2007a.** Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu.
- Lang, V. 2007b.** The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. *Estonian Archaeology*, 3. Tartu.
- Lang, V. & Kriiska, A. 2001.** Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology*, 5: 2, 83–109.
- Lang, V. 2013.** Kuhu kadus Asva kultuur? Kolmest kultuurilise käitumise mudelist pronksiaegses Ida-Baltikumis. – *Man, his time, artefacts, and places.* Ed. by K. Johanson & M. Tõrv. Tartu, 197–225.
- Laul, S. 2001.** Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr – 500 p.Kr). – *Muinasaja teadus*, 9. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, 7. Tallinn.
- Layton, R. H. 2001.** Intersubjectivity and Understanding Rock Art. – *The Archaeology of Cult and Religion.* Ed. by P. F. Biehl, F. Bertemes, H. Meller. Budapest, 27–36.

- Layton, R. H. 2003.** Art and agency; a reassessment. – *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9. Oxford, 447–64.
- Lavi, A. 1978.** Ausgrabungen auf dem Tarandgräberfeld von Kõrenduse. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 27: 1, 70–75.
- Lehari, K. 2005.** Talvelooded. – *Eesti looduskultuur. Koost. ja toim. T. Maran & K. Tüür.* Tartu, 117–128.
- Loorits, O. 1998.** Liivi rahva usund, I–III. Tartu.
- Luik, H. 1999.** Kammikujulised luu- ja pronksripatsid Eestis. – *Eesti Arheoloogiaajakiri*, 3(2), 131–159.
- Lukesh, S. 1999.** Early Bronze Age Sicilian Geometric Decoration: Its Origin and Relationship to Vessel Form. – *Interpretatio Rerum. Archaeological Essays on Objects and Meaning. Archaeologia Transatlantica.* Providence, 1–14.
- Lõugas 1996.** Kaali kraatriväljal Phaethonit otsimas. Tallinn.
- Lõugas, V. 1972.** Lääne-Eesti rahvastiku kultuurist rooma rauaajal. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 21: 2, 163–175.
- Lõugas, V. 1991.** Eesti vanimatest oimuehetest. – *Muinasaja teadus*, 1. Toim. L. Jaanits & V. Lang. Tallinn. 66–74.
- Mandel, M. 1976.** Ausgrabungen einer Steinsetzung in Lihula. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 25: 1, 56–58.
- Mandel, M. 1993.** Läänemaa esiajalugu. Haapsalu.
- Mandel, M. 2000.** Poanse tarandkalmed. – *Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt*, II. Tallinn, 89–111.
- Mandel, M. 2003.** Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. Lisad: Raili Allmäe, Liina Maldre. *Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt*, 5. Tallinn.
- Meskel, L. 2005.** Introduction: Object Orientations. – *Archaeologies of Materiality.* Malden, 1–17.
- Michelbertas, M. 1986.** Senasis geležies amžius Lietuvoje. I–IV amžius. Vilnius.
- Mirov, R. 1986.** „Hobusemäng“ Setus ja mujal. – *Keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi Aastaraamat*, 30, 1984. Tallinn, 107–126.
- Moora, H. 1938.** Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n Chr. II. Teil: Analyse. – *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*, XXIX. Tartu.

- Moora, T. 1967.** Tarbja kivilkalmed Paide lähedal ja Põhja-Eesti tarandkalmete keraamika. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 16: 3, 280–301.
- Mägi-Lõugas, M. 1995.** Eesti viikingiaegsed käevõrud ja nende ornament. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuurajaloolisi aspekte. Muinasaja Teadus, 3. Toim. V. Lang. Tallinn, 271–325.
- Mägi-Lõugas, M. 1996.** Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe, Saaremaa. – Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences, 45, 4, 427–433.
- Mägi-Lõugas, M. 1997.** Archaeological Excavations at Tõnija Tuulingumäe Tarand-Grave, Saaremaa. – Stilus. Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological fieldworks in Estonia, 1996. Tallinn, 29–39.
- Mägi, M. 1998.** Excavations at Tõnija Tuulingumäe tarand-grave will be continued. – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Field Works in Estonia, 1997. Tallinn, 94–98.
- Mägi, M. 2001.** Probable cult site beside the Tõnija tarand-grave on the island of Saaremaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia, 2000. Tallinn, 48–55.
- Mägi, M. 2003.** Kaali ja kultuurmaastik. Meteoriiditabamuse kajastusi arheoloogias ja folklooris. Tallinn. <http://www.ai.ee/failid/48.pdf> [10.05.2013]
- Mägi, M. 2004.** The mortuary house at Lepna on southern Saaremaa. = Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldworks in Estonia, 2003. Tallinn, 45–60.
- Mägi, M. 2005.** Mortuary houses in Iron Age Estonia. – Estonian Journal of Archaeology. Eesti Arheoloogiaajakiri, 9: 2, 93–131.
- Mägi, M. 2006.** Changing Connections, Changing Society. Burial Rites on Iron Age Saaremaa. – Transformatio mundi. The transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic. Ed. by Mindaugas Bertasius. Kaunas, 51–64.
- Mägi, M. 2007.** Saaremaa muinasaeg 1500 e.Kr. – 600 p.Kr. Saaremaa, 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Toim. E. Tarvel. Tallinn, 37–54.
- Mägi, M. 2007.** Collectivity Versus Individuality: the Warrior Ideology of Roman Iron Age Burial Sites on Saaremaa. – Archaeologia Baltica, 8. Vilnius, 263–272.
- Nowakowski, W. 1996.** Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt. Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband, 10. Marburg – Warszawa.

- Oras, E. 2012.** Importance of terms: What is a wealth deposit? – Papers from the Institute of Archaeology (PIA), University College London, 22. London, 61–82.
- Piho, M. 2003.** Setude ehted 17.–19. sajandil. – Setumaa kogumik, 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 183–218.
- Piho, M. 2006.** Sõlmornamendist, eriti muinaskäevõrudel ja setu naiste ülerõivastel. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. Muinasaja Teadus, 18. Toim. H. Valk. Tartu – Tallinn, 345–366.
- Radovic, L. 2002.** Reconstruction of ornaments. – Visual Mathematics. Mathematical Institute. Belgrade. <http://www.mi.sanu.ac.rs/vismath/radovic1/index.html> [26.03.2013].
- Randsborg, K. 1991.** The First Millenium A.D. in Europe and the Mediterranean: An Archaeological Essay. Cambridge.
- Razauskas, D. & Vaitkevičius, V. 2008.** The Mythological Moon Horse as Reflected in Baltic Archaeology, Folklore and Linguistics. – Archaeologia Baltica, 10. Vilnius, 71–77.
- Roe, P. G. 1995.** Style, Society, Myth and Structure. – Style, Society and Person: Archaeological and Ethnological Perspectives. Ed. by C. Carr & J. E. Neizel. New York, 27–76.
- Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. 2010.** Neckrings with trumpet-shaped terminals (mit Trompetenden) – some remarks on traces of contacts in the Baltic basin during the Early Roman Period. – Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005–2008. Ed. by U. Lund Hansen & A. Bitner-Wróblewska. Kobenhavn – Warszawa, 315–336.
- Sackett, J. R. 1990.** Style and ethnicity in archaeology: the case for isochrestism. – The Uses of Style in Archaeology. Ed. by M. Conkey & C. Hastorf. Cambridge, 32–43.
- Salo, U. 1968.** Die Frühömische Zeit in Finnland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, 67. Helsinki.
- Schlette, F. 1980.** Germaanlased Thorsbergi ja Ravenna vahel. Germaanlaste kultuurilugu kuni rahvasterändamise lõpuni. Tallinn.
- Schmiedehelm, M. 1990.** Das Gräberfeld Gąsior. - Archaeologia Baltica, 9. Uniwersytet Łódzki, 5–126.
- Schmiedehelm, M. 2011.** Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurschen Kultur der römischen Eisenzeit. Warszawa.

- Simniškytė, A. 2002.** Roman Period Metal Half-moon Shaped Pendants with Knobs in Eastern Baltic Region. – *Archaeologia Baltica*, 5. Vilnius, 95–122.
- Spreckelsen, A. 1927.** Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Dorpat.
- Stark, L. 2006.** The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland. – *Folklore Fellows Communications*, 290. Helsinki.
- Stein, G. J. 2002.** From Passive Periphery to Active Agents: Emerging Perspectives in the Archaeology of Interregional Interaction. *American Anthropologist*, vol. 104, issue 3, 903–916.
- Stout, A. 2001.** Jewellery as a symbol of status in the Roman Empire. – *The world of Roman costume*. Ed. by J. Sebasta & L. Bonfante. Madison, 77–100.
- Ströbeck, L. 2006.** The Roman Iron Age in perspectives and perceptions. – *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. Ed. by A. Andrén, K. Jennbert, C. Raudvere. Lund, 114–118.
- Swift, E. 2009.** *Style and Function in Roman Decoration: Living with Objects and Interiors*. Farnham – Burlington.
- Tamla, Ü. 1977.** Das Tarandgrab von Mõigu-Peetri. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 26: 1, 55–61.
- Tamla, Ü. & Kiudsoo, M. 2005.** *Eesti muistsed kalmed ja aarded. Näituse kataloog*. Tallinn.
- Tampere, H. 2009.** Läti dainad Eesti poolt vaadatuna. – *Lauluväelised. Eesti mõttelugu*, 85. Tartu, 50–110.
- Todd, M. 2001.** Barbarian Europe, AD 300–700. – *The Oxford illustrated history of prehistoric Europe*. Ed. by B. Cunliffe. Oxford, 447–482.
- Trilling, J. 2001.** *The Language of Ornament*. London – New York.
- Zemītis, G. 2003.** The swastika in Latvian archaeological material. – *Art, Applied Art and Symbols in Latvian Archaeology*, 2(39). Humanities and Social Sciences: Latvia. Rīga, 141–149.
- Zemītis, G. 2004.** *Ornaments un simbols Latvijas Aizvēsturē*. Rīga.
- Tvauri, A. 2012.** *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia*. Estonian Archaeology, 4. Tartu.

- Vaska, B. 2003.** Solar and lunar symbols in Medieval archaeological material from Latvia (13th – 17th century). – *Art, Applied Art and Symbols in Latvian Archaeology* 2(39). – Humanities and Social Sciences, Latvia. Rīga, 96–117.
- Vasks, A. 2006.** The Kalnazīverti pectoral ornament: archaeology and folklore. – *Archaeologia Lituana*, 7. Vilnius, 9–14.
- Vassar, A. 1956.** Lisandeid Eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I–IV sajandil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. H. Moora. Tallinn, 160–190.
- Voß, H.-U. 2007.** From the Baltic to the Danube: Early Roman Iron Age Warriors from Hagenow, Mecklenburg, and their Relations with the Barbarian and Roman Worlds. – *Archaeologia Baltica*, 8. Vilnius, 58–68.
- Washburn, D. K. 2004.** Symmetry Analysis of Ica Valley Ceramics: Insights into Ica-Inca Interactions. – *Symmetry Comes of Age. The Role of Pattern in Culture*. Ed. by D. K. Washburn & D. W. Crowe. Seattle – London, 215–231.
- Wallerstein, I. 1974.** The modern world-system. I, Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. San Diego.
- Wiessner, P. 1990.** Is there a unity to style? – *The Uses of Style in Archaeology*. Ed. by M. Conkey & C. Hastorf. Cambridge, 105–112.
- Wilson, E. 2001.** 8000 Years of Ornament. An Illustrated Handbook of Motifs. London.
- ÕS = Õigekeelsussõnaraamat. 2006.** T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik. Tallinn. www.eki.ee/dict/qs2006 [17.03.2013]

- Лыугас В. 1988.** Каменный могильник в дер. Выхма (о-в Сааремаа). – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 37: 4, 348–351.
- Лыугас В. 1989.** Результаты раскопок Выхмского каменного могильника (о-в Сааремаа). – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 38: 4, 328–331.
- Шмидехельм М.Х. 1955.** Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. э.). Таллин.

Summary

Ornaments and Ornamentation during the Roman Iron Age in Estonia

In Estonia the Roman Iron Age ornamentation has been scarcely studied and the only research so far has been my BA thesis. Even though the Roman Iron Age and the ornaments of this period have been studied, the ornamentation has not been studied specially. This work aims to fill that gap by analysing previously researched material and time-period through a new perspective.

My MAs thesis is a summarizing study of Estonian Roman Iron Age ornaments and their ornamentation. Since I already studied the ornament of northeastern and southeastern Estonia in my BA thesis, in the present study I additionally included the find material of the more thoroughly investigated *tarand*-graves of northwestern, central, southwestern and western Estonia, as well as Saaremaa into my analysis. I also made an attempt to elicit the different periods of usage of ornaments and ornamentation within the Roman Iron Age. In addition I examined the Pre-Roman Iron Age ornaments, their ornamentation and the decoration on pottery in order to compare these to the Roman Iron Age ornamentation. I also studied the artefacts from hoards from that period, in order to ascertain the relationship of their decoration to the ornaments of the same kind. I studied the spread in time of the Roman Iron Age ornaments and ornamentation on the basis of Migration Period ornaments and their ornamentation.

While interpreting the studied material I used different theories of style, of the meanings of artefacts and ornaments and of trade and communication. In addition to the methodology used in my BA thesis, I examined the composition of patterns in order to discover any orderliness in the application of patterns on ornaments. I studied the finds on the basis of regional groups that are revealed in the general picture of archaeological material. It appeared that the ornamentation of ornaments is predominantly connected to certain

artefact types and does not have regional dimension. However, on regional level, preferred ornaments, their decoration and sub-periods of their usage clear outline.

In case of northwestern Estonia the large number of finger-rings strikes the eye. The number of bracelets and fibulae is almost twice as small; neck-rings are very few and pendants and decorative pins are the smallest in number. The most decorated among the northwestern Estonian jewellery are bracelets and neck-rings; finger-rings have been decorated less often and fibulae the least. The form of pendants and fibulae is more special; that is why I treat their form as a manifestation of ornamentation. Out of periods the years 200–300 AD come to the fore, when new jewellery were introduced and *tarand*-graves started to be used for burying. The change occurs in the 4th century when numerous artefact types, which can be considered characteristic to the region (crossbow fibulae, Scandinavian-type ornaments), started to be used. The ornamentation of ornaments in northwestern Estonia in the Roman Iron Age began mostly in the 3rd century and the decoration introduced then lasted until the end of the period. Only single motifs can be more precisely dated on the basis of the pieces of ornaments where they appear.

In central Estonia predominantly finger-rings have been found from the *tarand*-graves, whereas the number of bracelets and fibulae is twice as small. Decorative pins, pendants and neck-rings are very few. Ornamentation has mostly been applied on fibulae, less ornamentation appears on bracelets and neck-rings; less still is the decoration on finger-rings and pendants. Considering the form, disc fibulae, pendants and some decorative pins are more exceptional. New types of ornaments were introduced in central Estonia in the 2nd century, but their wider spread began in the 3rd century. In the 4th century the using of some types of ornaments came to an end, however, new ones appeared and some older types of ornaments were still used. The oldest ornamentation motifs are connected with the older ornaments and the 3rd century emerged as the so-called prosperity period, since many ornaments that spread in this period stayed into use until the end of the Roman Iron Age.

Comparatively few ornaments have been found from the southwestern Estonia, but the bigger number of bracelets among them is remarkable. Finger-rings appear as well. The number of fibulae, decorative pins and neck-rings is smaller. Among fibulae, the eye

fibulae of the Estonian series were used during the whole period. Among decorative pins only shepherd's crook pins are represented. Relatively equal number of different bracelet types was recorded, and these cover the whole period. Among finger-rings the spiral type is the most common, other types are smaller in number. The first jewellery appeared into graves in the 2nd-3rd century and a few more types were added around the 3rd century. Several motifs were only present on imported items and were not distributed to other artefacts.

In western Estonia only two bracelets can more certainly be dated to the Roman Iron Age. However, some spiral finger-rings and bracelets can also derive from the beginning of the Roman Iron Age, although these have been found from early *tarand*-graves. Their using could to a lesser extent carry on in the Roman Iron Age.

The two Roman Iron Age burial sites in Saaremaa have yielded shepherd's crook pins and bracelets the most. To a lesser extent finger-rings and pendants have been found. Shepherd's crook pins were probably used during both the Pre-Roman and Roman Iron Age. Also single bracelets and finger-rings could derive from the end of the Pre-Roman Iron Age. The lack of fibulae is remarkable. The Roman Iron Age jewellery and ornaments on Saaremaa can be widely dated from the 2nd/3rd century until the end of the Roman Iron Age, since more exact dates are not available. Only pendants can be more confidently dated to the 3rd-4th century.

In case of northeastern Estonia the more preferred type of ornaments included finger-rings. Bracelets and fibulae were less common, whereas pendants and neck-rings were the scarcest. Chronologically the 1st-2nd centuries are important, since many new artefacts were introduced in northeastern Estonia then, the majority of which were adopted and were henceforth used. Considering their quick adoption, it can be suggested that some of their meanings could have been taken over as well. On the basis of adopted ornaments, approximately in the 2nd-3rd century, many local versions of artefacts formed which were mostly used until the end of the Roman Iron Age. New change took place in the end of the 4th century, when some new types of ornaments appeared and older ones gradually start to perish. The same periods can be outlined on the basis of ornamentation. The ornaments

that appeared in the 1st–2nd century were adopted, the elements (circles, crossing lines and diagonal lines between these, zigzag) were used from this time forth and many different patterns can be seen on jewellery during the following centuries. At the same time some motifs, for example half-rhombs separated by lines, could only have remained as the phenomenon of the 2nd century. In the beginning of the 5th century the plenitude starts to disappear and new patterns and motifs develop.

In southeastern Estonia fibulae are the most common, the number of finger-rings and bracelets is scarcer. The amount of pendants is even smaller and neck-rings are the least common. The 2nd–3rd century is the period when the characteristic grave goods include eye fibulae and profiled fibulae as well as serial armbands. In the 3rd–4th century local types of jewellery – cross-ribbed fibulae and small disc fibulae – developed. During the 5th century the amount of grave goods decreased, new forms of crossbow fibulae appeared among the find material and local types of jewellery started to disappear. Similar periods are revealed in ornamentation. In the 2nd century a few ornaments connected to new type of jewellery appear, but these do not become rooted. Ornamentation manifests itself in the general form of some new local types of ornaments that appear approximately from the 3rd century (e.g. rhomboid cross with concave sides reveals on pendants and small disc fibulae, in the shape of bigger disc fibulae and on the ends of neck-rings). Other general ornaments and decorations that are not specifically limited to jewellery spread as well.

In case of hoards the large number of neck-rings is apparent, which is a big difference compared to cemetery finds, where neck-rings are one of the least common types of ornaments. Slight difference appears in the ornamentation of hoard finds compared to cemetery finds. Generally, every piece of ornaments in a hoard was decorated and no two similar items could be found. In case of some jewellery we might be dealing with a ring produced on special order. Considering the latter fact and the rich decoration, the function of the ornaments could have been intensified. The item could have served as the attribute of a ritual leader and via that could have had ritual function or something of the kind.

Although in case of the Roman Iron Age several new ornamentation motifs emerge, the material of the Pre-Roman Iron Age allows, to conclude that the diagonal lines that change

the direction, diagonal crosses, zigzag, the groups of lines and diagonal lines existed already then. In the early half of the Pre-Roman Iron Age the motifs were present mostly on the Bräcksta-type neck-rings, diagonal lines on some bracelets and the pottery of the second half of the Pre-Roman Iron Age. Since the different ornamentation motifs can be expressed on several materials, it might be suggested that the decoration techniques characteristic to Estonia were applied on pottery and spread to metal jewellery during the Roman Iron Age. The ornaments could have had models in cords, plaits and other unpreserved materials. With time the connection to non-preserved materials could have been forgotten and the initial meaning could rather have become a tradition “which was always done like that”. At the same time the initial meaning of an ornament could have been preserved, possessing similar meanings as its prototype.

The Roman Iron Age ornaments and their ornamentation, which depicts rotation, expresses astral symbolism – beliefs connected with the sun and the moon, especially in the southeastern Estonia. The symbolism of fertility and sun has been expressed in the decoration of ornaments as rhombs, circles and spokes. Solar and lunar symbolism can be associated with the influence of the Balts, whose folklore and mythology importantly included beliefs connected with the sun and the moon already then.

The meanings of ornaments and ornamentation could have originated in the Roman Empire and reach our territory via intermediaries. They could symbolise status, but the meanings could go through transformations with mediation.

The similarities in material culture – ornaments and their ornamentation – refer to the fact that Estonian different regions had several relations with different Baltic areas during the Roman Iron Age; northwestern Estonia also with Scandinavia. Different Estonian regions were more or less related. On the basis of ornaments and ornamentation the tight relationships between northwestern, central and northeastern Estonia appear. Very likely the influences arose from all directions and the so-called central position of central Estonia emerges, since namely this area has many ornaments and ornamentations characteristic to northeastern and northwestern as well as southeastern Estonia. Central Estonia took several different types of ornaments and ornamentation over from its neighbourhood. Perhaps

limited number of ornaments could be considered as characteristic to the region. Southwestern Estonia could have obtained influences from both northeastern as well as central Estonia, or rather from northeastern Estonia as mediated by central Estonia. The reason behind the small number of ornaments could be the cultural orientation of the region towards south. Saaremaa is totally unique, maintaining relations rather with Courland than continental Estonia.

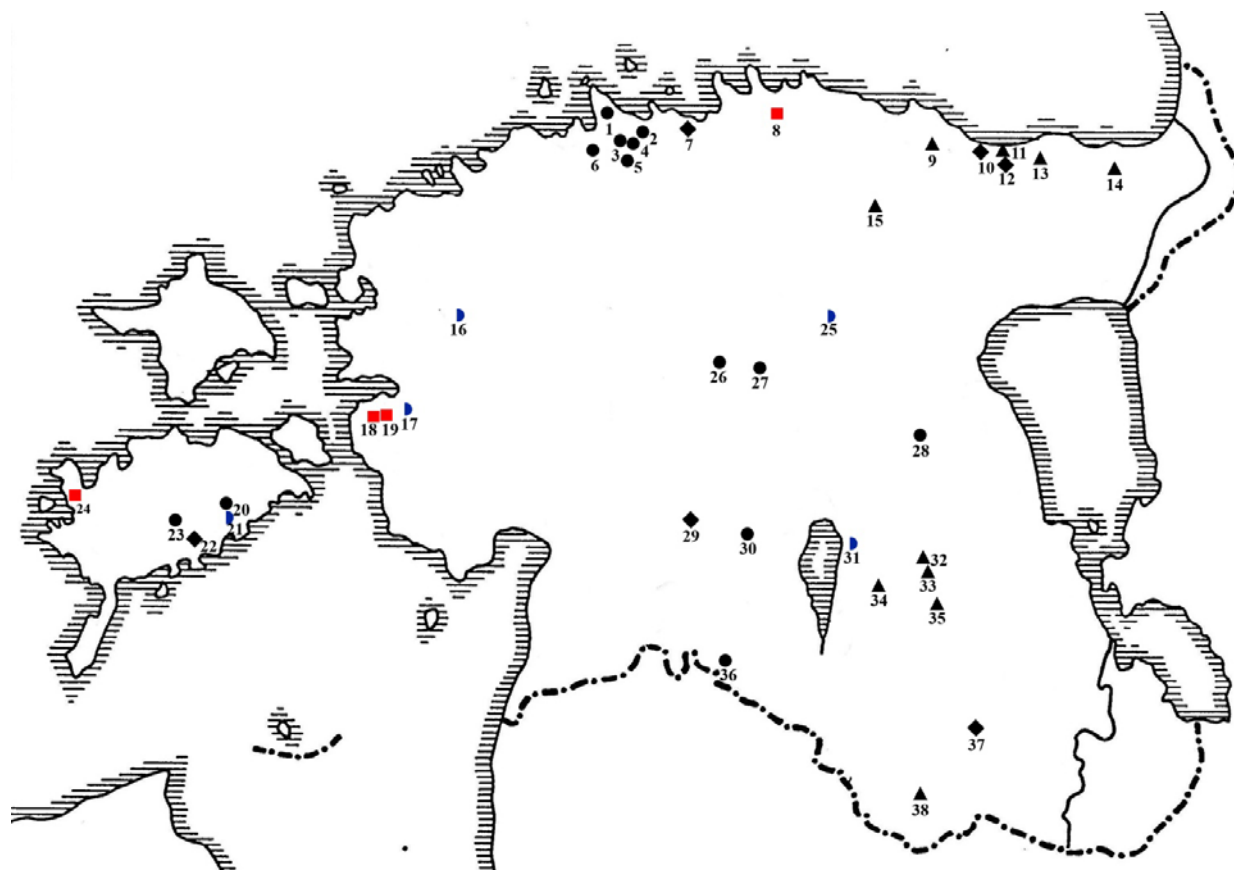
It is difficult to determine the reasons why several new types of ornaments were adopted and further developments made on their basis. In case of southeastern Estonia the reason might be the cult of sun as the influence from or common ground with the Balts. The cult of sun was expressed by disc fibulae and pendants, the depiction of cross or rhomb but by general symbols of movement as well.

Northwestern Estonia could have got its influences from Scandinavia and on the example of Scandinavian jewellery the ends of the spiral finger-rings started to be formed into the shape of animal head. The finger-rings were spread from northwestern Estonia to central and northeastern Estonia where they are the most common. The distribution of the more elaborate crossbow fibulae in the end of the Roman Iron Age could have been connected with the influence and example of the Balts and the generally confused time of the end of the Roman Iron Age when one needed to express his status and perhaps the warrior's role in the society.

The Roman Iron Age style of ornaments and decoration can be considered relatively rigid, since the certain decoration of different types of ornaments was widespread, especially in the case of fibulae, but also some other type of ornaments. Only translation and different reflections were common in the structure of patterns and variations were scarce. At the same time, in case of ornaments and their decoration differences appear simultaneously. Certain types of ornaments had certain decorations and fixed localities for these, but still the ornamentation might have had slight variations. Via different decoration of similar pieces of ornaments the differences between people, their places in society and social roles might have been expressed. Some ornaments only or predominantly appear in certain

regions. Perhaps these items were used to communicate a significant idea in a certain region and the expression of regional affiliation was rather its so-called associate product.

In case of the Roman Iron age ornaments one can see continuity from the Pre-Roman Iron Age on the basis of certain similar patterns and ornamentation elements. The characteristic aspect of the period is the general wider spread of ornaments and ornamentation that lasts until approximately the end of the 4th century, when a few types of ornaments disappear from some areas and new types of ornaments emerge. While the ornaments and ornamentation that spread in the Migration Period were relatively similar to the Roman Iron age ones, they were totally different in the Pre-Viking and the Viking Age. One reason for this might be the natural catastrophe of the year 536 that caused big population losses. The kind of catastrophe could severely influence the communal memory when the old bearers of tradition died and old traditions were no longer transmitted. The catastrophe could also have been significant, meaning the end of an era for people. Old ornaments and decorations were abandoned and new and different ones were introduced.

Lisa 1. Töös käsitletud muistised

■ - Eelrooma rauaaegsed varased tarandkalmed

▲ - Bakalaureusetöös käsitletud tarandkalmed

● - Rooma rauaaegsed tarandkalmed

◆ - Rooma rauaaegsed aarded

▢ - Rahvasterännuaegsed kivikalmed

1 – Viimsi I, II (AI 5914, AI 5915). 2 – Saha D (AM 49). 3 – Proosa (TLM 17877, TLM 18358, TLM 18359, TLM 20456). 4 – Lagedi XIII, XIV, XV (AM 25, AM 26, AM 27). 5 – Lehmja-Loo I, IV (AI 4408, AI 4540). 6 – Möigu-Petri (AI 4877, AI 4830). 7 – Kiiu (AM 71). 8 – Võhma Tandemägi IV (AI 5074). 9 – Pada (AI 2470; AI 2493; AI 2655). 10 – Liimala (AI 3774). 11 – Jäbara (AI 2571; AI 2604; AI 2617; AI 2834; AI 3172). 12 – Mustmäta (AI 3890). 13 – Kohtla-Järve I ja II (AI 3975; AI 3982). 14 – Tüsamäe (AI 2012). 15 – Tõrma

Reinapi (AI 2488; AI 4191; AI 4428; AI 2485). 16 – Maidla I (AM 557). 17 – Lihula (AM 478). 18 – Poanse I ja II (AM 483, AM 490). 19 – Kõmsi I ja II kalme (AM 455, AM 449). 20 – Tõnija Tuulingumäe (AI 6066; SM 10374). 21 – Lepna (SM 10372). 22 – Kaali (AI 4915). 23 – Liiva-Putla (AI 4339, SM 7437). 24 – Kurevere (AI 4780). 25 – Preedi Kuningamägi (AI 4426, AI 2524). 26 – Nurmsi (AI 2533, AI 3323, AI 2481, AI 2486, AI 2432). 27 – Tarbja (PM1 A1, PM2 A2, PM 848 A44). 28 – Kõrenduse (AI 4775, AI 4866). 29 – Metsküla (AI 2513: 88). 30 – Kuude (VM 1-47; AI 2524: 26-49). 31 – Verevi-Läätsa (AI 2766). 32 – Kambja (AI 1996). 33 – Paali (AI 3235). 34 – Jaagupi (AI 1702; AI 3236). 35 – Kullaku (AI 1995). 36 – Ülpre (AI 3910). 37 – Vagula (AI 2490: 58). 38 – Virunuka (AI 4161; AI 4253; AI 4262).

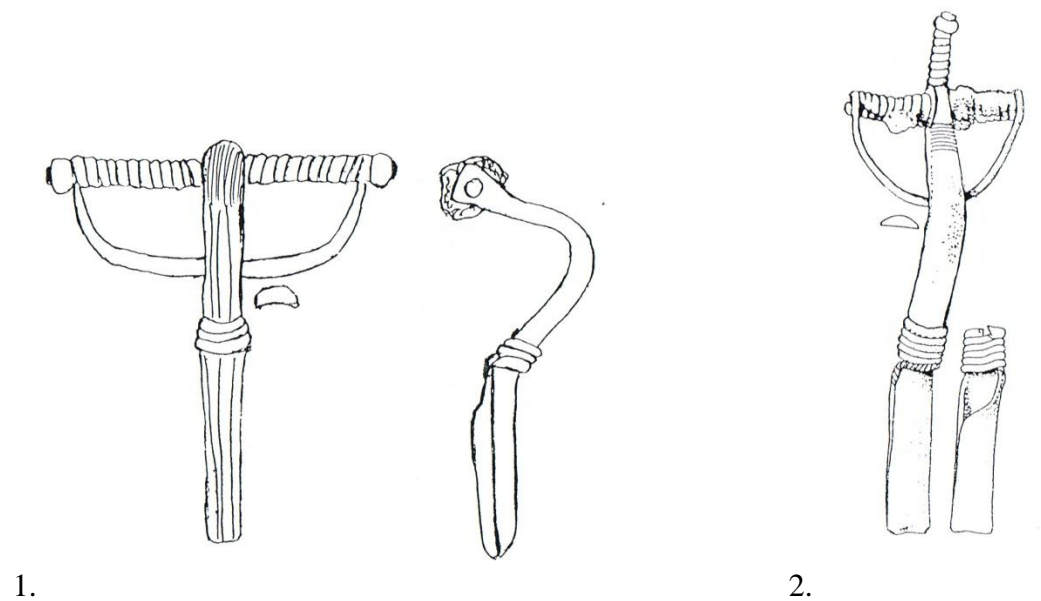
Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:1. Rooma rauaaja silmiksõled

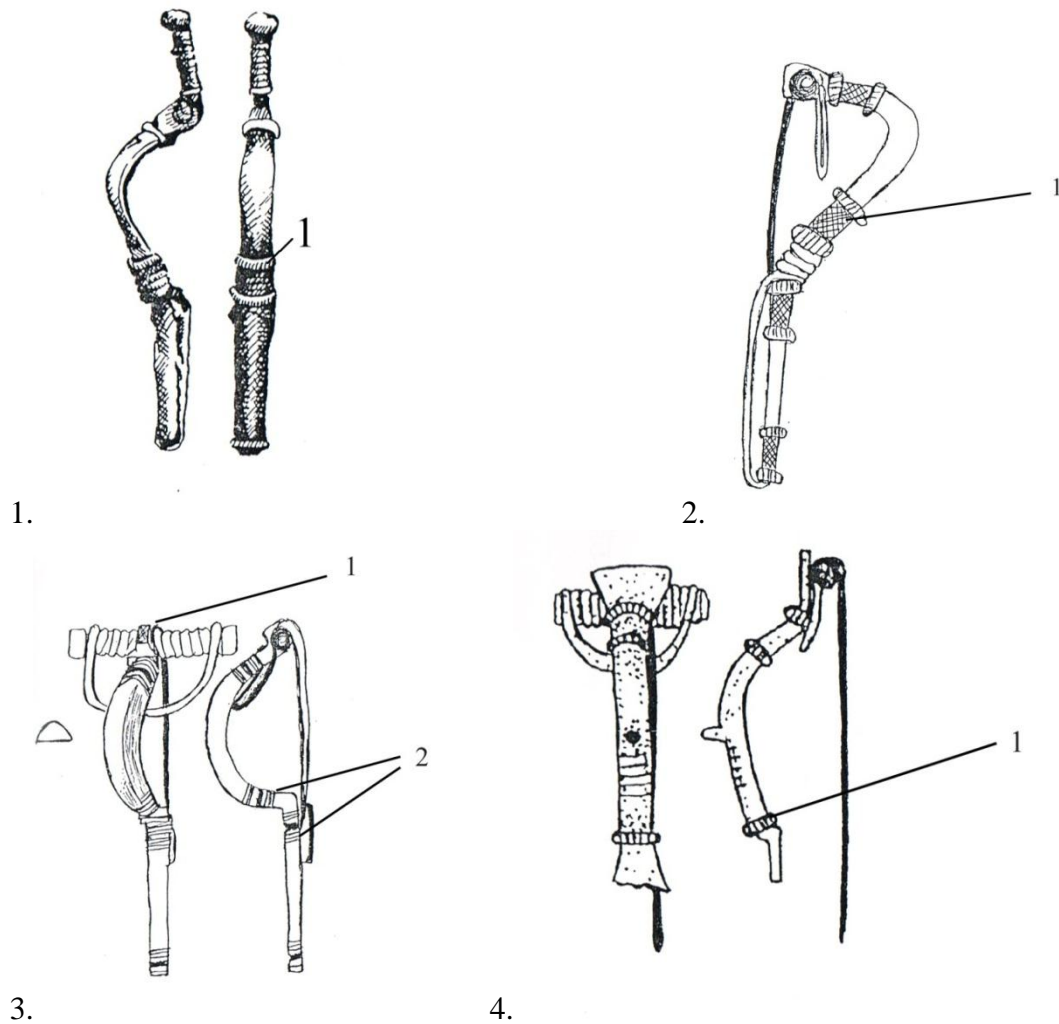
1. Preisi sarja silmiksõlg. 1 – kolm paari kontsentrilisi ringe; 2 – kaaresoon (Jäbara tarandkalmest, AI 2617: 90).
2. Peasarja silmiksõlg (Kardla tarandkalmest, AI 2415: 1).
3. Eesti sarja silmiksõlg. 1 – jala lõpus olev paralleelsetest täkitud joontest kolmnurk; 2 – profileeringu ülal olevad kaks paari täkitud paralleeljooni; 3 – peal olevad täkitud paralleeljooned (Pada tarandkalmest, AI 2655: 4).
4. Eesti sarja silmiksõlg. 1 – kaldjooned ja ristjooned; 2 – rõngastatud silmad; 3 – täkitud joontest kaared; 4 – täkitud paralleeljooned (Pada tarandkalmest, AI 2655: 4).

Lisa 2:2. Ambsõled

1. Tagasipainutatud jalaga ambsõlg (Viimsi I tarandkalmest, AI 5914: 48, joonis: V. Lang, Rohtla 2003, joonis 5, 2).
2. Tagasipainutatud jala ja peaoksaga ambsõlg (Nurmsi tarandkalmest, AI 2432: 12, Vassar 1943, joonis 10, Rohtla 2003, joonis 6, 1).
3. Rõngasgarnituuriga I rühma ambsõlg, 1 – ristjooned rõngasgarnituuril (Türsamäe tarandkalmest, AI 2012 II: 20).

Lisa 2:3. Ambsõled

1. Rõngasgarnituuriga II rühma ambsõlg. 1 – ristjooned rõngasgarnituuril (Viimsi I tarandkalmest AI 5914: 220, Lang 1996, joonis 5, Rohtla 2003, joonis 9, 1).
2. Rõngasgarnituuriga III rühma ambsõlg. 1 – iluplekil olev võreornament (Proosa tarandkalmest TLM 17877: 114, joonis: V. Lang, Rohtla 2003, joonis 10, 2).
3. Valatud nõelahoidjaga ambsõlg. 1 – kaldrist peaplaadil, 2 – joonte grupid (Lehmja-Loo I tarandkalmest, AI 4408: 224, joonis V. Lang, Rohtla 2003, joonis 11, 3).
4. Laieneva jalaga ambsõlg. 1- ristjooned rõngasgarnituuril (Saha D tarandkalmest AM 49: 48, Lang 1996, joonis 83; Rohtla 2003, joonis 14, 2).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:4. Amb- ja peakilpsõlg

1 cm

1.

2.

1. Tähekujulise jalaga ambsõlg (Pada tarandkalmest, AI 2655: 451).

2. Peakilpsõlg. 1 – siksak (Jäbara tarandkalmest, AI 2604: 423).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:5. Rooma rauaaja ketassõled

1. Svastika ketassõlel (Virunuka tarandkalmest, AI 4161: 682).
2. Kolmkaar ketassõlel (Pada tarandkalmest, AI 2655: 358).
3. Nelikring ketassõlel (Türsamäe tarandkalmest, AI 2012:II:13) (Foto: Viire Pajuste).

Lisa 2:6. Rooma rauaaja ketassõled

1.

2.

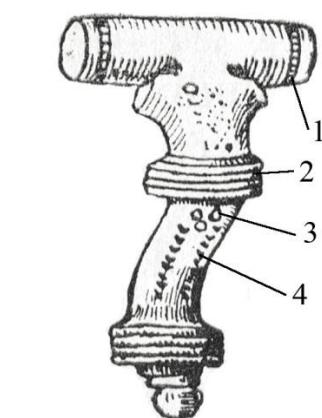

3.

1. Lohkude ja ringidega ketassõlg (Nurmsi tarandkalmest, AI 2486: 169).
2. Kagueesti tüüpi ketassõlg nõgusa rombristiga (Kullaku tarandkalmest 1995: 77).
3. Kagueesti tüüpi ketassõlg ristiga (Kambja tarandkalmest AI 1996: 38) (Foto: Viire Pajuste).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

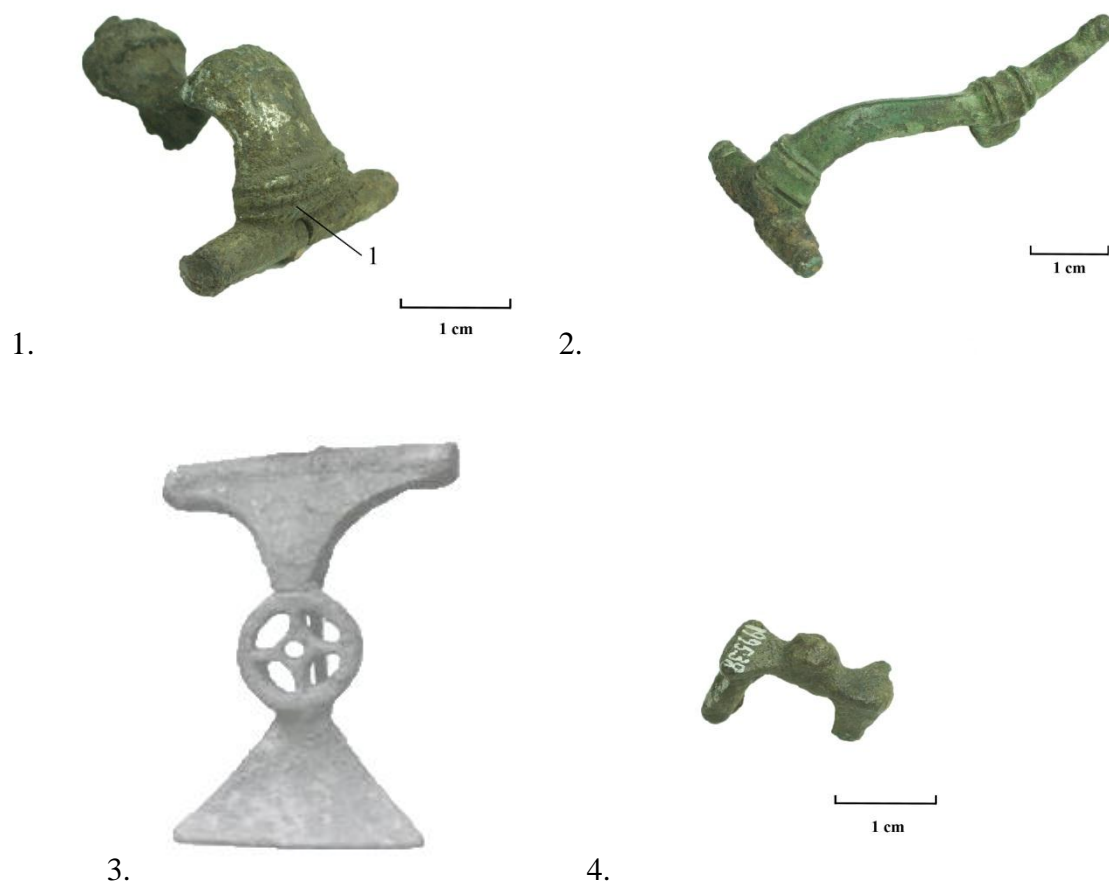
Lisa 2:7. Rooma rauaaja kärbissõled

3.

1. Läti-tüüpi kärbissõle okstel ja nupul olevad pikijooned (Virunuka tarandkalmest, AI 4161: 646).
2. Lõuna-Eesti tüüpi kärbissõlg (Truuta tarandkalme 1993: 4).
3. Põhja-Eesti tüüpi kärbissõlg. 1 – peenike paelornament, 2 – sooned, 3 – ringid, 4 – täkked (Jäbara tarandkalmest, AI 2601: 53, Шмидехельм 1955, 92, joonis 22.1 järgi).

Lisa 2:8. Rooma rauaaja sõled

1. Pahksõlg. 1 – sooned ja täkked (Truuta tarandkalmest, AI 1993: 5).
2. Profileeritud sõlg, sooned profileeringutel (Kullaku tarandkalmest, AI 1995: 17).
3. Kolmnurkse jalaga liigendsõlg nõgusate külgedega rombristiga (AI 3323: 200, Vassar 1943, joonis 7.4 järg).
4. Seondsõlg (Kullaku tarandkalmest, AI 1995: 538).

Lisa 2:9. Rooma rauaaja sõled

1. Nn türsamäe-tüüpi sõlg. 1 – nupud; 2 – täkked; 3 – kolmikring (Türsamäe tarandkalmest AI 2012 I:6).

2. Hoburaudsõlg. 1 – hammasjoonornament, mis moodustab siksaki; 2 – peenike paelornament; 3 – ringid; 4 – nõgusate külgedega rombrist (Pada tarandkalmest, AI 2493:1).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:10. Rooma rauaaja sõrmused

1. Spiraalsõrmuse otstel olevad kaldjooned (Pada tarandkalmest, AI 2655: 240).
2. Pikiharjalise keskplaadiga spiraalsõrmus. 1 – ristjooned (Türsamäe tarandkalmest, AI 2012 II: 24).
3. Pikiharjaliste otsaplaatidega spiraalsõrmus kaunistatud ringidega (Proosa tarandkalmest TLM 17877: 6).
4. Õõnesterava ristlõikega kinnine sõrmus (Kullaku tarandkalmest, AI 1995: 24).
5. Lahtine sõrmus (Tüsamäe tarandkalmest, AI 2012 II: 29).
6. Prillspiraalsõrmus (Türsamäe tarandkalmest, AI2012:I: 70) (foto: Viire Pajuste).

Lisa 2:11. Rooma rauaaja käevõrud

1. Lamekumera ristlõikega käevõrul olevad 1 – joonte grupid (Türsamäe tarandkalmest, AI 2012:I:38) (Foto: Viire Pajuste).
2. Õõneskumera ristlõikega käevõrul olevad joontega eraldatud poolrombid (Jäbara tarandkalmest, AI 3737: 26).

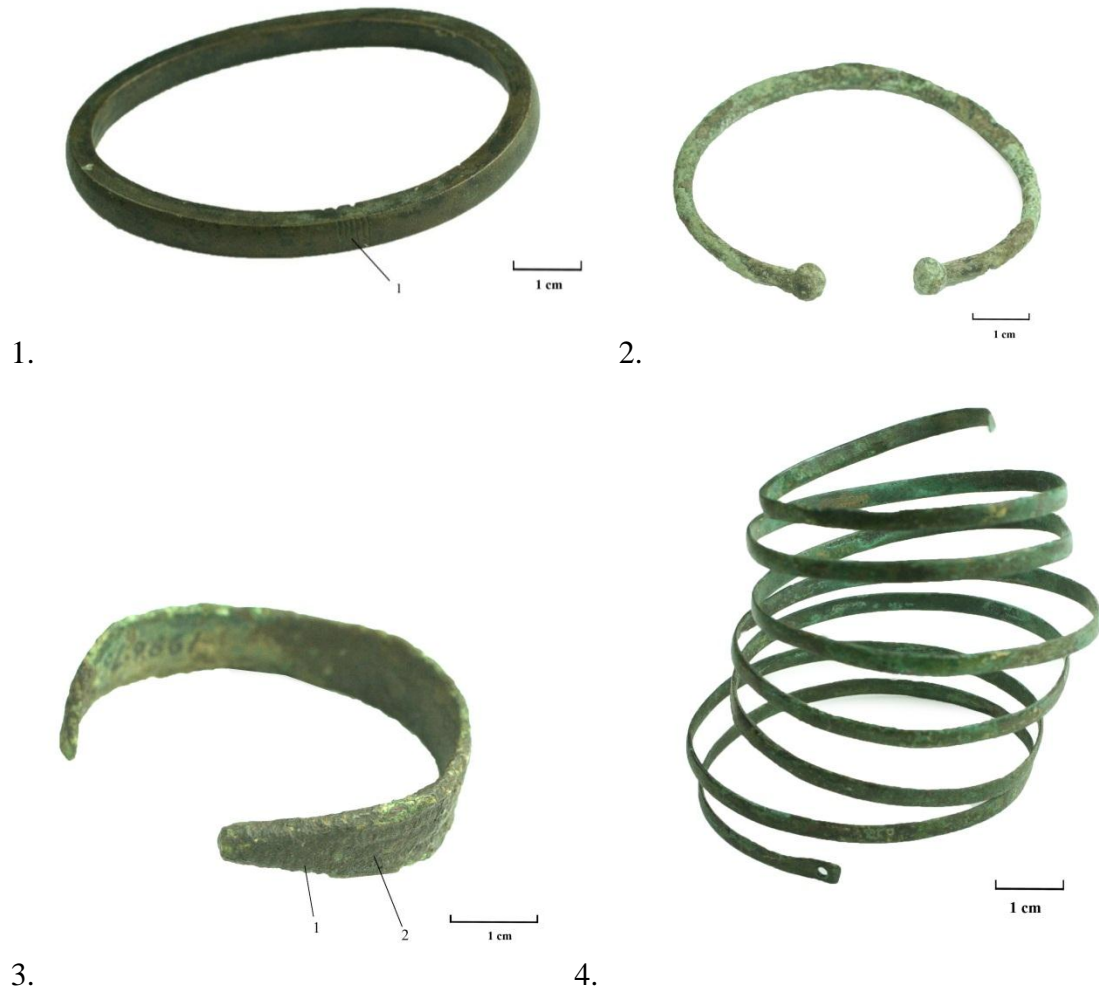
Lisa 2:12. Rooma rauaaja käevõrud

1. Ümara ristlõikega käevõru (Truuta tarandkalmest, AI 1993: 2).
2. Paelja ristlõikega käevõru. Punkt-ringid (Saha D tarandkalmest, AM 49: 65).
3. Kaheksatahuline käevõru. 1. Puntsitud kolmnurgad, tipud koos, 2 – peenike paelornament, 3 – kontsentrilised ringid, 4 – ristjooned (Lagedi XIII tarandkalmest, AM 25: 20).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:13. Rooma rauaaja käevõrud

1. Nelinurkse ristlõikega seeriakävõru. 1 - ristjooned (Tüksamäe tarandkalmest, AI 2012 II: 6).
2. Nuppotstega kävõru (Triigi tarandkalmest AI 2013: 8).
3. Paelja ristlõike ja ümarate otstega kävõru. 1- ristjooned, 2 – peenike paelornament (Kambja tarandkalmest 1996: 76).
4. Spiraalkävõru (Tüksamäe tarandkalmest, AI 2012 II: 5).

Lisa 2:14. Rooma rauaaja trompet- ja seenotstega kaelavõrud

1. Trompetotstega kaelavõru. 1 – peenike paelornament, 2 – jooned, mis moodustavad kolmnurga, 3 – ristjooned (Jäbara tarandkalmest, AI 2617: 82, 152, Шмидехельм 1955, 67, joonis 14. 4 järgi).

2. Seenotstega kaelavõru. 1 – peenike paelornament (Reinapi tarandkalmest, AI 2488: 11).

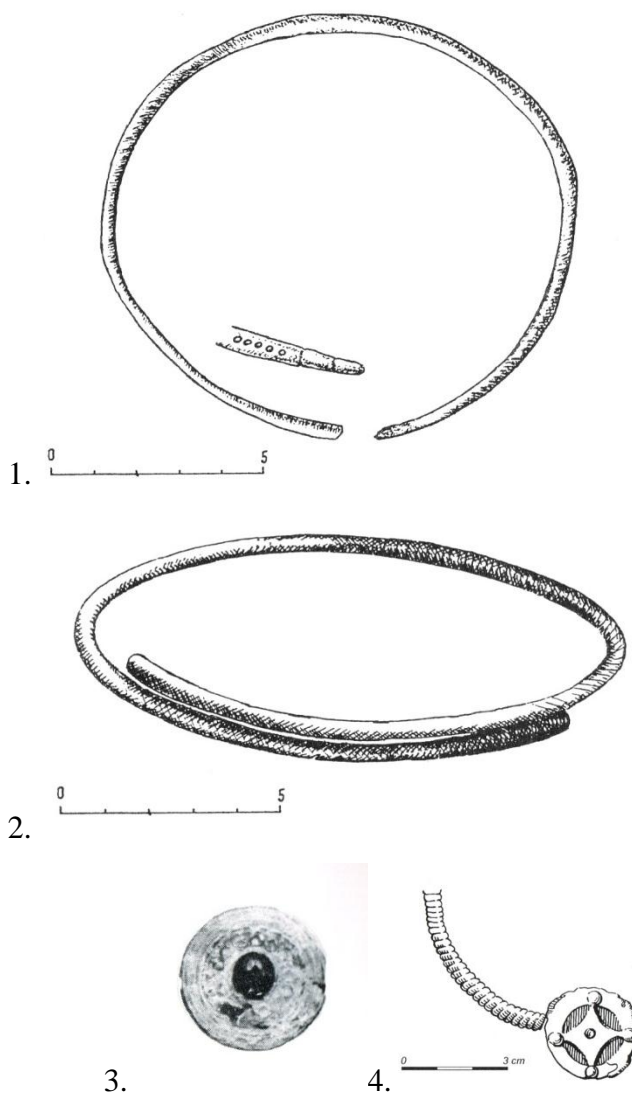
Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:15. Rooma rauaaja koonusotste- ja pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõrud

1. Koonusotstega kaelavõru. 1 – peenike paelornament ja kaardjooned, 2 – rist nupul (Jäbara tarandkalmest, AI 2604: 144, Шмидехельм 1955, 97, joonis 23.5 järgi).
2. Pikiharjaliste otsaplaatidega kaelavõru. 1 – puntsitud poolringid, 2 – puntsitud kolmnurgad, tipud koos (Saha D tarandkalmest, A 49: 50).

Lisa 2:16. Kaelavõrud

1. Laiemate otsaplaatidega kaelavõru kaunistatud ringidega (Viimsi I tarandkalmest, AI 5914: 66, Lang 1996, 154, joonis 56.1 järgi).

2. Vaheliti otstega kaelavõru (Viimsi I tarandkalmest, AI 5914: 241, Lang 1996, 154, joonis 56.2 järgi).

3. Emailitud ketta, aasa ja haagiga kaelavõru otsaplaat (Saha D tarandkalmest, AM 49: 143, Lang 1996, tahvel LIX, 6 järgi).

4. Kapselotstega kaelavõru otsal olev nõgusate külgedega rombrist (Jaagupi tarandkalmest, AI 3236: 62, Laul 2001, 134, joonis 53 järgi).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:17. Rooma rauaaja ripatsid

1. Prillspiraalripats (Nurmsi tarandkalmest, AI 2432: 17).
2. Luunulakujuline ripats (Kullaku tarandkalmest, AI 1995: 34) (Foto: Viire Pajuste).
3. Ratasripatsid (Nurmsi tarandkalmest, AI 2486: 1, 6, 15).
4. Neljajaruline ripats, keskel punkt-ring (Nurmsi tarandkalmest, AI 2486: 9).
5. Ümarripatsid, keskel nõgusate külgedega rombrist (Truuta tarandkalmest, AI 1993: 90).
6. Kolmnurkripats (Kambja tarandkalmest AI 1996: 48).

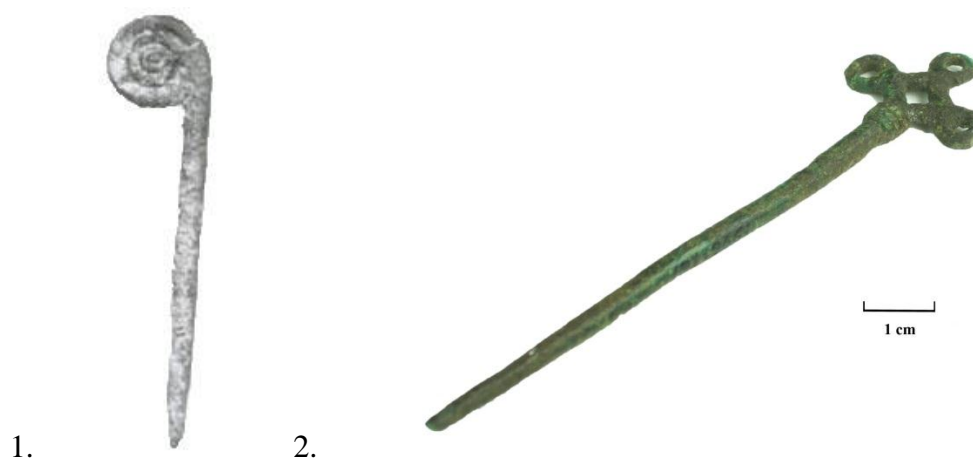
Lisa 2:18. Rooma rauaaja ripatsid ja ehtenõelad

1. Rombripatsid (Nurmsi tarandkalmest, AI 2486, 154, 160).
2. Nõgusate külgedega ristrombripats (Kullaku tarandkalmest, AI 1995: 37).
3. Ehteid Tõnija Tuulingumäe tarandkalmest. 1 – merevaikripats, 2 – ämberripats, 3 – profileeritud peaga rinnanõel, 4 – karjasekeppnõel (foto: T. Mägi, Mägi 2007, 46 järgi).

Lisa 2. Rooma rauaaja ehted

Lisa 2:19. Rooma rauaaja spiraal- ja ristpeaga ehtenõelad

- 1.Spiraalpeaga ehtenõel (Nurmsi tarandkalmest 3323: 6, Vassar 1943 joonis 12.8 järgi).
- 2.Ristpeaga rinnanõel (Kambja tarandkalmest 1996: 167).

Lisa 3. Rooma rauaaegseid motiive ja mustreid

	ring
	punkt-ring
	kontsentiline ring
	siksak
	sammuv siksak
	peenike paelornament
	romb
	nõgusate külgedega rombrist
	rist
	kaldrist
	kaldrist, ristumiskohaga ülal
	võreornament
	põimornament
	ristjooned
	ristjoonte grupid
	erinevat pidi kaldjooned
	kaldjoonte horisontaalne peegeldus ehk nn kuuseoksamotiiv
	kaldjoonte vertikaalne peegeldus
	suunda vahetavad kaldjooned
	täkked

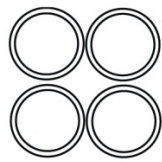
Lisa 3. Rooma rauaaegseid motiive ja mustreid

svastika

kolmkaar

nelikring

luunula

lamespiraal

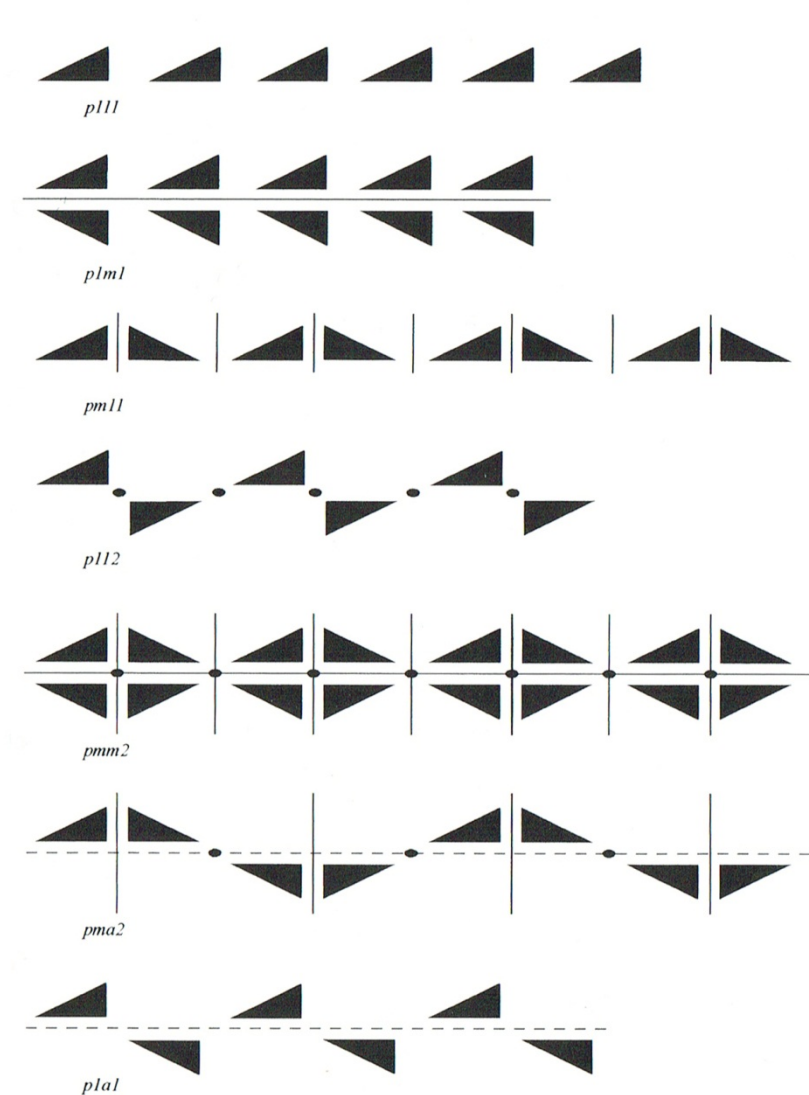

joontega eraldatud poolrombid

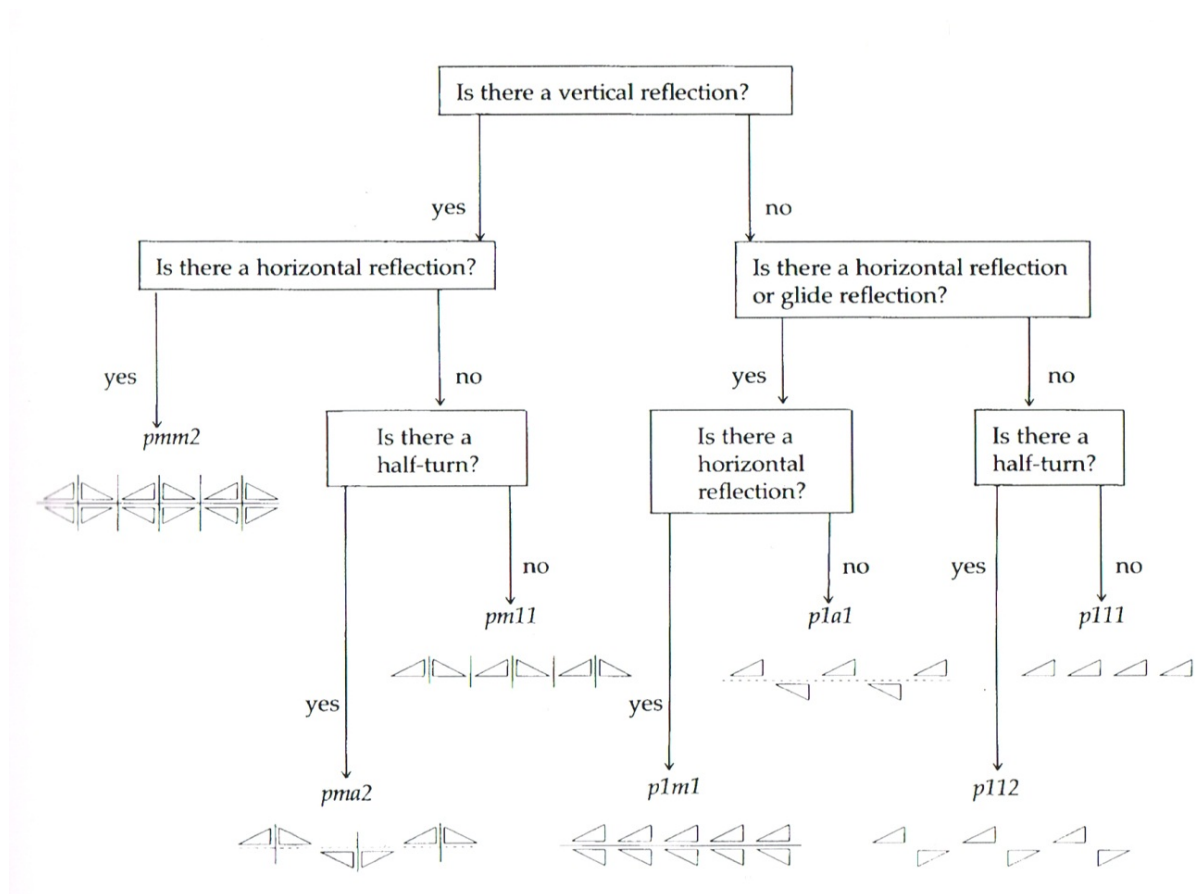
kodarad

Lisa 4. Sümmeetriareeglid

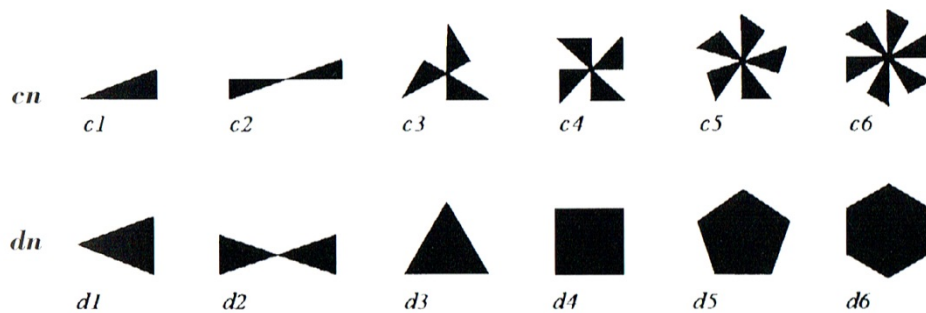

Lisa 4:1. Seitse ühedimensionaalset mustrit. P111 – translatsioon, p1m1 – horisontaalpeegeldus, pm11 – vertikaalpeegeldus, p112 – poolpööre, pmm2 – horisontaal- ja vertikaalpeegeldus, pma2 – horisontaalne peegeldus ja poolpööre, p1a1 – liugpeegeldus (Crowe 2004, 10, fig. 1.7. järgi).

Lisa 4. Sümmeetriareeglid

Lisa 4:2. Ühedimensionaalsete mustrite määramine (Crowe 2004, 10, fig. 1.8. järgi).

Lisa 4:3. Nõ lõplikud kujundid, mis ei allu translatsioonile (Crowe 2004, 10, fig. 1.14. järgi).

Lisa 5. Ehete ornament

5:1. Ambsõlged

Tagasipööratud jala ja peaoksaga ambsõled

	a
Kaunistus	
Loode-Eesti	xx*
Kesk-Eesti	x
Kirde-Eesti	x

Rõngasgarnituuriga I rühma ambsõled

	a
Kaunistus	
Kirde-Eesti	x

Rõngasgarnituuriga II rühma ambsõled

	a
Kaunistus	
Loode-Eesti	x
Kirde-Eesti	x

Rõngasgarnituuriga III rühma ambsõled

	a	b
Kaunistus		
Loode-Eesti	x	x
Kirde-Eesti	x	x

Tähekujulise jalaga ambsõled

	a
Kaunistus	
Kirde-Eesti	x

* Siin ja edaspidi tähendavad xxx - kaunistus rohkem kui kümnel esemel, xx - kaunistus 5-9 esemel, x - kaunistus 2-4 esemel

Lisa 5. Ehete ornament

5:2. Peakilpsõled

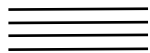
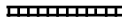

	a	b	c	d	e	f	g	h
Kaunistus								
Kesk-Eesti	xx	x						
Kirde-Eesti	xx	x	xx	x	x	x	x	x
Kagu-Eesti	x							

5:3. Ketassõled

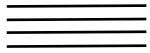

	a	b	c	d	e
Kaunistus			 lohud		
Loode-Eesti	x				
Kesk-Eesti		x	x		
Kirde-Eesti	xx	x			
Kagu-Eesti				xx	x

Lisa 5. Ehete ornament

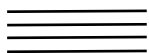

5:4. Põhja-Eesti kärbissõled

	a	b	c	d
Kaunistus				
Kesk-Eesti	x	x		
Kirde-Eesti	x	x	x	x

5:5. Lõuna-Eesti, Läti kärbissõled

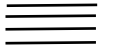

	a	b	c	d
Kaunistus				
Kagu-Eesti	xxx	x	xx	xx

5:6. Profileeritud sõled

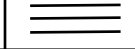
	a	b
Kaunistus		
Kesk-Eesti	x	
Kirde-Eesti	x	x
Kagu-Eesti	x	

Lisa 5. Ehete ornament

5:7. Spiraalsõrmused

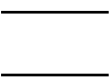

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m
Kaunistus													
Loode-Eesti	xxx	xxx	xx		xxx	xx	x	x					
Kesk-Eesti	xxx	x	x	x		x		x	x	x	xx		
Kirde-Eesti	xxx	xxx	xxx	x	xx		x	xx	x	x	x	x	
Kagu-Eesti	xxx	x	xx							xxx			
Edela-Eesti	x												
Saaremaa													x

5:8. Laia keskosaga (sh pikiharjalise) ja otsaplaatidega (sh pikiharjaliste) spiraalsõrmused

	a	b	c	d
Kaunistus				
Loode-Eesti	xx	x		
Kesk-Eesti	x			x
Kirde-Eesti	x		x	
Kagu-Eesti	x			x

Lisa 5. Ehete ornament

5:9. Õnesterava- ja õneskumera ristlõikega kinnised sõrmused

	a	b	c
Kaunistus			
Loode-Eesti	x	x	
Kirde-Eesti	xx		x

5:10. Lahtised sõrmused

	a
Kaunistus	
Kirde-Eesti	x
Kesk-Eesti	x

5:11. Prillspiraalsõrmused

	a	b
Kaunistus		
Kirde-Eesti	x	x

Lisa 5. Ehete ornament

5:12. Lamekumera ristlõikega käevõrud

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l
Kaunistus												
Loode-Eesti	xxx	xx	x	x		x	x	x				
Kesk-Eesti	xx			xx	x				x	x		
Edela-Eesti	x											
Saaremaa	x										x	
Lääne-Eesti			x									
Kirde-Eesti	xxx	xxx	x	x								x
Kagu-Eesti	xx	xx	x				x					

Lisa 5. Ehete ornament

5:13. Õõneskumera ristlõikega käevõrud

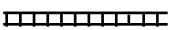

	a	b	c	d	e	f	g
Kaunistus							
Loode-Eesti	xxx	x				x	
Kesk-Eesti	xx						
Kirde-Eesti	xx	xx	x				xx
Kagu-Eesti	x		x	x	x		

5:14. Paelja ristlõikega käevõrud

	a	b	c	d	e
Kaunistused					
Loode-Eesti	xx				
Kesk-Eesti	x				
Kirde-Eesti	xx	x	x	x	x

Lisa 5. Ehete ornament

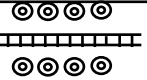

5:15. Õoneskumera ristlõikega seeriakäevõrud

	a	b
Kaunistus		
Kirde-Eesti	x	xx

5:18. Paelja ristlõike ja ümmarguste otsadega käevõrud

	a	b	c
Kaunistus			
Kirde-Eesti	x	x	x
Kagu-Eesti	x	x	x

5:16. Ristkülikukujulise ristlõikega seeriakäevõrud

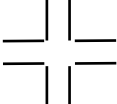

	a	b	c	d	e	f	g
Kaunistus							
Loode-Eesti	x						
Kirde-Eesti	xx	xxx	x	x	x	x	
Kagu-Eesti		x	x	x		x	x

5:17. Kuue- ja kaheksatahulise ristlõikega käevõrud

	a	b	c	d
Kaunistus				
Loode-Eesti	x			
Kirde-Eesti	xx	x	x	x
Kagu-Eesti	x			x

Lisa 5. Ehete ornament

5:19. Seen- ja koonusotstega kaelavõrud

Kaunistus nupul		
Loode-Eesti	x	
Kirde-Eesti	x	x
Kagu-Eesti	x	

Kaunistus kaarel		
Loode-Eesti	x	
Kirde-Eesti	x	x

5:20. Trompetotstega kaelavõrud

	a
Kaunistus	
Kirde-Eesti	x

Lisa 5. Ehete ornament

5:22. Ripatsid

	a	b	c	d	e	f	g	h	i
									
Loode-Eesti	x								
Kesk-Eesti		xx	x						
Saaremaa				xx	xx				
Kirde-Eesti						x	x		
Kagu-Eesti			x			xx	x	x	xxx

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

6:1. Kiiu peitleid

1. Trompetotstega kaelavõru .1 – täkitud sooned, 2 – täkitud soonte grupid (AM 71: 3).

2. Seenotstega kaelavõru. 1 – jooned, 2 – joonte grupid, 3 – kontsentrilised ringid (AM 71: 1).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

3. Seenotstega kaelavõru. 1 – peenest paelornamendist rist, 2 – joonte grupid, 3 – täkitud kaardjooned (AI 71: 2).

4. Spiraalsõrmus. 1- nn kuuseoksaornament (AI 71: 5).

5. Peakilpsõlg (AI 71: 4).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

6:2. Metsküla peitleid

1. Üleskeeratud otstega kaelavõru. 1 – täkete grupid, 2, 3 – siksak kontsentriliste ringidega plaal sümmeetrias (AI 2513: 88).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

6:3. Liimala peitleid

1. Trompetotstega kaelavõru. 1 – peenike paelornament, 2 – peenike paelornament „mässitult“ ümber võru (AI 2673).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

6:4. Mustmäta peitleid

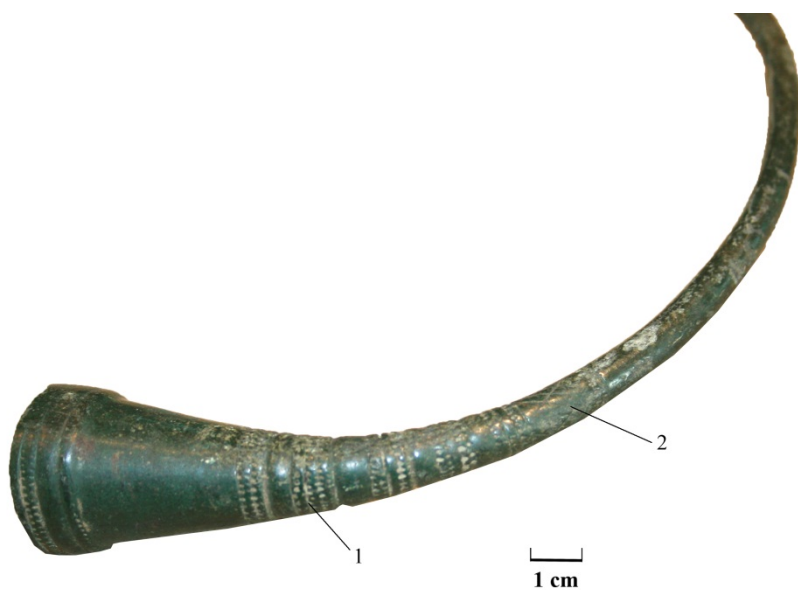

1. Mustmäta peitleid (AI 3890).

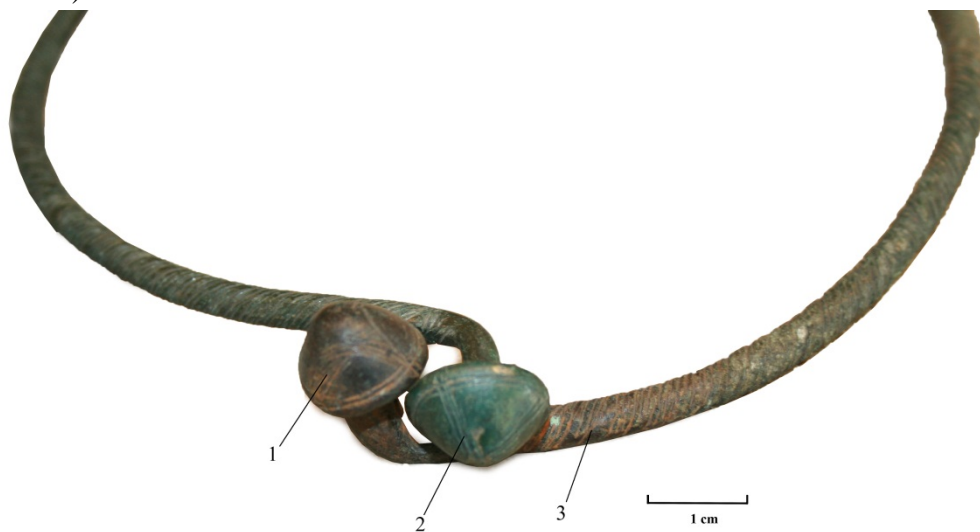

2. Trompetotstega kaelavõru. 1 – peenike paelornament (AI 3890: 1).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

3. Trompetotstega kaelavõru. 1 – reljeefsed täkitud joonte grupid, 2 – võreornament (AI 3890: 4).

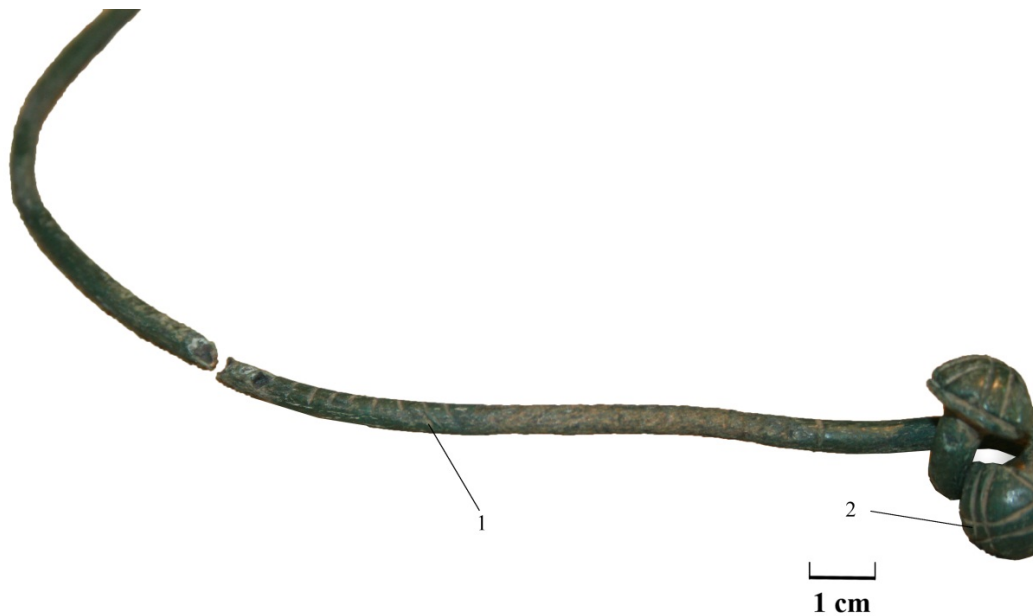

4. Koonusotstega kaelavõru. 1 – kaardjoontest kolmnurk, 2 – topeltjoontest rist, 3 – kaardjooned (AI 3890: 14).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

5. Seenotstega kaelavõru. 1 – jooned, 2 – ristjooned, 3 – täkitud kaardjooned (AI 3890: 11).

6. Seenotstega kaelavõru. 1 – suunda vahetavad kaldjooned, 2 – topeltjoontest rist (AI 3890: 15).

Lisa 6. Rooma rauaaja peitleiud

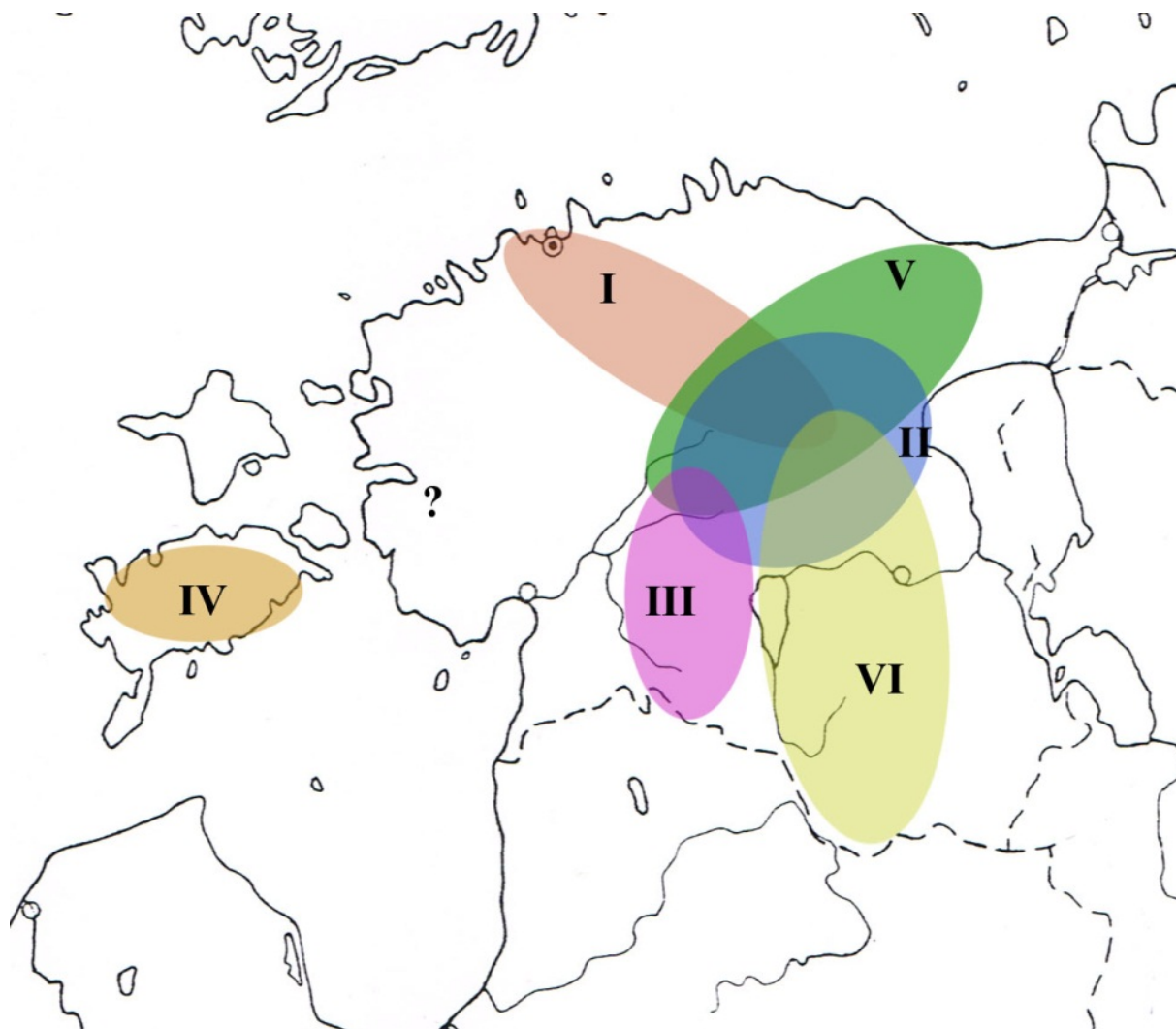
6:5. Vagula peitleid

1 cm

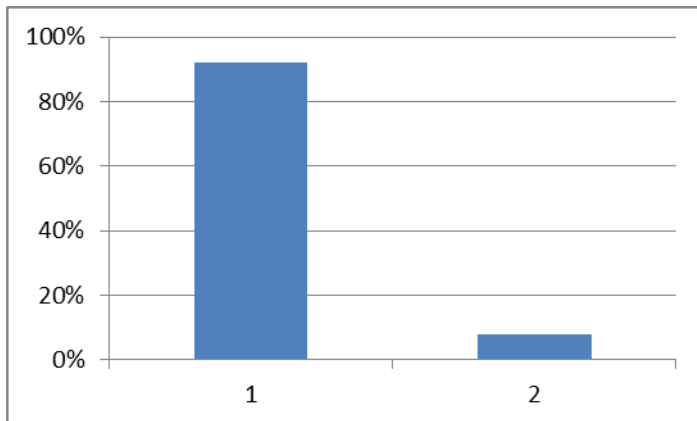
1. Vagula ketassõlg (AI 2490: 58, Tamla & Kiudsoo 2005, 19 järgi).

Lisa 7. Rooma rauaaja kultuuripiirkonnad

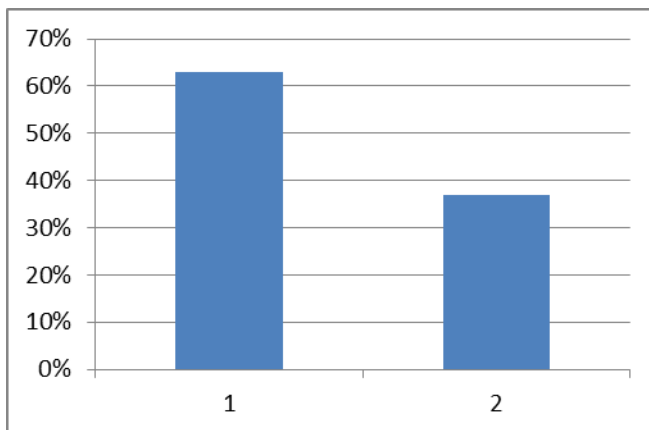

Kaart 1. Erinevad piirkonnad ja nende mõjualad rooma rauaajal. I – Loode-Eesti, II – Kesk-Eesti, III – Edela-Eesti, IV – Saaremaa, V – Kirde-Eesti, VI – Kagu-Eesti.

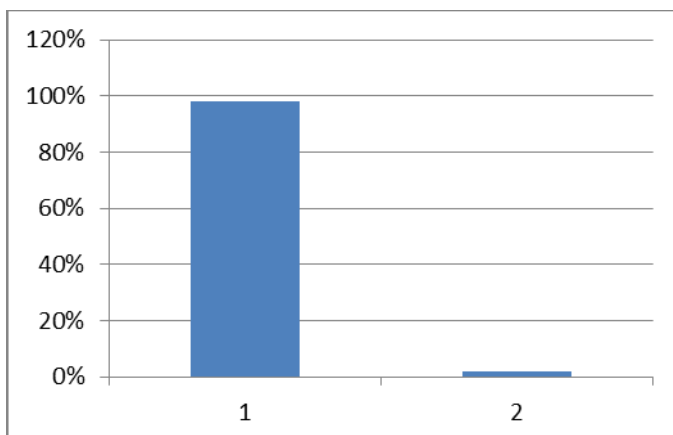
Lisa 8. Eelrooma rauaaegsed ehted ja ornamendid

8:1. 1 – ornamendita ehted ja 2 - ornamendiga ehed eelrooma rauaajal nelja varase tarandkalme põhjal.

8:2. 1 – ornamendita ehted ja 2 - ornamendiga ehed eelrooma rauaaja varases pooles nelja varase tarandkalme põhjal.

8:3. 1 - ornamendita ehted ja 2 - ornamendiga ehed eelrooma rauaaja varases pooles nelja varase tarandkalme põhjal.

Lisa 9. Eelrooma rauaaja ehted ja neil olev ornament

vanem eelrooma rauaaeg	ehteliik	arv	ornamendiga	ornamendita	ornament
	ümara ristlõikega käevõrud (pronks)	4	4	0	/ ja \ jooned otstes
	ümara ristlõikega käevõrud (raud)	8	1	7	/ jooned otstes
	lamekumera ristlõikega käevõrud (raud)	2	0	2	
	bärستا tüüpi kaelavõrud Võhma Tandemäelt	2	2	0	joonte grupid, kolmikjoontest siksakk, suundavahetavatest kaldjoontest muster
	bräcsta tüüpi kaelavõrud Kõmsist	2	2	0	kaldjoontega täidetud siksakk, paaris pikijooned täketest, täketest poolkaared, täketest kaldrist
	ehtenõel Dnepri-Volga-Okaa ülemjooksult	1	1	0	ažuurne, pikijooned
	kettakujuline ehe	1	0	1	
	kettakujuline ehtenaast	1	1	0	kaks paralleelset täketerida
	Kõmsi tüüpi oimuehted	5	0	5	
	Ananjino tüüpi oimuehted/naastud	2	0	2	
	ažuurne ripats	1	0	1	ažuurne
	spiraalpeaga rauast ehtenõel	1	0	1	
	spiraalpeaga pronksist ehtenõel	2	0	2	
	ažuurne ehtenaast	1	0	1	
	ehtenaastud	3	3	0	punutis
kokku		36	14	22	

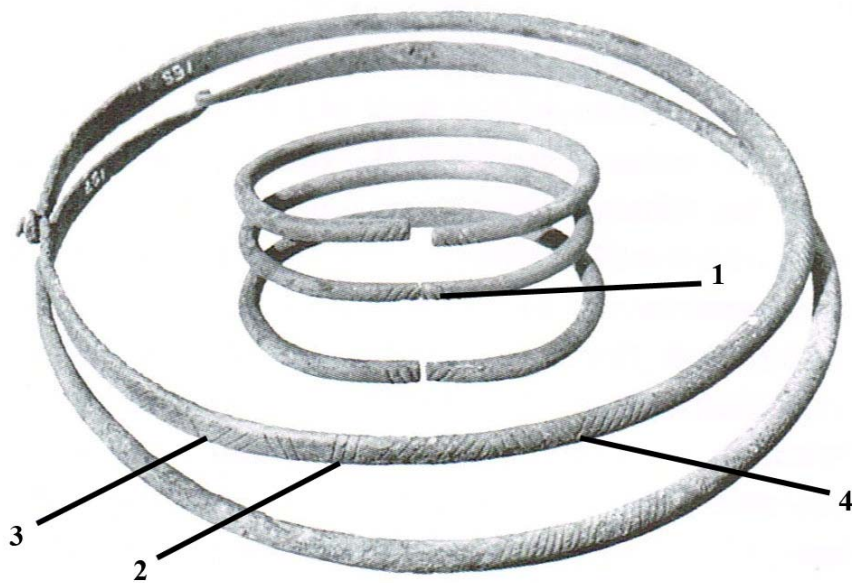
9:1. Eelrooma rauaaja vanema poole ehted ja neil olev ornament.

Lisa 9. Eelrooma rauaaja ehted ja neil olev ornament

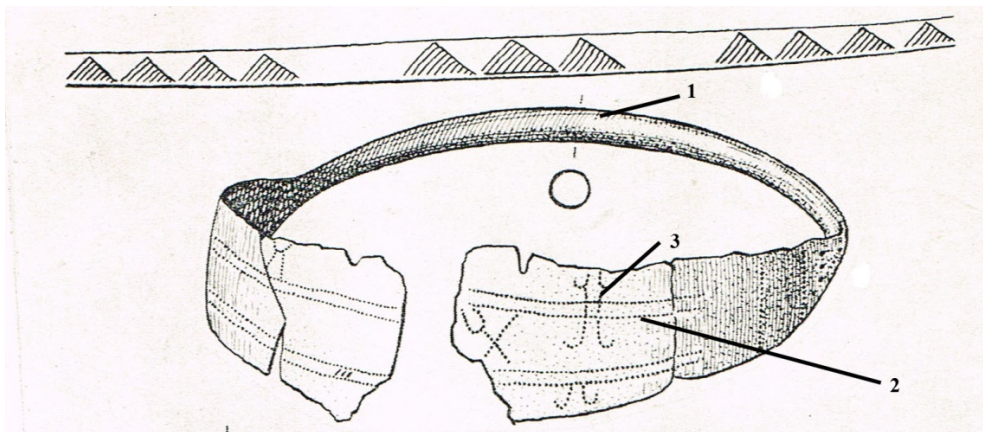
noorem eelrooma rauaaeg	ehteliik	arv	ornamendiga	ornamendita	ornament
	lamekumera ristlõikega spiraalkäevõrud (norm. suurus)	2	0	2	
	lamekumera ristlõikega käevõrud (norm. suurus)	21	2	19	jooned otsas
	ruudukujulise ristlõikega käevõrud (norm. suurus)	1	0	1	
	nelinurkse ristlõikega, 1,5 keeruga käevõrud (pronks)	1	0	1	
	lamekumera ristlõikega spiraalkäevõrud (väiksed)	1	0	1	
	sirge ristlõikega lahtised käevõrud (väiksed)	25	0	25	
	vaheliti otstega sirge ristlõikega käevõrud (väiksed)	4	0	4	
	lamekumera ristlõikega käevõrud (väiksed)	6	0	6	
	õõneskumera ristlõikega käevõrud (väiksed)	1	0	1	
	nelinurkse ristlõikega käevõrud (väiksed)	2	0	2	
	1,5 keeruga sirge ristlõikega käevõrud (väiksed)	3	0	3	
	1,5 keeruga lamekumera ristlõikega käevõrud (väiksed)	1	0	1	
	karjasekeppnõelad (raud)	82	0	82	
	karjasekeppnõelad (pronks)	7	2	5	jooned, / jooned peegelpildis
	ovaalse ristlõikega lahtised sõrmused	1	0	1	
	1,5 keeruga ümara ristlõikega sõrmused (väiksed)	1	0	1	
	1,5 keeruga sõrmused	6	0	6	
	spiraalsõrmused	7	0	7	
	lamekumera ristlõikega lahtised sõrmused	5	0	5	
	1,5 keeruga lamekumera ristlõikega sõrmused (väiksed)	1	0	1	
	ümara ristlõikega lahtised sõrmused	4	0	4	
	lusikotstega oimuehted	6	0	6	
kokku		188	4	184	

9:2. Eelrooma rauaaja noorema poole ehted ja neil olev ornament

Lisa 10. Eelrooma rauaaja ornamendid

10:1. Bräcksta tüüpi kaelavõrud ja käevõrud. 1 - erinevat pidi kaldjooned, 2 - püstjoonte grupp, 3 - kolmest kaldjoone grupist siksakk, 4 - suunda vahetavad kaldjooned (Võhma Tandemäe varasest tarandkalmest, AI 5074, Lang 2007b, 181, joonis 109 järgi).

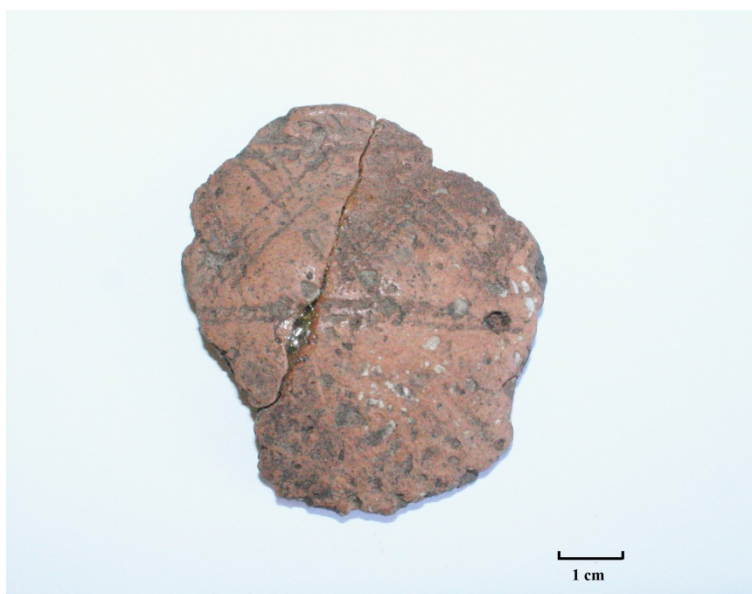

10:2. Bärcksta tüüpi kaelavõru. 1 - kaldjoontega täidetud siksakk, 2 - täketest jooned, 3 – täketest kaared (Kõmsi II varasest tarandkalmest, AM 449: 229, Lõugas 1972, joonis 5 järgi).

Lisa 10. Eelrooma rauaaja ornamendid

10:3. Savinõukillul olevad pikijooned ja siksak (Poanse I varasest tarandkalmest, A 483: 31).

10:4. Savinõukillul olevad kaldristid (Poanse I varasest tarandkalmest, A 483: 29).

Lisa 10. Eelrooma rauaaja ornamendid

10:5. Sarvest keder. 1 – siksak, 2 - erinevas suunas olevate kaldjoontega täidetud kolmnurgad, tipus väike kolmnurk (Võhma Tandemäe tarandkalmest, AI 5074A: 107).

10:6. Ehtenaast, millel on põimornament (Kõmsi II varasest tarandkalmest, A 449: 600).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maarja Olli

(sünnikuupäev: 06.06.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
Rooma rauaaegsed ehted ja ornamendid Eestis,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on vanemteadur Heiki Valk,
(*juhendaja nimi*)

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **17.05.2013**